

Sociaal en Cultureel Planbureau

In samenwerking met Stichting Toekomstbeeld der Techniek

Digitaal vervlochten, maar ook verbonden?

De toekomst van sociale cohesie in het licht van digitalisering,
ongelijkheden en individualisering

Digitaal vervlochten, maar ook verbonden?

De toekomst van sociale cohesie in het licht van digitalisering, ongelijkheden en individualisering

Erik de Bakker (SCP)

Lonneke van Kampen (SCP)

Rudy van Belkom (STT)

Sociaal en Cultureel Planbureau

Stichting
Toekomstbeeld
der Techniek

Sociaal en Cultureel Planbureau en Stichting Toekomstbeeld der Techniek

Den Haag, februari 2025

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

De Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT) is een onafhankelijke stichting en is op 29 februari 1968 opgericht door het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI). STT werkt aan langetermijntoekomstverkenningen en onderzoekt welke mogelijke invloed technologie heeft op uiteenlopende maatschappelijke thema's. Dit doet de stichting samen met een netwerk van uiteenlopende organisaties. Van kennisinstellingen en overheidsorganisaties tot marktpartijen en het maatschappelijk middenveld. STT doet geen voorspellingen maar beschrijft alternatieve toekomstbeelden. De resultaten van de verkenningen worden op uiteenlopende manieren gepresenteerd: rapporten, artikelen, documentaires en *serious games*.

© Sociaal en Cultureel Planbureau en Stichting Toekomstbeeld der Techniek, Den Haag 2025

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | Kim van Dam

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau	Stichting Toekomstbeeld der Techniek
Postbus 16164	Koninginnegracht 19
2500 BD Den Haag	2514 AB Den Haag
www.scp.nl	www.stt.nl
info@scp.nl	info@stt.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	6
Samenvatting en aanbevelingen	7
1 Inleiding	20
1.1 Verschuivingen die onder de radar blijven	20
1.2 Massamaatschappij versus netwerkmaatschappij	21
1.3 Verweven ongelijkheden	23
1.4 Factoren van invloed en afbakening	25
1.5 Methodische aanpak en onderzoeksvragen	27
1.6 Opbouw van het rapport	31
2 Sociale cohesie nader omschreven	32
2.1 Een superverband van verbanden	32
2.2 Horizontale en verticale verbindingen op meerdere niveaus	33
2.3 Moeten we ons zorgen maken over sociale cohesie?	34
2.4 Normativiteit en sociale cohesie	37
Deel A Terugblikkend: literatuurstudie	39
3 Cohesie in het licht van sociale ongelijkheid en individualisering	40
3.1 Verzwakt ongelijkheid de cohesie?	40
3.2 Over de groepen aan de onderkant	40
3.3 Sociale ongelijkheid in Nederland	42
3.4 Sociale afstanden en psychosociale mechanismen	46
3.5 De januskop van individualisering (I)	51
3.6 Meritocratie en sociale cohesie	54
4 Cohesie in het licht van digitale ongelijkheid en individualisering	55
4.1 Evolutie én revolutie	55
4.2 Opkomst van de netwerkmaatschappij	56
4.3 Digitale ongelijkheid in Nederland	58
4.4 De januskop van individualisering (II)	61
4.5 De wet van trendversterking	65
4.6 Afsluitend: kluwen van verwevenheden	66
Deel B Vooruitkijkend: scenarioworkshops	68
5 Processen en dialogen	69
5.1 Voorgevormde perspectieven	69
5.2 Ontwerp en verloop van de workshops	70
5.3 Opzet van de discoursanalyse	75
5.4 De moeizame kunst van het speculeren	75
5.5 Vertrouwen in de (digitale) overheid en individualisering	77
5.6 Sociale en digitale ongelijkheden: winnaars en verliezers	80
5.7 China: een technologische dystopie?	81
5.8 Belangrijkste bevindingen	82

6	Toekomstbeelden en beleidsperspectieven	85
6.1	Naar de oogst van onze workshops	85
6.2	Digitale trends en drivers	85
6.3	User Utopia, Wild West, Big Brother en Big Business	86
6.4	Normativiteit, het aanwezige heden en efficiëntiedenken	90
6.5	Burgers: mondig, pionierend, passief, moedeloos	92
6.6	Het digitaliseringsbeleid en sociale cohesie	94
6.7	Aanbevelingen voor beleid	96
6.8	Tot slot: ongelijkheid, vrijemarktdenken en polarisatie	98
	Literatuur	100

Voorwoord

Deze toekomstverkenning van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) naar de invloed van digitale technologie op de samenleving werpt licht op een aantal geleidelijke trends rond digitalisering die op termijn de sociale cohesie kunnen aantasten. Trends die betrekking hebben op digitale en sociale ongelijkheid en individualisering. Zo schaadt toenemende ongelijkheid in algemene zin sociale cohesie. Het moderne proces van individualisering is in meerdere opzichten ambivalent: het zorgt voor emancipatie en progressie, maar ook voor lossere sociale verbanden en fellere verhoudingen tussen burgers. Digitale technologieën kunnen zowel de trends van ongelijkheid als van individualisering versterken. Het is aan de overheid én de samenleving om te sturen op deze ontwikkelingen.

Dit rapport beschrijft, naast de uitkomsten van een literatuurverkenning, twee scenarioworkshops waarin met burgers en deskundigen verschillende mogelijke toekomstenvormen rond digitalisering zijn uitgedacht. Het rapport beoogt de overheid te stimuleren meer toekomstgericht na te denken over de invloed van digitalisering op sociale cohesie en die overwegingen mee te wegen in beleid. Dat vraagt nog meer dan nu om gezamenlijk beleid over de grenzen van departementen. Ook vraagt het om betrokkenheid van burgers en bedrijven.

Het SCP heeft vaker toekomstverkenningen gepubliceerd, maar nieuw is hier de aanpak van scenarioworkshops waarbij zowel burgers als experts betrokken waren. Daarbij is samengewerkt met Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT), een organisatie die ervaring heeft met toekomstverkenningen naar technologische trends en veranderingen. We danken STT voor de prettige samenwerking, in het bijzonder Rudy van Belkom die ook coauteur is. Ook gaat onze dank uit naar alle deelnemers aan de scenarioworkshops voor hun waardevolle bijdragen.

Prof. dr. Karen van Oudenhoven-van der Zee (directeur)

Drs. Charlotte van Hees (adjunct-directeur)

Samenvatting en aanbevelingen

*'Are you lonely, are you lost?
This voice console is a must'
Kate Bush – *Deeper understanding**

'Hallo computer'

Nu al is het mogelijk een mondeling gesprek te hebben met virtuele assistenten, zoals Google Assistent, Alexa van Amazon of Siri van Apple – al kan men zich afvragen of dit een 'echt' gesprek is. Maar over enkele decennia, en wellicht al veel eerder, zullen toetsenborden waarschijnlijk grotendeels passé zijn. 'Hallo computer' zullen we zeggen tegen onze personal computers of andere digitale apparaten, als we onze vragen of opdrachten al niet meteen inspreken. Misschien praten we zelfs met besturingssystemen die door artificiële intelligentie (AI) zo geavanceerd zijn dat we ze beleven als medemensen. Of staan we als mens op de tweede rang in dat gesprek, omdat slimme machines ons de baas zijn geworden. Hoe intrigerend dergelijke meer filosofische kwesties ook zijn, ze blijven buiten onze beschouwing die in hoofdzaak sociologisch van aard is. Onze belangstelling gaat uit naar sociale en culturele ontwikkelingen die bepalend zijn voor de sociale cohesie. Digitale technologieën zijn diep doorgedrongen in ons dagelijks bestaan en vervlechten onze levens. Wat doet dit met onze sociale verbondenheid? Wanneer de meeste burgers in de toekomst gewend zijn te praten met apparaten, hoe zit het dan bijvoorbeeld met digitale en sociale ongelijkheid? En zijn onze levens dan mogelijk nog individueller geworden door allerlei nieuwe communicatiemiddelen? Voor de beantwoording van zulke vragen is een goed begrip van de opkomst van de netwerkmaatschappij onontbeerlijk.

In deze studie beschouwen we de toekomst van sociale cohesie in het licht van digitalisering, sociale en digitale ongelijkheid en individualisering. De tweeledige probleemstelling van onze toekomstverkenning luidt als volgt:

- Welke toekomstige ontwikkelingen zijn bij sociale cohesie voorstelbaar als we focussen op digitalisering, ongelijkheden en individualisering?
- Waaraan moeten we als overheid en samenleving werken om de ontwikkelingen op dat vlak in goede banen te leiden?

Iedereen die een toekomststudie verricht hoopt op aandacht voor de resultaten. Maar de lezer die de moeite neemt de complexe thema's van dit rapport tot zich te nemen, zal begrijpen dat onze conclusies moeilijk kunnen aanhaken bij een acuut drama als 'aandachtstrekker'. Een essentiële bevinding in deze studie is juist dat het gaat om trends die zich voor een belangrijk deel onder de radar voltrekken. Geen zware onweerswolken die plots opdoemen, zoals corona of een oorlog op Europese bodem. Eerder woekerende wortels die na verloop van tijd het plaveisel van de samenleving omhoogduwen en mogelijk doen scheuren. Op die woekering anticiperen vereist onder meer, zoals we uiteen zullen zetten, dat de culturele effecten van digitalisering en individualisering beter worden begrepen en dat we cohesie zien als een vraagstuk dat zowel de onderkant als de bovenkant van de samenleving omvat.

In deze samenvatting gaan we eerst in op het begrip sociale cohesie en laten we zien hoe de netwerkmaatschappij de cohesie momenteel uitdaagt. Daarna volgt een korte beschrijving van de opzet van onze toekomstverkenning en presenteren we de bevindingen van onze literatuurstudie en onze scenario-workshops. Tegen de achtergrond van de opgekomen netwerkmaatschappij wijzen we op een aantal kwalijke effecten van ongelijkheden en individualisering. Deze zullen door het proces van digitalisering, in de vorm althans waarin dit zich nu voltrekt, mogelijk toenemen en kunnen op termijn de sociale cohesie aantasten. We sluiten af met vier aanbevelingen voor beleid.

Sociale cohesie als een reservoir van vertrouwen

Heel beknopt is de sociale cohesie van een land te omschrijven als de mate waarin de (groepen) mensen die daar wonen en verblijven zich met elkaar en met allerlei instituties verbonden voelen en dat ook in hun gedrag aan de dag leggen (De Bakker et al. 2023). Zonder sociale cohesie kan een stabiele maatschappelijke orde niet bestaan. De mate van cohesie is ook een belangrijke graadmeter voor de kwaliteit van een samenleving. Ondanks veelgehoorde zorgen over de sociale cohesie is Nederland nog altijd een *high-trust*-samenleving met sociale en digitale ongelijkheden die relatief klein zijn. Het vertrouwen in de politiek is de laatste jaren in Nederland laag en heel grillig te noemen, maar dit betekent niet dat de sociale cohesie (meteen) in gevaar is. Cohesie gaat zowel om horizontale verbindingen (tussen burgers onderling) als om verticale verbindingen (tussen burgers en de overheid en andere belangrijke instituties). Het algemeen vertrouwen tussen burgers onderling is in Nederland robuust en vormt als het ware een buffer, een reservoir van vertrouwen waarop men kan teren als het met de verticale verbindingen een tijdlang minder goed gaat. Op termijn is het echter niet denkbeeldig dat het reservoir van algemeen sociaal vertrouwen langzaam leegloopt omdat er te vaak op wordt geteerd, en dan is er wel een probleem. Vertrouwen komt te voet en gaat te paard, luidt het gezegde. Ofwel: het kost tijd om vertrouwen op te bouwen, maar vertrouwen is ook snel verspeeld. Ook voor sociale cohesie bevat dit gezegde een kern van waarheid. Wanneer het sociaal vertrouwen in een samenleving eenmaal weg is, keert het niet eenvoudig terug.

Netwerkmaatschappij als belichaming van digitalisering

De netwerkmaatschappij is een samenleving waarin individuen steeds meer door digitale netwerken zijn verbonden (Castells 2000; Van Dijk 2020a). De laatste decennia is de netwerkmaatschappij als een tektonische plaat over de massamaatschappij heen geschoven, een proces waarbij het kan kraken en schuren. De massamaatschappij heeft haar wortels in de industriële revolutie en in groepen burgers die hechte collectieven vormden (denk aan de tijd van de verzuiling). Door sociale en technologische veranderingen is de massamaatschappij in het nauw gekomen, al behoort deze zeker niet tot het verleden. De gegroeide politieke steun in Europa voor rechts-populistische partijen die de natiestaat vooropstellen en het belang benadrukken van een hechte homogene gemeenschap, is te interpreteren als een uiting van ongenoegen over de huidige economische en politieke orde die verbonden is met globalisering, open markten en digitalisering. Deze orde stoelt bovendien op een meritocratisch waardenstelsel waarin het individu voor zijn succes of falen zelf verantwoordelijk wordt geacht, een gegeven dat voor deze sociale spanningen niet onbelangrijk is.

In algemene zin is in een netwerkmaatschappij een verschuiving waar te nemen van 'sterke verbindingen' naar meer 'zwakke verbindingen'. Sterk of zwak staat hier voor de relatiesterkte van sociale verbindingen, voor meer of minder wederkerigheid, een 'dikke draad' dan wel een 'dunne draad' tussen de betrokken personen. De netwerkmaatschappij heeft in haar aard dunnere draden dan de massamaatschappij waarin de diverse leden strakker zijn ingeweven in homogeneren groepen of gemeenschappen. Dat burgers heftig kunnen reageren op de veranderingen en onzekerheden die de (marktgedreven) netwerkmaatschappij met zich meebrengt, komt doordat sociale verbindingen nauw verwant zijn met de diepmenselijke behoefte aan warmte en geborgenheid. Ook geven onze verbindingen met anderen zin en structuur aan onze levens. Dit maakt de opkomst van de netwerkmaatschappij tot een spannende zaak voor de sociale cohesie.

---

¹ Voor de leesbaarheid gebruiken we de persoonlijk voornaamwoorden 'hij/zijn'. Hier kan ook zij/haar of hen/hun worden gelezen.

Opzet van de toekomstverkenning

Sociale cohesie is een complex fenomeen dat door tal van factoren wordt beïnvloed. Onze toekomstverkenning heeft een tijdshorizon van 15 à 25 jaar. We concentreren ons hier op de invloed die digitalisering, ongelijkheden en individualisering mogelijk zullen hebben op de sociale cohesie in Nederland. Daarvoor combineren we drie methoden. We kijken in de tijd terug aan de hand van een wetenschappelijke literatuurstudie. We kijken vooruit op basis van twee scenarioworkshops. Tot slot passen we een kritische discoursanalyse toe op de processen en dialogen van de scenarioworkshops.

Literatuurstudie

In onze narratieve literatuurstudie ligt de nadruk op inzichten rond de netwerkmaatschappij waarvan de contouren sinds de jaren negentig van de vorige eeuw langzaam maar zeker duidelijk worden. Onze (intuïtieve) these was dat sociale ongelijkheid de sociale cohesie onder druk zet en dat digitale ontwikkelingen de ongelijkheid kunnen vergroten. Daarnaast was ons idee dat de digitalisering, die allerlei nieuwe vormen van communicatie mogelijk maakt, ook van wezenlijke invloed is op de sociale verbindingen tussen mensen. Gaandeweg werd tijdens onze literatuurstudie duidelijk dat ook individualisering een wezenlijk element was dat aandacht behoeft.

Scenarioworkshops

Er is gekozen voor twee scenarioworkshops: een met burgers en een met deskundigen. Hierin zijn verschillende toekomstbeelden uitgewerkt rond digitalisering, ongelijkheden en sociale cohesie. Meer precies ging het bij deze toekomstbeelden om omgevingsscenario's, die zowel wenselijke als onwenselijke toekomst kunnen schetsen. De workshops kenmerkten zich door een kwalitatieve aanpak en uitvoering. De eerste scenarioworkshop was met burgers en de tweede met experts afkomstig uit de overheid, de wetenschap, het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld. Een gedetailleerde beschrijving van de processen en van de methodiek die in de scenarioworkshops is gebruikt, is te vinden in de inleiding, in hoofdstuk 5 en 6 en in de bijlagen van het rapport.

Discoursanalyse

Om meer inzicht te krijgen in de manier waarop de deelnemers in de scenarioworkshops spraken over de thematiek, zijn de videoregistraties van de plenaire dialogen aan een kritische discoursanalyse onderworpen (Critical Discourse Analysis of CDA). Bij het bekijken hiervan ging de aandacht uit naar sturende discourses en taaluitingen. Een CDA creëert aandacht voor machtsrelaties die in de taal worden gereproduceerd en geeft inzicht in hoe ons spreken over de toekomst (ongemerkt) wordt gestuurd door onderliggende waarden(stelsels) en culturele conventies die ons heden weerspiegelen. Een gedetailleerde beschrijving van de gevolgde werkwijze bij onze discoursanalyse is te vinden in de inleiding en in hoofdstuk 5 van het rapport.

Inzichten uit de literatuurstudie

De verschillende ontwikkelingen van digitalisering, sociale en digitale ongelijkheden, individualisering en sociale cohesie vormen een kluwen van verwevenheden. Sociale ongelijkheid is verweven met digitale ongelijkheid, maar ook met het moderne proces van individualisering. Dit proces heeft een januskop, ofwel twee kanten. De ene kant van individualisering is dat zij mensen uit strikte rollen en posities kan bevrijden, de andere kant is dat mensen hierdoor grote schaamte kunnen ervaren omdat ze zelf verantwoordelijk worden gehouden voor hun 'maatschappelijk falen'. Het hele proces van digitalisering jaagt het proces van individualisering bovendien nog eens aan. Hierdoor verschijnt nog een andere januskop: het vrije individu kan op het internet weliswaar zijn 'authentieke expressies' meer dan ooit tentoonspreiden, maar zijn persoonlijke data worden daarbij ook gebruikt en misbruikt door derde partijen met eigen belangen, in het bijzonder overheden of grote bedrijven (Zuboff 2019). Omwille van de leesbaarheid zijn de algemene inzichten die we hierna opsommen ontdaan van de vele nuances en kwesties die wetenschappelijke discussies altijd kenmerken. Het volledige verhaal, inclusief alle referenties en nuanceringsen, staat in hoofdstuk 3 en 4.

Sociale klassen: inkomens- en vermogensongelijkheid

Sociologisch onderzoek naar sociale cohesie richt zich vaak op wijken met veel maatschappelijke problematiek en op de onderkant van de samenleving die als arm te boek staat. Deze blik is te beperkt als men de cohesie van de Nederlandse samenleving als geheel op het oog heeft. Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) naar sociale ongelijkheid in Nederland komt naar voren dat de verschillen tussen sociale klassen – onderscheiden naar de beschikbaarheid van allerlei hulpbronnen – fors en hardnekkig zijn, maar wel vrij stabiel (Vrooman et al. 2023). Nederland deelt met andere Noord-Europese verzorgingsstaten de volgende paradox: beperkte inkomensverschillen in combinatie met grote vermogensongelijkheid. De wetenschappelijke discussie over de ontwikkeling van vermogens en inkomens kent vele nuances, maar er lijkt wel consensus te zijn over de toegenomen ongelijkheden op de woningmarkt. Daar trekken vooral jongvolwassenen en particuliere huurders aan het kortste eind, terwijl de ‘reeds gevestigden’ met een eigen woning en een voordelige hypotheek hun belangen goed beschermd zien (Den Draak 2024). Deze spanningen op de woningmarkt raken aan gevoelens van onzekerheid en onvrede onder burgers, die inmiddels ook van invloed zijn op hoe ze aankijken tegen asielzoekers en migranten in onze samenleving.

Segregatie en sociale scheidslijnen

Belangrijke bepalende factoren voor sociale cohesie zijn de scheidslijnen en sociale afstanden tussen burgers en de aanwezigheid van statusverschillen die competitief gedrag *triggeren*. Hoe hoger het inkomen van mensen met een Nederlandse herkomst, hoe meer gesegregeerd ze leven, constateerde het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS 2024a). In dezelfde lijn toont een recente SCP-studie (Vermeij en Thijssen 2024) een trend van meer gescheidenheid tussen de leefwerelden van de armste en rijkste Nederlanders, al gaat het hier om een beperkte verschuiving. De sociale scheidslijnen die door segregatie ontstaan, kunnen dieper worden als de sociale afstanden gepaard gaan met een sterke identificatie met de eigen groep, directe of indirecte discriminatie, en verschillen in (bestuurlijke) machtsposities of in de toegang tot de besluitvormende elite (Vrooman et al. 2014).

Gevolgen van grote sociale afstanden

Uit internationaal vergelijkend onderzoek (Wilkinson en Pickett 2010, 2019) komt naar voren dat sociale ongelijkheid de cohesie in een samenleving verzwakt. Voor saamhorigheid en het goed functioneren van een maatschappij zijn de sociale afstanden tussen mensen een cruciale factor. Er zijn meerdere psychosociale mechanismen te onderscheiden die begrijpelijk maken waarom grote sociale afstanden en onderlinge competitie nadelig zijn voor gemeenschapszin en sociaal vertrouwen. Een daarvan is het mechanisme van socialevergelijkingsstress (*social evaluation threat*), dat sterk verbonden is met de emotie van schaamte. Daarnaast kunnen er verdedigingsmechanismen in werking treden als mensen gevoelens van inferioriteit ervaren. Om hun beschadigde zelfrespect op te vijzelen kunnen zij gaan neerkijken op degenen onder hen in de sociale hiërarchie. Deze mechanismen komen niet alleen voor bij de onderste sociale lagen; bij grote sociale afstanden impregneren ze als het ware alle lagen van de samenleving.

Gevolgen van het moderne proces van individualisering

In vergelijking met vroeger liggen de rollen, posities en identiteiten voor velen steeds minder vast. De inbeddende kracht van tradities is geslonken, waardoor de moderne mens meer zelf in ‘de stuurcabine van het eigen leven zit’ (Elchardus et al. 2021: 416). De keerzijde is dat het individu zelf ook meer verantwoordelijk kan worden gehouden voor wat hij in het leven heeft bereikt. De januskop is hier dat individualisering meer persoonlijke vrijheid en autonomie kan opleveren, maar dat dit ook de onderlinge steun en verbondenheid van groepen in (voormalige) sociale klassen in zekere mate aantast of zelfs doet verdwijnen. Met name de klassen of groepen aan de onderkant van de sociale piramide zijn hier kwetsbaar: zij ervaren stilstand, mogelijk ook verlies van maatschappelijke status en verminderde solidariteit (Beck en Beck-Gernsheim 2001). Gedeelde smart is halve smart, en in het kader van sociale cohesie is het misschien nog adequater te zeggen: gedeelde schaamte is halve schaamte.

Individualisering en meritocratie

Nauw verwant met het fenomeen van individualisering is het meritocratisch narratief dat in de laatste decennia opgang heeft gemaakt, samen met een neoliberaal program dat ook in Nederland uitgroeide tot een belangrijke leidraad voor bestuur. Kort gezegd houdt het waardenstelsel van meritocratie in dat

elk individu zelf verantwoordelijk is voor zijn maatschappelijk succes of falen (Young 2022). Waarden als solidariteit en wederzijdse betrokkenheid, die voor sociale cohesie fundamenteel zijn, kunnen wringen met meritocratische waarden die de eigen verantwoordelijkheid van iedere burger benadrukken. In wezen bevordert dit narratief dat men zich minder verantwoordelijk hoeft te voelen voor degenen die het maatschappelijk minder ver geschopt hebben. Want dat hebben die personen immers aan zichzelf te danken.

Digitale ongelijkheid in Nederland

Uit allerlei onderzoek naar digitale ongelijkheid blijkt dat digitale en sociale ongelijkheid in het algemeen sterk met elkaar verweven zijn: wie in sociale zin op de onderste treden van de maatschappelijke ladder staat (wat betreft bijvoorbeeld educatie en inkomen) heeft een grote kans ook digitaal achter te lopen (Van Deursen 2023a; Van Dijk 2020b). Digitalisering lijkt vaak te werken als een trendversterker die bestaande ongelijkheden in de samenleving vergroot. Ook voor Nederland laat de laatste monitoringsstudie naar digitale ongelijkheid zien dat degenen die al meer maatschappelijke kansen hebben ook meer profiteren van de nieuwe digitale middelen dan degenen die minder hebben (Van Deursen 2023b). Dit mattheuseffect (de rijken worden rijker, de armen armer) is echter mild te noemen. Uit de monitoring komt ook een in hoge mate gedigitaliseerd land naar voren waarin velen wel kunnen meekomen (of worden meegenomen) in digitale ontwikkelingen.

Digitalisering en individualisering

De voortschrijdende digitalisering heeft ook grote invloed gehad op het proces van individualisering in moderne samenlevingen. Ook hier blijkt digitalisering te werken als een trendversterker. De vrees die aanvankelijk bestond bij de opkomst van het internet, dat dit nieuwe medium allerlei gemeenschappen rap zou aantasten omdat mensen minder face to face zouden communiceren, lijkt overtrokken. Zo'n vaart liep het niet (De Haan 2008). Maar de stormachtige ontwikkeling van onlineplatforms en sociale media in de jaren tien hebben onbetwiste schaduwzijden. Deze digitale middelen, zo werd allengs duidelijk, zijn verweven met nieuwe culturele vormen van zelfexpressie, maar ook met ongeremde emoties (vaak individueel geuit) die zich via allerlei kanalen snel kunnen verspreiden.

De mechanismen van onlineplatforms: 'fuiken' en 'bubbels'

Onlineplatforms zijn onmisbaar geworden in de communicatie en informatie-uitwisseling tussen burgers, tussen consumenten en bedrijven en tussen burgers en de overheid. Ze gaan echter samen met mechanismen die de maatschappelijke ordening ondoorzichtiger maken (Van Dijck et al. 2016). 'Dataficatie' (interpreteren en voorspellen van sociale interactie door platforms), 'commodificatie' (vermarkten van objecten, handelingen en ideeën door deze om te zetten in verhandelbare producten met economische waarde) en 'selectie' (geautomatiseerde selectie van onderwerpen, objecten en actoren via algoritmen die gebruikerssignalen vormen en verwerken) hebben een grote invloed op onze communicatie. Ze sturen allerlei sociale interacties zonder dat we goed kunnen overzien hoe we worden gestuurd en vanuit welke belangen dat gebeurt. De mechanismen van dataficatie, modificatie en selectie stroomlijnen de sociale media die op het internet om aandacht vechten. Ze creëren de bekende 'fuiken' en 'bubbels' waardoor mensen in eenzijdige informatiestromen verzeild raken of in netwerken van contacten met louter gelijkgestemden.

Onderlinge betrokkenheid versus agressie en polarisatie

Onlineplatforms versterken (via sociale media) de dynamiek en slagkracht van sociale netwerken in onze samenleving (Van Dijk 2020a). Ze omvatten allerlei verbindingen tussen burgers onderling en in toenemende mate de verbindingen tussen burgers en de overheid. De effecten hiervan kunnen zowel positief als negatief zijn voor de sociale cohesie. Ze kunnen bijdragen aan sociale ondersteuning, onderlinge betrokkenheid en samenwerking, wat belangrijke bouwstenen zijn van sociale cohesie. Ze kunnen echter ook, zoals we tegenwoordig maar al te goed weten, leiden tot agressie, antisociaal gedrag en polarisatie.

Ons resumé van inzichten uit de literatuurstudie laat zien dat sociale cohesie vele dimensies kent en door talloze factoren wordt bepaald. Het gaat om de hulpbronnen die mensen hebben en hun posities in sociale hiërarchieën, om hun verhouding tot en het functioneren van instituties (met name

de overheid), om de netwerkstructuren waarin ze zitten, om de waarden, normen, gewoontes en gebruiken die het culturele weefsel vormen van hun onderlinge verbindingen en om psychosociale mechanismen die van invloed zijn op hun maatschappelijk gedrag. De kennis over sociale cohesie is nooit af, omdat de werkelijkheid van en rond sociale cohesie voortdurend in beweging is en de middelen van sociaalwetenschappelijk onderzoek nu eenmaal hun grenzen hebben.

Niettemin is het mogelijk algemene patronen en verbanden vast te stellen als men door de complexiteit van alle empirische details en variaties heen kijkt en de kerninzichten met elkaar verknoopt. Opvallend is dat sociale afstanden die het gevolg zijn van ongelijkheid een belangrijke bepalende factor zijn. Zijn die afstanden groot of groeien ze alsmaar, dan kan dit de sociale cohesie op termijn aantasten, omdat daarmee de kans toeneemt dat het sociaal vertrouwen tussen burgers daalt. De workshops die we hielden in het najaar van 2023 vertrokken ook vanuit de these dat sociale ongelijkheid de sociale cohesie onder druk zet en dat digitale ontwikkelingen de ongelijkheid kunnen vergroten. Startend vanuit dit basisidee nodigden we mensen uit om over mogelijke toekomst na te denken die het gevolg kunnen zijn van digitalisering en groeiende (on)gelijkheden.

Eindresultaten scenarioworkshops

Het doel van de scenarioworkshops was om meer specifieke toekomstbeelden en inzichten op te halen die konden inspireren tot antwoorden op de vraag: hoe kunnen we, in het licht van digitalisering en mogelijke ongelijkheden, werken aan het behoud of de versterking van de sociale cohesie in Nederland? De twee workshops vonden plaats in oktober en november van 2023. De eerste workshop was met dertien burgers, de tweede was met veertien deskundigen. De burgers waren geworven via een lijst van mensen die de Technologie Kieswijzer van de Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT) hadden ingevuld en via het jongerenennetwerk van STT (Young STT). In de kennismakingsronde bleek dat zij allemaal een hbo- of wo-opleiding hadden gevolgd. Onze kritische discoursanalyse van de dialogen van de workshops legt daarom mogelijk bepaalde ‘manieren van kijken’ bloot die typisch zijn voor theoretisch geschoolden. Voor scenarioworkshops in de toekomst is de opdracht er goed op te letten dat de deelnemers qua achtergrond meer divers zijn. Dit zal de discussie over mogelijke toekomstige ontwikkelingen rond sociale cohesie en digitalisering vermoedelijk verrijken. Het is goed mogelijk dat dan ook nog andere thema's naar voren komen of dat onderwerpen zoals etnische profilering meer worden benadrukt. We presenteren hier eerst de uitkomsten van de twee workshops en daarna de bevindingen van de discoursanalyse.

De drivers die de deelnemers identificeerden

In de workshops stelden de deelnemers allereerst drivers voor toekomstige ontwikkelingen vast. Drivers zijn belangrijke stuwende krachten die door meerdere factoren worden gevormd en die een samenleving als het ware een bepaalde kant opduwen, met moeilijk te voorspellen gevolgen, bijvoorbeeld voor de acceptatie van technologieën. De drivers waarop de burgers uitkwamen werden in de tweede workshop voorgelegd aan de experts. Zij pasten deze aan, verfijnden ze en voegden er nog een driver aan toe. Dit leverde de volgende vijf drivers op:

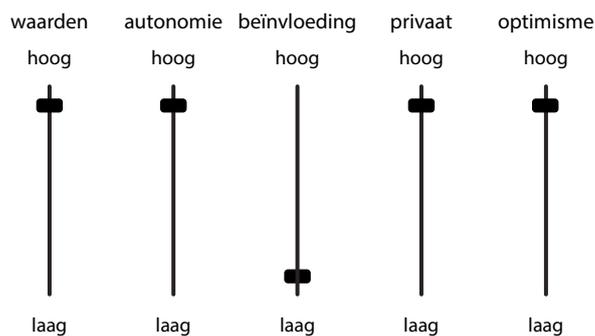
- Sturen op publieke waarden: ‘Waarden’ gaat over de mate waarin publieke waarden (bv. privacy, rechtvaardigheid, transparantie) het uitgangspunt zijn bij de ontwikkeling en inzet van digitale middelen. Wanneer er wordt gestuurd op publieke waarden, dan krijgen deze waarden voorrang op commerciële belangen.
- Digitale autonomie: ‘Autonomie’ gaat over de mate waarin individuen in staat zijn om onafhankelijk en zelfstandig keuzes te maken in het digitale domein. Denk aan het beschikken over je eigen data en identiteit. Digitale autonomie betekent ook de keuzevrijheid om géén gebruik te maken van een digitale dienst of tool en om niet gemonitord te worden.
- Gedragsbeïnvloeding door data: ‘Beïnvloeding’ gaat over de mate waarin data worden ingezet om het gedrag van individuen of groepen te beïnvloeden. Denk bijvoorbeeld aan het stimuleren van een gezonde levensstijl of juist het afstraffen van een ongezonde levensstijl. In beide gevallen worden data verzameld en geanalyseerd.

- Private digitale infrastructuur: 'Privaat' gaat over de mate waarin de digitale infrastructuur door particuliere bedrijven wordt beheerd. Onder de digitale infrastructuur vallen bijvoorbeeld de fysieke netwerken (zoals zeekabels en glasvezel), datacenters, 'cloudconnectiviteit' en hostingproviders.
- Tech-optimistische cultuur: Deze driver houdt in dat technologie als dé oplossing wordt gezien voor allerlei problemen en uitdagingen, van het verwezenlijken van persoonlijke ambities tot het fiksen van grote maatschappelijke problemen zoals klimaatverandering. Hierbij is er minder oog voor de mogelijke negatieve implicaties van nieuwe technologieën.

De scenario's die de deelnemers ontwikkelden

De drivers vormden de basis voor de vier toekomstbeelden die in de twee workshops werden ontworpen volgens de morfologische scenariomethode. Dit is een methode waarin drivers op 'mengpanelen' worden weergegeven als 'schuifjes' die de deelnemers in verschillende standen kunnen zetten. De figuren S.1 tot en met S.4 tonen de mengpanelen van de scenario's, met van links naar rechts de vijf eerdergenoemde drivers: waarden, autonomie, beïnvloeding, privaat, optimisme. De figuren laten zien welke driver krachtig is (het bolvormige 'schuifje' staat hoog) en welke driver zwak (het schuifje staat laag).

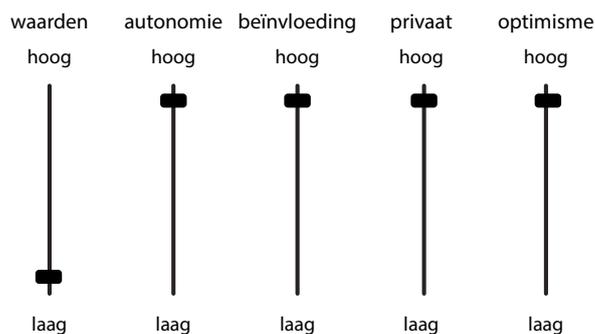
Figuur S.1 Scenario User Utopia: hoogte van de vijf drivers

Bron: STT in opdracht van het SCP

In het scenario *User Utopia* reguleert de overheid digitale middelen volop om publieke waarden te borgen. Ze gaat hierbij intensieve samenwerkingen aan met private bedrijven waar veel kennis en kunde zit. Burgers hebben hierin een controlerende functie. Digitale inspraaktools maken een meer directe democratie mogelijk. Voor sommige groepen in de samenleving ligt het tempo echter te hoog. Een deel van de bevolking wordt hierdoor niet gehoord.

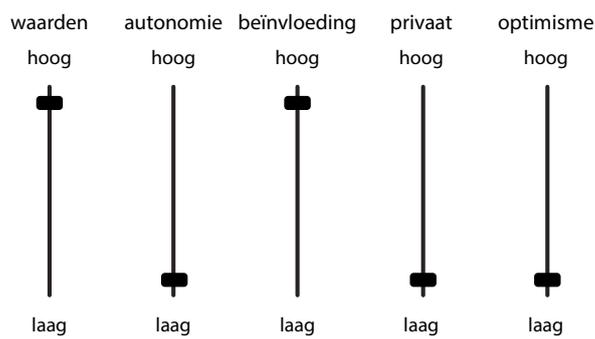
Figuur S.2 Scenario Wild West: hoogte van de drivers

Bron: STT in opdracht van het SCP

In het scenario *Wild West* heeft de markt de vrije hand. Doordat er minder regels zijn ontstaat er meer ruimte voor creativiteit en innovatie. Pioniers zoeken naar nieuwe technologische mogelijkheden om de samenleving vooruit te brengen. Digivaardige burgers hebben steeds meer tools in handen om voor zichzelf op te komen en zaken zelf te regelen, ook zonder tussenkomst van de overheid. De keerzijde is dat digitaal minder vaardige burgers verder achterop raken.

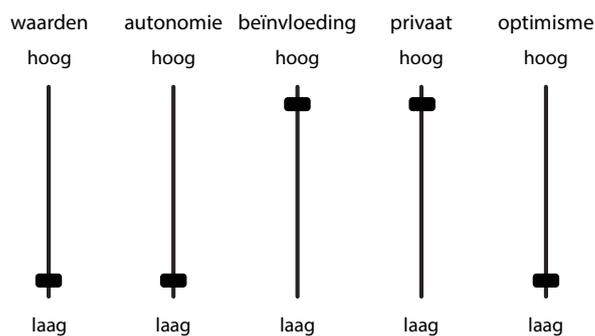
Figuur S.3 Scenario Big Brother: hoogte van de drivers

Bron: STT in opdracht van het SCP

In het scenario *Big Brother* heeft de overheid de touwtjes stevig in handen. Er is een nationale digitale infrastructuur en de focus ligt op het ontzorgen van de bevolking. De overheid stelt zich niet zozeer op als controlerende *Big Brother*, maar meer als zorgzame *Big Father*. Zij zet digitale technologie in als sociaal vangnet. De bevolking heeft een (zachte) plicht om data af te staan. De keerzijde van de datagedreven besluitvorming is dat deze vooral voor burgers met minder digitale vaardigheden weinig transparant is.

Figuur S.4 Scenario Big Business: hoogte van de drivers

Bron: STT in opdracht van het SCP

In het scenario *Big Business* staat de overheid grotendeels buitenspel. Technologie vormt zo'n belangrijke infrastructuur dat dit gelijk staat aan politieke macht. Dit leidt tot centralisatie van macht en tot ongelijkheid in politieke invloed. Deze wordt in toenemende mate bepaald door je digitale vaardigheden en de vraag of je deel uitmaakt van de techcommunity. De zelfbeschikking die werd beloofd blijkt echter schijn te zijn. Er ontstaat hierdoor een vorm van 'datacynisme'. Mensen voelen zich beroofd van hun data.

Vier (arche)typen van burgers

De laatste opbrengst zijn de verschillende perspectieven op burgers die uit de toekomstscenario's van onze workshops zijn te destilleren. Elk scenario laat een bepaald type burger zien dat voor dat toekomstbeeld kenmerkend is. De burgertypen zijn door ons als auteurs naderhand geconstrueerd, dus niet afkomstig van de deelnemers zelf.

- *User Utopia* kenmerkt zich door 'mondige burgers' die een controlerende functie uitoefenen en daartoe ook in staat zijn. Digitale inspraaktools en algoritmen die worden ingezet om consensus te bevorderen, maken het mogelijk dat een grote groep burgers bij politieke besluitvormingsprocessen is betrokken en dat het vertrouwen in de overheid toeneemt.
- *Wild West* kenmerkt zich door 'pionierende burgers' ofwel digivaardige burgers die steeds meer tools in eigen handen nemen. Deze komen zonder (veel) tussenkomst van de overheid voor zichzelf op en regelen de zaken zelf. De pionierende burger is zelf verantwoordelijk voor het beheer van zijn data en concurreert met andere burgers om macht en middelen.
- *Big Brother* kenmerkt zich door 'passieve burgers' die ontzorgd worden door een overheid die de touwtjes stevig in handen heeft. Digitale technologie wordt ingezet als sociaal vangnet en er is een (zachte) plicht om data af te staan. Datagedreven besluitvorming, die weinig transparant is, is erop gericht de burger te bewegen tot gedragsverandering die positief is voor de samenleving.
- *Big Business* kenmerkt zich door 'moedeloze burgers' die zich machteloos voelen tegenover grote techbedrijven die mensen steeds meer data afhandig maken, waardoor privacy en zelfbeschikking schijn zijn geworden. De overheid is grotendeels buitenspel gezet en de moedeloze burger voelt zich beroofd. Hij is wantrouwig jegens digitalisering en is een datacynicus geworden.

Deze vier typen kunnen een verder uit te werken sensibiliteitskompas voor digitaliseringsbeleid inspireren. Dit kan beleidsmakers bewuster maken van mogelijk eenzijdige aannames omtrent burgers (zie onze beleidsaanbevelingen aan het eind).

Reflectie op de vier scenario's

Hoewel omgevingsscenario's idealiter toekomstige situaties beschrijven zonder normatieve oordelen te vellen, schemeren die oordelen er toch doorheen. *Big Business* en *Wild West* zijn negatieve toekomstbeelden die deelnemers liever willen vermijden: in beide workshops werd de macht en invloed van grote techbedrijven op de samenleving als een zorgelijke ontwikkeling gezien. *User Utopia* vertegenwoordigt een meer wenselijke toekomst voor de deelnemers, waarbij we wel alert moeten zijn op nadelige maatschappelijke of economische effecten die we moeten inperken of voorkomen. Ertussenin zweeft het scenario *Big Brother* dat ons een ambivalent toekomstbeeld toont: enkele aspecten zijn aantrekkelijk, maar andere zaken niet, als we diversiteit, tolerantie en emancipatie als belangrijke componenten beschouwen van een moderne digitale samenleving. Impliciet gaven de deelnemers dus aan in welke richting we het als overheid en samenleving het beste zouden kunnen zoeken: niet bij *Big Business* en *Wild West*, maar eerder bij *User Utopia* en deels bij *Big Brother*. Tot slot merken we op dat de scenario's veel 'heden' bevatten, doordat ze allerlei actuele ontwikkelingen weerspiegelen. Denk aan de mogelijkheden van AI, de macht van techbedrijven, betrouwbaarheid van informatie, democratische controle, filterbubbels en polarisatie. Van *Big Business* zou men zelfs kunnen zeggen dat dit scenario de laatste twintig jaar al steeds meer een realiteit is geworden (Schaake 2024).

Het proces: bevindingen discoursanalyse

Op basis van onze kritische discoursanalyse kunnen we bij de deelnemers verder een aantal leidende beelden en opvattingen identificeren die leerzaam zijn voor verdere toekomststudies naar sociale cohesie en digitalisering. In algemene zin viel op dat de burgers een overwegend positieve houding hadden ten opzichte van de overheid, maar dat zij tegelijkertijd twijfels hadden over haar probleemoplossend vermogen. Deelnemers vroegen zich hier bijvoorbeeld ook af in hoeverre de motieven van de overheid en het bedrijfsleven van elkaar verschillen. Dit stond in contrast met de manier waarop deskundigen in dit gesprek publieke waarden centraal stelden, waarbij die publieke waarden bijna vanzelfsprekend als leidraad golden. Meer specifiek vielen daarnaast de volgende zaken op.

Onbesproken ongelijkheden

In beide workshops werd gesproken over de verdeling van macht, en het effect dat bepaalde toekomstsituaties – zoals meer of minder regulering of marktwerking – hebben op de mate van ongelijkheid in de samenleving. Maar het ging veel minder over de vraag langs welke lijnen die ongelijkheden dan zouden ontstaan, over welke (groepen) mensen we het dan hebben en hoe toekomstontwikkelingen zouden kunnen aansluiten op al bestaande ongelijkheden. Ongelijkheden werden dus besproken als het gevolg van toekomstige (politieke) keuzes en ontwikkelingen, maar er werd minder stilgestaan bij de manieren waarop toekomstige ongelijkheden kunnen samenhangen met huidige ongelijkheden.

China als technologische dystopie

Toekomstbeelden met een hoge mate van overheidsinterventie, zoals het Big-Brother-scenario, zorgden in de groep met burgers onder andere voor een associatie met China. Ze dachten daarbij vooral aan het sociaalkredietstelsel, waarin de overheid big data gebruikt om burgers te observeren en om ze op grond daarvan te belonen of te straffen. Burgers noemden dit regelmatig als een onwenselijk scenario. Zij spraken ook veel vaker dan de deskundigen hun zorgen uit over toekomstbeelden met een totalitaire overheid. China was niet alleen een metafoor voor een onwenselijke toekomst, het beeld van volgzaam Chinese burgers bood ook een manier om het zelfbeeld van kritische en mondige Nederlanders neer te zetten. De huiver bij de groep deskundigen lag meer bij toekomstbeelden waarin efficiëntie een grote rol speelt en de bureaucratie een 'eigen leven gaat leiden'.

Individuele kenmerken en collectieve problemen

Het Wild-West-scenario zorgde binnen de groep burgers voor een discussie over de verdeling van macht, het belonen van bepaalde vaardigheden en de verschillen of overeenkomsten tussen gelijke behandeling en gelijkwaardigheid. Er ontstond een discours dat gedeeltelijk te duiden is in termen van winnaars en verliezers, waarin individuele verdiensten een centrale rol krijgen: wie kan bijvoorbeeld 'goed omgaan' met geld (wat betreft persoonlijke financiën) en andere beschikbare hulpmiddelen, en wie 'minder goed'? Daarin was de invloed van meritocratisch denken en de netwerkmaatschappij terug te zien. In allebei de groepen werd naar aanleiding van het Wild-West-scenario gesproken over de mate waarin sociale ongelijkheid is te zien als een individueel kenmerk of als een collectief probleem. Daarbij neigde de groep deskundigen eerder naar het laatste.

De eigen rol en positie in de samenleving

Tot slot kwam uit de discoursanalyse naar voren dat deelnemers weinig spraken over hun eigen rol en positie, zowel in de samenleving als in de verschillende toekomstbeelden die ze ontwierpen. Dit kan te maken hebben met de achtergrond van de deelnemers, maar lag vermoedelijk ook aan de inrichting van workshops. Het proces waarin de deelnemers zaten bood enerzijds ruimte om open te discussiëren, anderzijds moesten ze in een strak schema (doelmatig) naar scenario's toewerken. We hebben die scenario's in deze samenvatting zeer summier weergegeven. De lezer die zich hierin meer wil verdiepen, raden we aan de laatste twee hoofdstukken van het rapport in hun geheel te lezen.

Aanbevelingen voor de langere termijn

Het huidige digitaliseringsbeleid zet zich in het kader van sociale cohesie vooral in op versterking van individuele hulpbronnen van degenen aan de onderkant: iedereen moet kunnen meedoen aan de digitale samenleving, ook de digitaal minder geletterden. Deze insteek is begrijpelijk, maar zorgt ook voor een blinde vlek. Men verliest namelijk de bredere dynamiek van sociale, culturele en economische verschuivingen uit het oog die de ontwikkeling van de sociale cohesie in een samenleving als geheel bepalen. We benadrukken dat dit rapport geen evaluatie inhoudt van het gevoerde beleid. De vraag die wij stellen is of het uitgezette beleid voldoende anticipeert op vraagstukken van sociale cohesie die in de toekomst mogelijk op ons af komen. Uitgaande van deze vraag constateren we dat er weliswaar in positieve zin veel aandacht is voor het borgen van publieke waarden en digitale inclusie, maar dat er veel minder interesse is voor de in dit rapport besproken ontwikkelingen die zich sluipenderwijs en deels onder de radar voltrekken.

Sociale cohesie wordt regelmatig geassocieerd met armoedeproblematiek. Hetzelfde geldt voor sociale cohesie in relatie tot digitalisering. Digitaal inclusiebeleid dat zich in hoofdzaak richt op de toegankelijkheid van digitale toepassingen en op versterking van digitale vaardigheden, is vanuit het perspectief van cohesie slechts beperkt effectief. Het kan daardoor zelfs mislukken, omdat het de wortels van de digitale ongelijkheid onvoldoende in beeld heeft. Aan de basis van digitale ongelijkheid ligt sociale ongelijkheid en de invloed van digitalisering laat zich hier begrijpen als een trendversterker. Daarnaast valt op dat het beleid vooral neigt naar een ‘individualiserende aanpak’: het versterken van individuele hulpbronnen van specifieke groepen en het borgen van publieke belangen, waarbij privacy, cybersecurity en regie over eigen data centrale aandachtspunten zijn. Het algemene uitgangspunt in de geanalyseerde beleidsteksten lijkt zelfs te zijn dat ieder individu moet (leren) meebewegen met de dynamiek en voortgang van de netwerkmaatschappij. Daarmee ziet men over het hoofd hoe groepen en sociale verbanden verschillend worden geraakt door technologische ontwikkelingen en het (voortgaande) proces van individualisering. Tot slot zien we een onevenwichtigheid in de betrokkenheid van ministeries. Momenteel wordt het digitaliseringsbeleid primair getrokken door drie ministeries: Binnenlandse Zaken (BZK), Economische Zaken (EZ) en Justitie en Veiligheid (J&V). De ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) spelen een meer secundaire rol.

Met deze toekomstverkenning willen we niets afdoen aan het belang van de onderwerpen en knelpunten die het huidige nationale en internationale digitaliseringsbeleid adresseert of aan de aandacht in de beleidsagenda’s voor het versterken van digitale vaardigheden en een goede toegankelijkheid van digitale toepassingen. Ook onderschrijven we de algemene politieke lijn dat de overheid veel meer dan voorheen de regie moet nemen bij het reguleren van digitale ontwikkelingen. De voortvarendheid die hierin tegenwoordig aan de dag wordt gelegd, moet worden vastgehouden. Wetgeving van de Europese Unie, zoals de Wet inzake digitale markten (Digital Markets Act) en de Wet inzake digitale diensten (Digital Services Act), is onmisbaar om de macht van grote techbedrijven in te perken en een betere balans te vinden tussen commerciële en collectieve belangen. Kijkend vanuit het perspectief van sociale cohesie en met een langere blik vooruit (15 tot 25 jaar) doen we daarnaast vier aanbevelingen. Deze hebben als doel de ontwikkeling van een breder digitaliseringsbeleid dat beter kan anticiperen op geleidelijke ontwikkelingen die nadelig zijn voor de cohesie (en nog te weinig worden gezien), en die door digitalisering mogelijk worden versterkt.

Aanbeveling 1: Versterk de rol van andere ministeries

Momenteel wordt het digitaliseringsbeleid getrokken door de ministeries van BZK, EZ en J&V. Zoals onze literatuurstudie laat zien, zijn sociale en digitale ongelijkheid sterk met elkaar verweven en zijn deze ongelijkheden weer sterk verweven met vraagstukken van sociale cohesie. Wie zich onderaan de maatschappelijke ladder bevindt wat betreft bijvoorbeeld educatie en inkomen, heeft een grote kans ook digitaal meer achter te lopen. Streef er daarom de komende jaren naar dat ook de ministeries van SZW en van OCW een sterke rol krijgen in de ontwikkeling en uitvoering van het digitaliseringsbeleid en waak hier voor ‘kennis- en uitvoeringsschotten’ die een gezamenlijke aanpak belemmeren. De vraag of er een ministerie van Digitale Zaken zou moeten komen dat al het beleid op dit terrein gaat coördineren, kunnen we op basis van dit rapport niet beslechten. Maar de discussie die hierover is gevoerd en de pleidooien voor een dergelijk ministerie in de verkiezingsprogramma’s van verscheidene politieke partijen (D66, GroenLinks-PvdA en BBB), illustreren de toegenomen erkenning van de grote maatschappelijke betekenis van digitalisering. Die erkenning is naar onze mening meer dan terecht.

Aanbeveling 2: Beperk cohesiebeleid niet tot armoede- of inclusiebeleid

Bij sociale cohesie gaat het evenzeer om de bovenkant als om de onderkant van de samenleving. Groeiende ongelijkheden hebben als risico dat verschillende lagen (of strata) van burgers sterker gesegregeerd raken, omdat de kans op overlappende contacten door de grotere sociale afstand kleiner is. Ook zullen dan de (top)lagen aan de bovenkant, die doorgaans het politieke bestuur sterk bepalen, minder voeling hebben met de andere lagen van de samenleving. Hierdoor kunnen ook de verticale verbindingen tussen burgers en de overheid eerder eroderen. Niet alleen bij de onderste strata, maar ook bij andere lagen hebben sociale afstanden en onderlinge competitie een nadelig effect op het sociaal vertrouwen. Vandaar dat vanuit het oogpunt van sociale cohesie moet worden ingezet op een beleids-

en uitvoeringsapparaat dat cohesie breder opvat dan armoede- of inclusiebeleid en dat alert is op de sluipende tendensen die zich mogelijk voltrekken op het vlak van ongelijkheid.

Aanbeveling 3: Zie de januskoppen van individualisering

Het proces van individualisering, dat met de opkomst van de netwerkmaatschappij nieuwe vormen heeft aangenomen, is bij sociale cohesie verbonden met meerdere ambivalenties. Deze moeten in het beleid meer aandacht krijgen. De voortschrijdende digitalisering heeft de individualiserende tendensen in moderne samenlevingen verder doen toenemen. Ook hier blijkt digitalisering een trendversterker. Nauw verwant met het fenomeen van individualisering is het meritocratisch narratief dat in de laatste decennia opgang heeft gemaakt. Bij een sterk geloof in meritocratische waarden kunnen waarden als solidariteit en wederzijdse betrokkenheid in het gedrang raken. De toekomstdiscussie over sociale cohesie en digitalisering, die ook door de samenleving moet worden gevoerd, is gebaat bij beleidsvorming en kennisontwikkeling met oog voor de besproken januskoppen van individualisering. Deze hebben grote invloed op de sociale verbindingen die we met elkaar hebben.

Aanbeveling 4: Heb oog voor diversiteit en gelaagdheid

Om de diversiteit van sociaal-culturele perspectieven goed in beeld te krijgen, is het zaak deze thematiek met diverse groepen burgers te bediscussiëren. Dit kan gebeuren in scenarioworkshops of in andere participatieve vormen, waarin deelnemers worden betrokken bij de toekomstdiscussie over sociale cohesie en digitalisering. Bij een breder ingestoken beleid dat zich richt op cohesie en digitalisering is het ook van belang oog te hebben voor zowel de diversiteit van mensen als de gelaagdheid van het menselijk gedrag. Uit de vier scenario's van onze workshops komen vier (arche)typen van burgers naar voren die deze diversiteit en gelaagdheid (op grove wijze) illustreren. In het verlengde van deze aanbeveling biedt tabel S.1 een aanzet voor een verder te ontwikkelen 'sensibiliteitskompas'. Dat kan beleidsmakers bewuster maken van mogelijk eenzijdige aannames omtrent burgers. Zulke aannames kunnen ertoe leiden dat maatregelen om de sociale cohesie te bevorderen minder effectief uitpakken dan verwacht, of zelfs ongewenste effecten hebben. Dit kompas gaat voornamelijk uit van een beperkt aantal observaties en overwegingen van een selectieve groep burgers en deskundigen. Voorzichtigheid is geboden in hoeverre deze beelden van burgers valide zijn, omdat het kompas een beperkte empirische grondslag heeft.

Tabel S.1 Burgertypen in relatie tot de drivers

	publieke waarden	digitale autonomie	beïnvloeding door data ^a	private infrastructuur	tech-optimisme
mondig <i>User Utopia</i>	+	+	-	+	+
pionierend <i>Wild West</i>	-	+	+	+	+
passief <i>Big Brother</i>	+	-	+	-	-
moedeloos <i>Big Business</i>	-	-	+	+	-

a Een plusteken wil hier zeggen dat de macht van datarijke organisaties om gedrag van burgers te beïnvloeden aanzienlijk is, een minteken dat die macht beperkt is.

Ter concretisering geven we enkele voorbeelden hoe dit schema kan helpen aannames over burgers expliciet te maken en verschillende typen burgers scherper voor ogen te krijgen. Deze voorbeelden zijn louter illustratief bedoeld, in de geest van de gehouden workshops, en behelzen geen SCP-standpunten.

- Men kan inzetten op digitale vaardigheden en educatieve initiatieven die aanhaken bij de 'mondige burger' en die sterk verwant zijn met de normen en standaarden van een goed opgeleide middenklasse. Maar de 'passieve burger' is misschien meer gebaat bij ontzorging dan bij allerlei aanmoedigingen om digitale vaardigheden te ontwikkelen en de vele mogelijkheden te zien van technologie. Cohesiebeleid voor de minder kansrijken kan ook inhouden dat men actief datakennis inzet om personen te helpen die in benarde situaties zitten. *Big Brother* kan ook een 'Vriendelijke Broer' zijn die mede door zijn datakennis ziet waar de knelpunten zitten en proactief voorkomt dat er een spiraal van sociale problemen ontstaat bij individuele mensen of in bepaalde wijken. Uiteraard zijn *ethical designs* hier van groot belang om de normerende kaders helder te krijgen en een onverantwoord gebruik van data tegen te gaan.
- Wanneer men door allerlei initiatieven, opleidingen en subsidies de digitale vaardigheden en commerciële mogelijkheden voor meer ondernemende mensen vergroot, maar de publieke waarden laat ondersneeuwen, dan is de kans aanwezig dat de 'pionierende burger' in aantal toeneemt. Deze burger is echter minder geneigd om zich te verbinden met maatschappelijke organisaties die het geheel van de samenleving op het oog hebben. Hij bekommert zich vooral om zijn eigen leven en belangen. Dit kan de sociale cohesie in een samenleving belasten en aantasten.

De archetypen van burgers die hier als 'kompasnaalden' fungeren, behoeven verdere uitwerking, reflectie en toetsing. Dat vraagt om aanvullende workshops met meer diverse groepen van burgers en mogelijk ook met andere deskundigen. Een dergelijk kompas zal ook steeds herijkt moeten worden, omdat aannames over en typeringen van burgers altijd onderwerp van discussies zullen blijven. Hier geldt dit in het bijzonder voor het beeld van de 'passieve burgers'. Mogelijk zijn deze burgers in werkelijkheid veel actiever dan zij op het eerste gezicht lijken en is de benaming daarom ongelukkig. Niettemin kunnen zulke (schematische) archetypen het besef bevorderen van de diversiteit van mensen en de gelaagdheid van het menselijk gedrag, zeker wanneer ze samengaan met reflectieve discussies en – vanuit de wetenschap – kritische discoursanalyses die de simplificaties van zulke beelden blijven bevragen en corrigeren.

Tot slot geven we mee dat discussies over sociale cohesie zijn verbonden met politieke conflicten en culturele zingevingsprocessen. Hierbij staat de kwestie centraal hoe we zelf willen leven en hoe we met elkaar willen leven. Heel beknopt gaat het bij cohesie over drie basale vragen: wat verbindt en scheidt ons, wie krijgt wat en wie zijn wij? Of en in hoeverre burgers de sociale cohesie van de samenleving als voldoende kwalificeren, is sterk afhankelijk van de mens- en wereldbeelden die zij aanhangen. De verbeelding van de toekomst staat bovendien nooit los van dominante denkkaders (discoursen) die onze voorstellingen en waarderingen van mogelijke toekomsten (ongemerkt) kunnen sturen. Bij de invulling die men geeft aan onze aanbevelingen dient men zich van deze normatieve dimensies bewust te zijn. Alleen dan kan men de toekomst met een eerlijke en open blik tegemoet treden.

1 Inleiding

*Maar één ding voelen we allen: dit is een tijd
van overgang naar iets wat we nog maar
heel gedeeltelijk beginnen te begrijpen.
Stefan Hertmans – Verschuivingen*

1.1 Verschuivingen die onder de radar blijven

De sociale cohesie van een land is in beknopte zin te omschrijven als de mate waarin de (groepen) mensen die daar wonen en verblijven zich met elkaar en met allerlei instituties verbonden voelen en dat ook in hun gedrag aan de dag leggen (De Bakker et al. 2023: 10).² In deze studie beschouwen we de toekomst van sociale cohesie in het licht van digitalisering, ongelijkheden en individualisering. Hoe kan de Nederlandse overheid anticiperen op veranderingen die door deze trends mogelijk op ons afkomen? Hoe kunnen we als samenleving voorkomen dat de sociale cohesie verzwakt of onder druk komt te staan door mogelijke nadelige gevolgen die deze trends met zich meebrengen? Onze blik richt zich vooral op verschuivingen die zich sluipenderwijs in de maatschappij voltrekken, maar die op termijn de sociale cohesie ingrijpend kunnen beïnvloeden. Deze focus houdt tevens een markering in, of zo men wil een beperking. We houden ons verre van de vraag of artificiële intelligentie, in de vorm van ‘hyperslimme machines’, de mens en de wereld niet zal overnemen. Speculatieve discussies hierover, zoals in de zomer van 2023 aangewakkerd door Elon Musk en andere topmensen van techbedrijven, laten we bewust links liggen.³ Ook aan filosofische vragen over de relatie tussen machine en mens – bijvoorbeeld in hoeverre een AI-systeem als menselijk is te beschouwen, een populair onderwerp van sciencefictionfilms⁴ – gaan we voorbij. Hoe intrigerend dergelijke vragen ook zijn, ze blijven buiten onze beschouwing die in hoofdzaak sociologisch van aard is. Digitale technologieën zijn doorgedrongen in de haarvaten van ons dagelijks bestaan en ze vervlechten onze levens, maar wat doet dit met onze sociale verbondenheid?

Daniel Mügge, een onderzoeker die zich bezighoudt met de regulering van artificiële intelligentie (AI), stelt dat algoritmen steeds meer leidend zijn voor menselijke beslissingen, waardoor ons gevoel van autonomie en verantwoordelijkheid afkalft. Ook ziet hij dat de economische omwentelingen die AI veroorzaakt de kloof tussen digitale winnaars en verliezers vergroot (Mügge 2023: 22). De AI-revolutie voltrekt zich volgens hem sluipend, onder de radar: AI is al onder ons in allerlei vormen en beïnvloedt nu al de dagelijkse contacten en relaties tussen mensen. Deze optiek van graduele veranderingen is ook ons vertrekpunt. We richten ons op verschuivingen die vaak onder de radar blijven, op ontwikkelingen die het ‘hoe en wat’ van sociale cohesie op geleidelijke wijze, en daarom minder merkbaar, al ingrijpend hebben beïnvloed en waarvan het aannemelijk is dat hun invloed zich in de toekomst nog verder zal uitstrekken. De drie fenomenen waarop deze toekomstverkenning inzoomt – digitale netwerken en communicatiekanalen, sociale en digitale ongelijkheden en processen van individualisering – zijn daarvan belangwekkende voorbeelden. De probleemstelling van onze toekomststudie, die tweeledig is, luidt als volgt:

² Hoofdstuk 2 van dit rapport gaat uitvoeriger in op het fenomeen van sociale cohesie en onze definitie daarvan.

³ In meerdere kranten verschenen hierover alarmerende artikelen, gevoed door dystopische waarschuwingen van hightechboegbeelden zoals Musk. Critici, zoals de Amerikaanse computerlinguïst Emily Bender, betwijfelden of de waarschuwingen van Musk en anderen oprecht waren. Volgens haar waren ze zwaar overdreven en hadden ze vooral als doel af te leiden van de problemen van de AI-systemen die er al zijn. Ook zag ze een verholde vorm van marketing: door er zo ernstig voor te waarschuwen wordt de indruk gewekt dat wat ze zelf ontwikkelen iets heel waardevols en krachtigs is (Eijssvoogel 2023). Zie Van Dijk (2024: 208-233) voor een wetenschappelijke beschouwing van de macht van AI.

⁴ Naast de klassieker *Blade Runner* (1982) zijn hier meer recente films te noemen zoals *Her* (2013), *Ex Machina* (2014) en *Ich bin dein Mensch* (2021).

- Welke toekomstige ontwikkelingen zijn bij sociale cohesie voorstelbaar als we focussen op digitalisering, ongelijkheden en individualisering?
- Waaraan moeten we als overheid en samenleving werken om de ontwikkelingen op dat vlak in goede banen te leiden?

Deze toekomstverkenning gaat in op meerdere complexe fenomenen die niet eenvoudig uiteen zijn te rafelen. We vragen de lezer daarom geduld te oefenen. Het hele plaatje van onze verkenning, waarin we kerninzichten uit de wetenschappelijke literatuur combineren met de resultaten van twee scenarioworkshops (inclusief een discoursanalyse van de daarin gevoerde discussies), wordt pas aan het eind van het verhaal meer duidelijk.

In deze inleiding doen we het volgende. Om te beginnen schetsen we (in § 1.2) de netwerkmaatschappij als belichaming van digitalisering en hoe die raakt aan vraagstukken van sociale cohesie. Daarna behandelen we (in § 1.3) in kort bestek de ongelijkheden die in deze toekomstverkenning centraal staan; ook de betekenis van individualisering komt daarin aan de orde. Vervolgens geven we (in § 1.4) een overzicht van factoren en ontwikkelingen die van invloed zijn op sociale cohesie. Op basis daarvan verhelderen we de afbakening van onze studie en haar positie ten opzichte van andere toekomstverkenningen. In de laatste paragrafen (§ 1.5 en § 1.6) presenteren we de methodische aanpak, de onderzoeksvragen en de opbouw van het rapport.

1.2 Massamaatschappij versus netwerkmaatschappij

Wanneer we over digitalisering spreken, doelen we op het technische gegeven dat steeds meer informatie (cijfers, teksten, beelden, geluiden) in een digitale code (*bits* en *bytes*) is omgezet en gekoppeld aan een standaard programmeertaal (*hypertext*), wat het mogelijk maakt dat we steeds meer informatie in allerlei netwerken op steeds grotere schaal via digitale media communiceren, kopiëren, opslaan en bewerken. Er zijn meerdere concepten te vinden die de omvattende digitalisering door computers en het wereldwijde web trachten te markeren: de postindustriële samenleving, de informatiesamenleving, de kenniseconomie. Wij kiezen voor het concept van de netwerkmaatschappij dat populair werd door *The Rise of the Network Society* van Manuel Castells (2000) en meer precies is uitgewerkt door Jan van Dijk in *The Network Society* (2020a). Dit concept stelt specifieke vormen van organisatie centraal die als gevolg van digitalisering op verschillende niveaus (individueel, groepen, gemeenschappen of organisaties, samenlevingen) zijn waar te nemen (Van Dijk 2020a: 47). Daarmee onderscheidt het zich van begrippen zoals de informatiesamenleving of de kenniseconomie die vooral het hoge en intense informatiegehalte centraal stellen dat het functioneren van hedendaagse moderne samenlevingen kenmerkt. Een scherper, meer concreet beeld van de netwerkmaatschappij laat zich verwerven door deze te plaatsen naast de massamaatschappij die voortkwam uit de industriële revolutie.

Tabel 1.1 Kenmerken van de massamaatschappij en de netwerkmaatschappij

eigenschappen	massamaatschappij	netwerkmaatschappij
belangrijkste componenten	collectieven (groepen, organisaties, gemeenschappen)	individueel (verbonden door netwerken)
aard van de componenten	homogeen	heterogeen
potentiële verbindingen	hoog binnen de componenten	hoog tussen de componenten
intensiteit verbindingen	sterk	zwakker
inclusiviteit verbindingen	sterk	zwakker
mate van centralisatie	hoog (enkele centra)	lager (meerdere centra)

eigenschappen	massamaatschappij	netwerkmaatschappij
type gemeenschap	plaatsgebonden en strevend naar eenheid	virtueel (niet gebonden aan plaats) en divers
type organisatie	bureaucratieën berustend op verticale integratie van taken	infocratieën berustend op horizontale differentiatie van taken
communicatievorm	voornamelijk face to face	meer en meer via media
soort media	radio en tv (massapubliek)	interactieve media (doelgroepen)
aantal media	laag	hoog

Bron: Van Dijk (2020a: 43)

Tabel 1.1 geeft de beide typen samenlevingen in grove lijnen typologisch weer. Een treffende illustratie van de massamaatschappij zijn de levensbeschouwelijke 'zuilen' die in Nederland lange tijd naast elkaar bestonden en die elk hun eigen scholen, verenigingen, politieke partijen, vakbonden, omroeporganisaties en kranten hadden. Daarmee in tegenstelling dringt zich voor de eigenschappen van de netwerkmaatschappij het hedendaagse beeld op van de stedelijke professional die in de trein via een laptop of smartphone berichten verstuurt of interactieve diensten gebruikt, de ogen op een groter of kleiner beeldscherm gericht zoals ook vele andere reizigers in de coupé.

1.2.1 Tektonische verschuivingen

De massamaatschappij en de netwerkmaatschappij zijn ideaaltypen en komen in werkelijkheid zelden in complete vorm voor.⁵ Het is ook niet zo dat de massamaatschappij verdwenen is of compleet vervangen door de (opgekomen) netwerkmaatschappij. Het is echter niet moeilijk in te zien dat de kenmerken van beide maatschappijvormen met elkaar schuren of elkaar danig in de weg kunnen zitten. Men zou de beide vormen kunnen zien als tektonische platen die over elkaar heen schuiven. De plaat van de netwerkmaatschappij schuift dan de laatste decennia knarsend over die van de massamaatschappij heen, die weerstand biedt waardoor het kan knetteren. De hardnekkige onvrede onder veel burgers, zoals die onder meer in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP naar voren komt,⁶ is dan (mede) te duiden als een resultaat van de strijdige structuren van de massamaatschappij en de netwerkmaatschappij. Denk aan economische ongelijkheden (verliezers versus winnaars van globalisering), maar ook aan ideologische waardenstellingen (nationalistisch en conservatief versus kosmopolitisch en progressief). De opkomst van de netwerkmaatschappij raakt aan sociale verbindingen die zin en structuur geven aan het leven van mensen en daardoor ook aan diepgewortelde emoties. Zowel materiële als mentale en gevoelsmatige zaken zijn hier dus in het geding.

1.2.2 Nieuwe vormen van cohesie of erosie?

Mensen blijven ondanks hun hoge rationele vermogens sociale wezens die een primaire behoefte hebben aan warmte en geborgenheid. Wanneer men op dat vlak onzekerheden en bedreigingen ervaart, wanneer men vertrouwde ijkpunten ziet wegvallen en onmacht voelt tegenover de veranderingen die dit bewerkstelligen, kunnen de afwerende reacties heftig zijn. De groepen die minder moeite hebben met de eisen van de netwerkmaatschappij en die de leefpatronen die verwant zijn met de massamaatschappij mogelijk zelfs afdoen als achterhaald, worden een vijand. Progressieve doelen die in het teken staan van vooruitgang en emancipatie, kunnen dan fel worden afgewezen omdat ze aan de wortels knagen van sterk gekoesterde verbanden of daar, naar het gevoel van de getroffen partijen, zelfs de bijl aan zetten. Het proces van individualisering, waarin mensen eigen levenskeuzes maken die steeds losser zijn komen te staan van de groepsbanden die hun sociale leven vormen (of vormden), is dan niet meer onschuldig. Individualisering kan dan zelfs worden geassocieerd met een doorgeschoten 'ik'-cultuur en een algeheel verval van normen en waarden waardoor de samenleving verval. De verhouding tussen

⁵ Een belangrijke functie van dergelijke typologieën is juist ook te laten zien in hoeverre of op welke aspecten de empirisch waargenomen werkelijkheid niet of slechts ten dele overeenstemt met deze ideaaltypische constructen.

⁶ Dit doorlopende onderzoek van het SCP brengt periodiek de stemming in ons land in kaart over allerlei onderwerpen en peilt het vertrouwen van Nederlanders in de politiek en instituties.

de massamaatschappij en de netwerkmaatschappij is dus gecompliceerd en een belangrijk vraagstuk in deze verhouding is de sociale cohesie van de samenleving. Hoe zal deze zich ontwikkelen als bepaalde technologische ontwikkelingen doorzetten? Zal een netwerkmaatschappij die meer om individuele knooppunten draait dan om groepen, leiden tot nieuwe vormen van sociale cohesie waarin burgers elkaar maar ook de instituties voldoende (blijven) vertrouwen? Of zullen de spanningen die we hier vandaag de dag waarnemen juist toenemen waardoor het sociaal vertrouwen, ook wel gezien als het ‘cement van de samenleving’, op termijn zal eroderen?

1.3 Verweven ongelijkheden

Een algemeen beeld dat we uit de literatuur zien oprijzen voor sociale cohesie, is dat minder sociale ongelijkheid (meer coöperatie, onderlinge betrokkenheid en solidariteit) resulteert in een hogere mate van sociale cohesie. Andersom resulteert meer sociale ongelijkheid (meer nastreven van eigenbelang, meer onderlinge competitie en conflicten) in een lagere mate van sociale cohesie. Hoewel het hier om complexe krachten gaat die wederzijds op elkaar inwerken en zich vaak sluipenderwijs voltrekken, lijkt een verslechtering of verbetering van de sociale cohesie voor een belangrijk deel te worden veroorzaakt door de toename of afname van sociale ongelijkheden. In dit geheel is individualisering, zoals we nog zullen uitleggen, een invloedrijke factor met een januskop, ofwel twee gezichten. Enerzijds kan individualisering emancipatoire en altruïstische krachten losmaken die sociale ongelijkheden en onrechtvaardigheden in een samenleving aan de kaak stellen en bestrijden. Anderzijds maakt ze burgers kwetsbaar voor nieuwe vormen van technologische surveillance (zowel van de staat als van commerciële bedrijven) en kan ze een cultuur van individualistische leefstijlen bevorderen waarin coöperatieve aspiraties en solidariteit weinig gewicht hebben. In deze toekomststudie kijken we zowel naar sociale ongelijkheid als naar digitale ongelijkheid en vestigen we de aandacht op hoe deze ongelijkheden met elkaar verweven zijn. We zetten hier kort uiteen hoe deze beide vormen van ongelijkheid zijn op te vatten.

1.3.1 Sociale ongelijkheid

Mensen zijn in allerlei opzichten verschillend. We zijn verscheiden, divers, door onze genen die we hebben (aangeboren verschillen) en door eigenschappen (lichaamskracht, geestelijke kwalificaties) die we gedurende ons leven verworven hebben, maar dat is niet de ongelijkheid waar het ons hier om te doen is en die uitgaat van een sociologisch perspectief. Ons gaat het om sociale ongelijkheid tussen (groepen) mensen in een samenleving die niet toevallig is en een zekere duurzaamheid vertoont omdat er, in structurele zin, sprake is van ‘ongelijkheid van sociale posities, die gekenmerkt worden door een asymmetrische verdeling van bronnen en ongelijke beloningen’ (Bader en Benschop 1988: 53).⁷ Deze ongelijkheid van bronnen en beloningen kan op vele terreinen betrekking hebben en er zijn talloze indelingen te vinden in de literatuur (en ook talloze discussies hierover waarop we hier niet verder ingaan). Voor deze toekomststudie volgen we de indeling van het ongelijkheidsonderzoek van het SCP (Vrooman et al. 2014: 53-56, 2023: 6, 27-28). Daarin worden vier soorten hulpbronnen onderscheiden die als verschillende kapitaalsvormen zijn aangeduid: economisch kapitaal (inkomen en vermogen, opleiding, arbeidsmarktpositie), sociaal kapitaal (sociale relaties en netwerken, ‘wie je kent’), cultureel kapitaal (leefstijl, ‘waar je qua omgangsvormen bij past’) en persoonskapitaal (gezondheid en aantrekkelijkheid).⁸

⁷ Meer technisch geformuleerd is de empirische vraag hier: ‘Wat kan door wie, waarom, hoe en hoelang, in welke mate en binnen welke grenzen worden toegeëigend, en hoe worden de resultaten van deze toe-eigening gestabiliseerd en gegarandeerd’ (Bader en Benschop 1988: 77).

⁸ Zie voor een theoretische onderbouwing van deze vier kapitalen inclusief verwijzingen naar recente wetenschappelijke literatuur (Vrooman et al. 2024). Uiteraard zijn ook andere kapitaalsindelingen mogelijk. Zo introduceert Ragnedda (2018) het concept van digitaal kapitaal als aanvulling op economisch, persoonlijk, politiek en cultureel kapitaal. Het voert te ver om zijn voorstel hier te bespreken, maar in potentie bevat het een interessante ingang voor het meten van (de verwevenheid) van digitale en sociale ongelijkheid.

Dat samenlevingen gesegmenteerd zijn, is een gegeven dat door sociologen op veel terreinen (bv. sociale klasse, religie en etniciteit) is onderzocht. Voor het thema van sociale cohesie is de hamvraag in hoeverre sociale ongelijkheden leiden tot scheidslijnen, maatschappelijke breuken of tweedelingen die de saamhorigheid en veerkracht van een samenleving onder druk zetten. Een belangrijk aandachtspunt is hier de opeenstapeling van verschillen. Bijvoorbeeld wanneer men een gering inkomen heeft, niet over de juiste contacten beschikt om een trede hoger te komen op de maatschappelijke ladder én een etnische of religieuze achtergrond heeft. Andersom kan het zijn dat bepaalde groepen op meerdere dimensies bevoorrecht zijn. Tegenstellingen in een samenleving zullen zich verscherpen wanneer deze verschillen als onrechtvaardig worden ervaren, omdat ze bijvoorbeeld in tegenspraak zijn met het meritocratische narratief dat iedereen gelijke kansen heeft om maatschappelijk hogerop te komen. Dit narratief, zo zullen we in dit rapport toelichten, is sterk verbonden met de verzorgingsstaat en het (moderne) proces van individualisering.

1.3.2 Digitale ongelijkheid

Digitale ongelijkheid draait om de toegang tot en het gebruik van digitale technologieën. Het wetenschappelijke debat hierover ging aanvankelijk, een kwart eeuw geleden, met de nodige onenigheid van start. Waar criticasters een (nieuwe) tweedeling zagen ontstaan door digitalisering, vonden anderen dit een veel te voorbarige stelling en werd er vanuit die hoek zelfs gesproken van de mythe van de digitale kloof (Frissen 2000). De kritiek was dat bepaalde groepen burgers veel te snel tot slachtoffers van nieuwe technologische ontwikkelingen werden gebombardeerd, dat er allerlei aannames waren over deze groepen die een empirische basis ontbeerden. In een vroege SCP-studie naar digitalisering en sociale ongelijkheid werd hierover het volgende geconcludeerd:

Of door de technologische ontwikkelingen de kloof tussen de 'informatierijken' en 'informatiearmen' in de toekomst zal toenemen, zal mede afhangen van de positie die het internet gaat innemen in het medialandschap. Door het internet is de snelheid van het informatieverbreidingsproces verder opgevoerd. Mocht het internet populair genoeg worden om in ieder huishouden door te dringen, dan nog zou het uiteenlopende gebruik van het world wide web verschillen tussen bevolkingsgroepen kunnen markeren. Hoger opgeleiden zouden, net als ze nu bij de meer traditionele media doen, meer dan lager opgeleiden naar verschillende websites kunnen surfen. Informacy en talenkennis zouden hierbij een rol kunnen spelen. Hoger opgeleiden beschikken meer over deze soorten vaardigheden en zijn hierdoor beter in staat om in de grote hoeveelheid informatie te selecteren. In de informatiemaatschappij zal hierdoor mogelijk ook hun concurrentiepositie om waardevolle zaken zoals inkomen en aanzien verbeteren.

(Van Dijk et al. 2000: 206)

Rond de millenniumwisseling had een groeiende groep in Nederland, die vooral uit (jonge) mannen bestond en meer theoretisch geschoolden, fysieke toegang tot personal computers (pc's), het internet en mobiele telefoons. Zij waren de *early adopters*, maar ook werd al zichtbaar dat andere groepen deze achterstand aan het inhalen waren. Pc's verspreidden zich in razendsnel tempo en hetzelfde gold voor mobiele telefoons en het gebruik van het internet (De Haan 2003). De digitale kloof wat betreft de fysieke toegang tot digitale toepassingen zou in de jaren daarop snel verdwijnen.

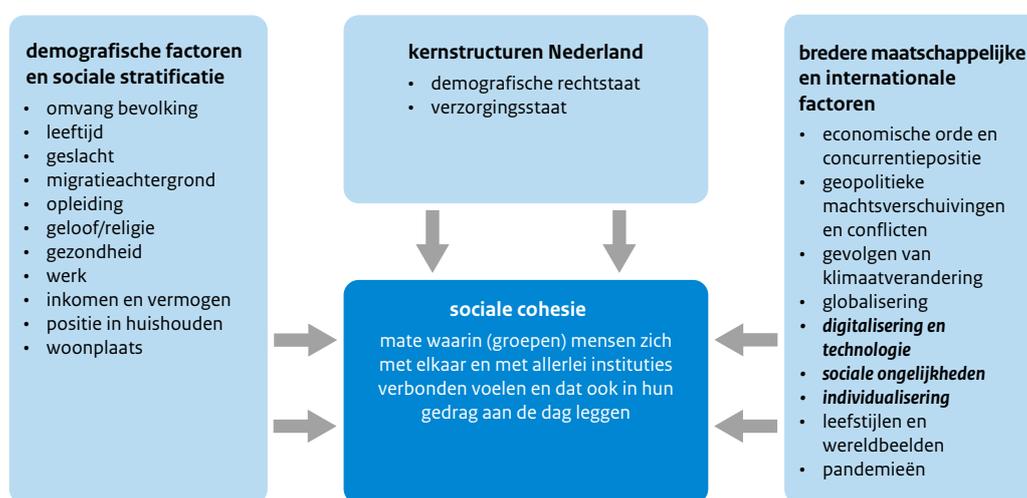
Sinds het internet massaal wordt gebruikt, richt de discussie over digitale ongelijkheid zich in rijkere landen als Nederland vooral op de digitale vaardigheden (*digital skills*) die mensen hebben. Deze zijn niet gelijk verdeeld waardoor sommige groepen in de samenleving veel minder van de digitale vooruitgang kunnen profiteren.⁹ Digitale en sociale ongelijkheid, zo komt ook uit tal van onderzoeken naar voren, zijn met elkaar verweven. Mensen die zich op de onderste treden van de maatschappelijke ladder bevinden, behoren vaak ook tot de groepen die over minder digitale vaardigheden beschikken. In de literatuurstudie, deel A van dit rapport, beschrijven we hoe deze verwevenheid van ongelijkheden bijdraagt aan (de opstapeling van) scheidslijnen en (sociale en culturele) tegenstellingen die de segregatie tussen groepen burgers versterken. Op termijn kan dit schadelijk zijn voor de sociale cohesie van een samenleving.

⁹ Dit wordt ook wel aangeduid als het tweede niveau van digitale ongelijkheid; het eerste niveau van digitale ongelijkheid is dan de fysieke toegang (Van Dijk 2020b: 9-12).

1.4 Factoren van invloed en afbakening

Deze toekomstverkenning naar de sociale cohesie in Nederland concentreert zich op de invloed van digitalisering, ongelijkheden en individualisering. Drie factoren die we hiervoor inleidend hebben besproken, maar er zijn natuurlijk nog meer factoren te bedenken die de sociale cohesie beïnvloeden. Figuur 1.1 geeft een beeld van het geheel van factoren (of misschien beter: drijvende krachten) dat van invloed is op de ontwikkeling van sociale cohesie. De daarin genoemde factoren zijn niet uitputtend en de terminologische aanduidingen zijn zeker niet heilig, maar ze schetsen het brede panorama van invloedsfactoren dat men voor ogen moet hebben bij toekomststudies naar sociale cohesie. Uiteraard is het schema, dat vooral als functie heeft de afbakening van deze toekomstverkenning te verhelderen, een versimpeling van de werkelijkheid.¹⁰

Figuur 1.1 Factoren van invloed op sociale cohesie

Bron: SCP

De factoren van invloed in figuur 1.1 zijn verdeeld over drie velden: (i) demografische factoren en stratificatie, (ii) kernstructuren Nederland en (iii) bredere maatschappelijke en internationale factoren. De drie invloedsfactoren die in onze toekomstverkenning centraal staan, zijn gecursiveerd en vetgedrukt. De redenen om ons specifiek te richten op deze drie factoren, zijn in de vorige twee paragrafen al grotendeels naar voren gebracht. We lichten ze in de volgende drie paragrafen nog verder toe.

1.4.1 Digitalisering en technologie

De toenemende invloed van de netwerkmaatschappij, die ondertussen tot in de haarvaten van ons dagelijks bestaan lijkt te zijn doorgedrongen, roept vragen op over de toekomstige ontwikkeling van sociale cohesie. Een wonderlijk effect van allerlei soorten informatie- en communicatietechnologie (ICT) is dat ze ons enerzijds op een steeds grotere schaal in technologische netwerken integreren, en dat ze anderzijds leiden tot steeds meer kleinschalige groepen die hun eigen hechte netwerk, of zo men wil: bubbel, creëren. Daardoor kan men zich afvragen of digitalisering niet voert tot een fragmentering en diversiteit die de sociale cohesie van de samenleving onder druk zetten. Meer optimistisch zou men kunnen aanvoeren dat we als samenleving op weg zijn naar nieuwe vormen van sociale cohesie die we nog met elkaar moeten ontdekken. De taak van het SCP is sociale en culturele onderwerpen op een

¹⁰ De afzonderlijke factoren zijn niet waterdicht van elkaar te scheiden: afhankelijk van hoe men de factoren of drijvende krachten precies omschrijft, overlappen ze elkaar in meerdere of mindere mate. Ook dient men te bedenken dat er tussen deze invloedsfactoren allerlei mogelijke wisselwerkingen zijn. Het gaat om een dynamisch krachtenspel waarin factoren de invloeden van andere factoren kunnen verzwakken, versterken of neutraliseren.

samenhangende wijze te beschrijven en licht te werpen op ontwikkelingen die hierop van invloed zijn. De invloed van digitalisering op sociale cohesie is in deze context een legitiem onderwerp dat eerder aan beleidsrelevantie heeft gewonnen dan verloren.

1.4.2 Sociale (en digitale) ongelijkheid

Zoals hiervoor besproken lijkt een verslechtering of verbetering van de sociale cohesie vooral teweeg te worden gebracht door de toename of afname van sociale ongelijkheden. Omdat sociale ongelijkheid en digitale ongelijkheid sterk met elkaar verweven blijken, en omdat deze verwevenheid van ongelijkheden bijdraagt aan scheidslijnen en tegenstellingen die de segregatie tussen groepen burgers versterken, besteden we aan beide vormen van ongelijkheid aandacht. Onze specifieke focus op sociale ongelijkheden sluit bovendien aan op een langer bestaande onderzoeklijn met betrekking tot digitalisering. Bijna een eeuw geleden, in het SCP-rapport *Geleidelijk digitaal*, bestempelden Steyaert en De Haan (2001: 96-97) sociale ongelijkheid en sociale cohesie als belangrijke thema's voor onderzoek naar de maatschappelijke impact van ICT-ontwikkelingen. Sindsdien is hierover de nodige kennis verworven waarop we voor onze toekomstverkenning kunnen steunen en heeft ook de theorievorming niet stilgestaan.

1.4.3 Individualisering

Ook individualisering is als bepalende kracht meegenomen. Oorspronkelijk lieten we deze factor buiten beschouwing. Maar omdat tijdens de uitvoering van ons onderzoek gaandeweg bleek dat de invloed van digitalisering en (groeiende) ongelijkheden op sociale cohesie moeilijk los is te zien van de invloed van individualisering, besloten we ook deze factor op te nemen in de literatuurstudie. Nadien bleek een goed begrip hiervan ook van belang voor de interpretatie van de dialogen en resultaten van onze scenarioworkshops. Individualisering oefent grote invloed uit op hoe mensen met elkaar onderlinge banden ontwikkelen en onderhouden, maar is ook cultureel van invloed op hoe we over de toekomst praten.

Deze toekomstverkenning focust op geleidelijke ontwikkelingen die vaak minder in het oog springen. Factoren dus waarvan de impact op sociale cohesie zich vaak pas in de loop der tijd openbaart. Andere invloedsfactoren kunnen daarentegen onverwachts opdoemen en gepaard gaan met acute crises en uitdagingen die aansporen om direct actie te ondernemen. Denk aan pandemieën (coronacrisis 2020-2022) of geopolitieke ontwikkelingen (Russische invasie van Oekraïne in 2022). Het verraderlijke van meer sluipende ontwikkelingen is dat de prikkel om te handelen niet concreet voelbaar is, maar dat tijdige actie vaak wel vereist is of zeer raadzaam om nadelige langetermijneffecten die plausibel of voorstelbaar zijn te voorkomen of te temperen. Onvermijdelijk geldt dat onze verkenning haar beperkingen heeft. Andere belangrijke factoren komen niet of slechts zijdelings aan bod, bijvoorbeeld de economische orde, de internationale concurrentiepositie van Nederland of het functioneren van de rechtsstaat en de democratie.¹¹ Deze onderwerpen verdienen de aandacht in verdere toekomststudies naar sociale cohesie en kunnen de inzichten van dit rapport aanscherpen en verrijken.

1.4.4 Positie ten opzichte van andere verkenningen

Deze toekomstverkenning van het SCP staat niet op zichzelf. In een andere studie verkent het SCP hoe de sociale cohesie in Nederland zich op de langere termijn kan ontwikkelen als gevolg van veranderingen in de samenstelling van de bevolking (Woittiez et al. 2024a, 2024b).¹² Wie een beeld wil krijgen van de impact van demografische ontwikkelingen op sociale cohesie, kan daarnaast terecht bij het rapport

¹¹ We schenken in sommige plekken in dit rapport weliswaar aandacht aan deze invloedrijke factoren, maar ze komen slechts in beeld voor zoverre ze van belang zijn om de impact van de drie factoren waarop we ons concentreren te illustreren of nader te specificeren.

¹² De hoofdbevinding in deze modelleringsstudie naar de impact van demografische factoren en sociale stratificatie (waarbij groei- of krimpeffecten buiten beschouwing zijn gelaten), is dat een andere bevolkingssamenstelling in de toekomst geen grote gevolgen heeft voor de sociale cohesie in Nederland (Woittiez et al. 2024a, 2024b).

Gematigde groei van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (SDO2050).¹³ Verder is nog te wijzen op een SCP-toekomstverkenning naar (brede) participatie waarin, uitgebreider dan in deze studie, met burgers en experts mogelijke toekomstscenario's zijn ontwikkeld als input voor beleid. Ook dat onderwerp raakt aan belangrijke elementen van sociale cohesie en ook deze toekomststudie wijst op geleidelijke ontwikkelingen en verschuivingen die vaak onder de radar blijven, maar waar we nu al op dienen te anticiperen willen we de participatie van burgers in goede banen leiden. Tot slot willen we nog wijzen naar een recente toekomstverkenning van De Argumentenfabriek naar de effecten van digitalisering op de Nederlandse samenleving (Gehem en Van den Berg 2023). De vier toekomstbeelden uit deze verkenning, voor wie daar interesse in heeft, vertonen opvallende parallellen met de resultaten van onze scenarioworkshops.

1.5 Methodische aanpak en onderzoeksvragen

In discussies over technologie en samenleving staan twee visies soms lijnrecht tegenover elkaar: een die technologie determinerende krachten toekent waarop de mens geen invloed heeft en een waarin de mens technologie naar believen kan sturen. Zulke eenzijdige visies werken naar ons idee vertroebelend: ons uitgangspunt is dat de mens noch de technologie absolute macht of controle heeft. In algemene zin is de relatie tussen technologie en samenleving nog het beste te typeren als een proces van *mutual shaping* (zie bv. Van Dijk 2020a: 51; Steyaert en De Haan 2001: 6): menselijke gebruikers passen zich aan technologieën aan en andersom passen technologieën zich aan menselijke gebruikers aan.¹⁴ Onze methodische aanpak, zo stellen we hier voorop, deelt deze benadering die daarnaast aansluit op wat men een 'syntopische' visie op digitalisering kan noemen (Van Dijk 2020a: 4). Daarin is het vertrekpunt dat zowel doemscenario's (dystopieën) als droomwerelden (utopieën) worden vermeden en op basis van beschikbare kennis evenwichtig wordt gekeken naar de maatschappelijke voor- en nadelen die technologische ontwikkelingen hebben of kunnen bieden. Voor de goede orde: dit is makkelijker gezegd dan gedaan, zeker als we de nieuwe digitaliseringsgolf in aanmerking nemen die na 2010 aanzwol en die de grenzen tussen online en offline verder heeft doen vervagen. Robotica, AI en big data, digitale platforms, biometrie, persuasieve technologie, *augmented reality* en *virtual reality* zorgen voor een vervlechting van de fysieke en de virtuele wereld waarin producten en diensten in een eindeloze feedbackloop voortdurend worden aangepast op basis van analyse van digitale gegevens (Kool et al. 2017: 8). Digitalisering lijkt te zijn doorgedrongen in de haarvaten van ons dagelijks bestaan en is alomtegenwoordig. Maar iets wat alomtegenwoordig is, laat zich lastig doorgronden en dat maakt de uitdaging van een syntopische kijk op de mogelijke gevolgen van digitale innovaties des te groter. Specialistische kennis die ons zou moeten helpen de voor- en nadelen te onderscheiden en te begrijpen, kan dan tekortschieten omdat men niet tot een totaalbeeld komt.¹⁵

¹³ In deze lijvige studie zijn de mogelijke toekomstige effecten van bevolkingsgroei, vergrijzing en migratie onderzocht. Het afsluitende deel van dit rapport heeft als titel *Sociale cohesie en robuuste keuzes*. De algemene conclusie van de Staatscommissie is dat gematigde groei naar 19 à 20 miljoen inwoners richting 2050 de beste weg is voor voldoende welvaartsgroei in brede zin. Daartoe acht ze matiging van migratie noodzakelijk. Op deze manier wordt de kans verkleind dat demografische ontwikkelingen ongelijkheden vergroten die de sociale cohesie doen afnemen (SDO2050 2024: 7, 349-350).

¹⁴ Toegepast op de relatie tussen digitalisering en maatschappij houdt dit in dat ICT-innovaties nieuwe vormen van maatschappelijke organisatie mogelijk maken en dat omgekeerd maatschappelijke ontwikkelingen de tijd rijp maken voor de acceptatie van nieuwe ICT-toepassingen (Huysmans et al. 2004: 12). Daarbij is het een gegeven dat technologieën geen neutrale instrumenten zijn die in een machtsvrij vacuüm worden gemaakt en aangewend. Er is altijd sprake van een (economisch, politiek en cultureel) krachtenveld waarbinnen technologieën de keuzes en handelingen van individuen en samenlevingen gelijktijdig voeden, vormen en begrenzen.

¹⁵ In *Homo Deus* karakteriseert Yuval Noah Harari dit kennisprobleem als volgt: 'Sommige experts weten alles van de ontwikkelingen op één terrein, zoals kunstmatige intelligentie, nanotechnologie, big data of genetica, maar niemand is deskundig op het gebied van alles. Er is dus niemand die alle puntjes met elkaar kan verbinden en een compleet beeld heeft' (Harari 2017: 62). Omdat niemand volgens Harari alle wetenschappelijke ontdekkingen op de voet kan volgen en kan voorspellen hoe de wereldeconomie er over tien jaar uit zal zien, heeft ook niemand maar enig idee waar we naar op weg zijn.

Deze verkenning combineert drie methoden: literatuurstudie, scenarioworkshops en discoursanalyse. Het rapport bevat twee delen. In deel A blikken we in de tijd terug aan de hand van wetenschappelijke literatuur. In deel B kijken we vooruit op basis van twee scenarioworkshops en een discoursanalyse die ingaat op de aannames en leidende thema's of beelden wanneer we spreken over de toekomst. Tijdens dit project hebben we onze plannen regelmatig bijgesteld: achteraf denken we dat we de scenarioworkshops meer vanuit een cultureel perspectief hadden moeten insteken, meer ruimte hadden moeten inbouwen voor gesprekken over de sociaal-culturele betekenis van sociale verbanden, en hoe digitalisering die betekenis (mogelijk) verandert (of al heeft veranderd). Toekomstverkenningen als deze zijn ook nieuw terrein voor het SCP: de wegen die hier het beste te bewandelen zijn, moeten zich nog uitkristalliseren.¹⁶

1.5.1 Terugblikkend: literatuurstudie

Wil men grondig nadenken over de toekomst, dan is het zinnig om ook naar ontwikkelingen in het verleden te kijken en de kennis die daarover verzameld is. Niet dat we geloven dat kennis over het verleden een absolute raadgever is voor de toekomst, want historische gebeurtenissen zijn eenmalig en herhalen zich nooit op dezelfde wijze. Wel is het zo dat historische ervaringen en sociaalwetenschappelijke kennis daarover ons kunnen wijzen op patronen en mechanismen waarmee we rekening hebben te houden als we nadenken over de toekomst, wat ons kan behoeden voor ongegronde aannames en verwachtingen. Onze literatuurstudie is narratief en streeft niet, zoals een 'klassieke' systematische literatuurstudie, naar een zo compleet mogelijk overzicht van literatuur rond een bepaald onderwerp (Roggeveen et al. 2023: 76-77). Het vertrekpunt waren theoretische ideeën op basis waarvan we literatuur selecteerden die kon helpen om verschillende historische ontwikkelingen te duiden vanuit zowel theoretische argumenten als empirische kennis. Onze (intuïtieve) these was dat sociale ongelijkheid de sociale cohesie onder druk zet en dat technologische vooruitgang de ongelijkheid kan vergroten. Daarnaast was ons idee dat digitalisering, een ontwikkeling die allerlei nieuwe vormen van communicatie mogelijk maakt, ook de sociale verbindingen tussen mensen kan veranderen, waardoor ook de sociale cohesie van een samenleving van vorm kan veranderen.¹⁷ Tijdens onze literatuurstudie werd gaandeweg duidelijk dat ook individualisering een wezenlijk element was om in samenhang met digitalisering en ongelijkheid te bespreken. De nadruk in onze literatuurstudie ligt op sociaalwetenschappelijk onderzoek naar het recente verleden van moderne samenlevingen en naar de netwerkmaatschappij waarvan de contouren langzaam maar zeker duidelijk werden sinds de jaren negentig van de vorige eeuw.

De introductie van paragraaf 1.3 bevat in feite de uitkomst van onze literatuurstudie die onze intuïtieve ideeën bevestigde en tot meer specifieke inzichten leidde. Namelijk dat meer sociale ongelijkheid resulteert in een lagere mate van sociale cohesie, dat sociale en digitale ongelijkheid sterk met elkaar verweven zijn, en dat het proces van individualisering in dit geheel een ambivalente rol speelt: het kan emancipatoire en altruïstische krachten losmaken waaruit nieuwe vormen van sociale cohesie kunnen voortkomen, maar ook een cultuur van samenleven bevorderen waarin coöperatieve aspiraties en solidariteit weinig gewicht hebben. In onze literatuurstudie zetten we de argumenten die deze meerledige stelling onderbouwen stapsgewijs op een rij en zullen we ook nog specifiekere worden over de verbanden die hier bestaan. Ten eerste gaan we uitvoerig in op de kwestie hoe sociale cohesie zich verhoudt tot sociale ongelijkheid en individualisering. Dit doen we via de volgende vragen:

¹⁶ In het verleden heeft het SCP meermaals uitvoerig aandacht besteed aan sociale cohesie in studies die zich richtten op de stand van zaken in het heden (Van den Berg et al. 2011; De Hart et al. 2002; Schnabel et al. 2008). En er zijn door het SCP verkenningen gedaan waarin trends die zich voordoen (op vrije manier) naar de toekomst werden doorgetrokken of waarin (op nog vrijere wijze) essayistische toekomstbeelden zijn geschetst, meer recent ook op basis van denkexercities met deskundigen (Van den Broek 2010; Van den Broek et al. 2016; Roeters en Van den Broek 2022; Rözer et al. 2021). Maar deze studies, hoe waardevol ook, boden geen blauwdruk of eenduidige richtlijnen voor dit onderzoek.

¹⁷ Onze keuze van gebruikte publicaties hanteerde als maatstaf dat het studies betreft die toonaangevend zijn of naar onze mening relevant voor de vragen die we stellen. Maar het blijft een selectie uit een immense hoeveelheid literatuur die hier te raadplegen is en waarover men altijd kan twisten.

- Is sociale cohesie vooral gerelateerd aan armoedeproblematiek?
- Hoe staat het met de sociale ongelijkheid in Nederland?
- Verzwakt sociale ongelijkheid de sociale cohesie en welke sociaalpsychologische mechanismen zijn hier relevant?
- Hoe zijn de ambivalente effecten van individualisering te begrijpen bij sociale ongelijkheid en sociale cohesie?

Vervolgens besteden we aandacht aan de kwestie hoe sociale cohesie zich verhoudt tot digitale ongelijkheid en individualisering. Deze kwestie verhelderen we aan de hand van de volgende drie vragen:

- Wat zijn in algemene zin de gevolgen van de netwerkmaatschappij voor sociale cohesie?
- Hoe staat het met de digitale ongelijkheid in Nederland en in welke mate is die verweven met sociale ongelijkheid?
- Hoe zijn in de context van digitalisering de ambivalente effecten van individualisering te begrijpen?

1.5.2 Vooruitkijkend: scenarioworkshops

In deze toekomststudie hanteren we een langere tijdshorizon. Hoe zou de sociale cohesie in Nederland er in 2040 of 2050 uit kunnen zien? We denken dus niet in termen van enkele jaren of een kabinetsperiode, maar hebben een termijn voor ogen van 15 tot 25 jaar, ofwel vier tot zes kabinetten (ervan uitgaande dat deze onderweg niet sneuvelen en hun zittingsduur weten vol te maken). Verder vonden we het van belang om mogelijke toekomst vanuit verschillende perspectieven te verkennen. Vanuit deze vertrekpunten is gekozen voor twee scenarioworkshops (een met burgers en een met deskundigen) waarin verschillende toekomstbeelden zijn uitgewerkt met betrekking tot digitalisering, ongelijkheden en sociale cohesie. Meer precies ging het bij deze toekomstbeelden om omgevingsscenario's waarin op een samenhangende manier wordt geschetst in welke richtingen een samenleving zich zou kunnen ontwikkelen wanneer bepaalde drijvende krachten zich doorzetten. Omgevingsscenario's kunnen zowel wenselijke als onwenselijke toekomst schetsen (Dammers et al. 2013: 44-45). Doordat ze een meer open discussie over toekomstverwachtingen stimuleren kunnen ze een bredere blik bevorderen en een groter urgentiegevoel creëren voor thema's en vraagstukken die in het beleid of in het maatschappelijk debat nog te weinig worden gezien.

In de scenarioworkshops, die samen met STT werden georganiseerd, stonden de dialogen, redeneringen en invullingen van de deelnemers centraal. De workshops kenmerkten zich dus door een kwalitatieve aanpak en uitvoering. De eerste scenarioworkshop was met dertien burgers en de tweede met veertien experts afkomstig uit de overheid, de wetenschap, het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld. Een nadere beschrijving van de deelnemers en een methodische verantwoording van de werving en selectie is te vinden in hoofdstuk 5 en in bijlage A. De volgende onderzoeksvragen lagen ten grondslag aan de workshops:

- Hoe kijken burgers en experts aan tegen de impact van toekomstige digitale ontwikkelingen op ongelijkheden in de samenleving?
- Welke drijvende krachten identificeren burgers en experts voor de toekomst van digitale (on)gelijkheid en daarmee samenhangende sociale (on)gelijkheid in de samenleving.
- Welke toekomstscenario's zijn volgens burgers en experts voorstelbaar met betrekking tot sociale en digitale ongelijkheid en sociale cohesie?
- Waaraan moeten overheid en samenleving volgens burgers en experts werken om digitale ontwikkelingen in goede banen te leiden met het oog op sociale cohesie?

Inhoudelijk vertrokken de scenarioworkshops vanuit de algemene aanname dat grote sociale ongelijkheid op termijn de sociale cohesie in een samenleving aantast, omdat (groepen) burgers zich daardoor minder verbonden (gaan) voelen (zie de intuïtieve these van onze narratieve literatuurstudie). De deelnemers waren vrij om deze aanname te bekritisieren of daaraan hun eigen draai te geven, maar de stelling was richtinggevend voor de discussies tijdens de workshops. Deze 'opgelegde' thematische afbakening moest voorkomen dat de discussie allerlei kanten op zou schieten, wat verleidelijk is bij brede en complexe thema's zoals sociale cohesie en digitalisering.

1.5.3 Bespiegeland: discoursanalyse

Visies op de toekomst sturen en creëren verwachtingen over de toekomst en beïnvloeden daarmee tot welke handelingen we besluiten in het heden (Granjou et al. 2017; Hajer 2017; Jasanoff en Kim 2015; Van Lente 2010; Muiderman 2022). Dat maakt zulke verbeeldingen, zeker wanneer ze deel uitmaken van bestuurlijke processen, verre van neutraal. De denkkaders die hier domineren, zijn volgens Mangnus et al. (2021: 6) zelfs te scharen onder de belangrijkste vormen van macht.¹⁸ Hoe we over de toekomst praten, welke thema's en beelden hier naar voren treden, kan getuigen van voorgevormde perspectieven die we zelf niet goed zien of herkennen maar die wel sturend zijn.

Om meer inzicht te bieden in de manier waarop de deelnemers spraken over toekomstbeelden en de rol van technologie, is ervoor gekozen om een kritische discoursanalyse toe te passen op de registraties van de workshopsessies (deze waren op video opgenomen). Een kritische discoursanalyse (Critical Discourse Analysis of CDA) biedt inzicht in de sociale rol van taal, onderliggende normen en waarden en culturele conventies door te focussen op discours (Fairclough 1989, 1992, 2003). Discours wordt over het algemeen gedefinieerd als een brede opvatting van taal die meerdere dimensies omvat; taal is een bron van uitdrukkingen, behelst verhalen en regels die cultureel gebonden zijn én behelst manieren waarop deze in taal tot uiting komen (Van Dijk 1997; Fairclough 2013). Binnen deze onderzoeksmethode is er aandacht voor machtsrelaties en de manier waarop taal deze kan weerspiegelen. Dat betekent ook dat onderdeel van de onderzoeksmethode is om aandacht te hebben voor dat wat verzwegen blijft of wie niet spreekt (Van Dijk 1993).

CDA gaat er van uit dat de betekenis van teksten (maar ook het gesproken woord) niet vastligt, maar dat de wereld bestaat uit interpretaties. CDA brengt de studie van sociale analyse samen met de studie van taal en linguïstiek. Ze tracht de verbinding te leggen tussen discours en sociale elementen, zoals machtsrelaties, instituties, enzovoort. Door inzicht te verschaffen in de manier waarop deelnemers spreken over bepaalde toekomstbeelden geeft CDA bovendien niet alleen inzicht in de toekomstbeelden zelf, maar juist ook in de manier waarop denken over de toekomst verbonden is het heden. Om mogelijke 'sturende taaluitingen' te achterhalen die nadere reflectie behoeven omdat ze minder vanzelfsprekend zijn dan ze wellicht lijken, zijn de plenaire discussies van de workshops naderhand nog eens geanalyseerd. In twee rondes zijn de videoregistraties van de workshops inductief gecodeerd. Inductief coderen is een coderingsmethode waarmee nieuwe patronen en thema's in data ontdekt en onderzocht kunnen worden. Dit betekent dat er geen gebruikgemaakt wordt van een vooraf opgesteld codeboek. Na een initiële coderingsronde, waarna een aantal thema's zijn geselecteerd die aansloten bij de onderzoeksvragen, is de data opnieuw geanalyseerd om deze verder uit te diepen. Bij het uitvoeren van de discoursanalyse waren een aantal vooraf opgestelde onderzoeksvragen leidend:

- Welke thema's en beelden kwamen tijdens de discussies bovendrijven en hoe werden die besproken? Ontbraken er thema's die ook 'logisch' waren geweest om te bespreken?
- Welke affectieve associaties en reacties riepen bepaalde toekomstbeelden bij de deelnemers op?
- Hoe spraken de deelnemers over hun rol in de samenleving (ook binnen specifieke toekomstbeelden), en hoe reageerden ze op de verschillende opdrachten en de gehele workshops?

Vervolgens zijn de codes geconsolideerd en werden aan de hand van deze overkoepelende onderzoeksvragen relevante thema's en fragmenten geselecteerd die nader zijn geanalyseerd. Deze zijn geïnterpreteerd en gecontextualiseerd met behulp van literatuur, en zijn bovendien gerelateerd aan resultaten van eerder onderzoek van het SCP waar relevant.

¹⁸ Als voorbeeld refereren Mangnus et al. aan de verwachtingen over zelfrijdende auto's: 'The fact that so many people think that the future of mobility is all about self-driving cars, for example, might say just as much about corporate power to shape imaginations of the future as it says about what is a plausible future, let alone a desirable future' (Mangnus et al. 2021: 6).

1.6 Opbouw van het rapport

In hoofdstuk 2 gaan we dieper in op het concept en het fenomeen van sociale cohesie, waarvan we in deze inleiding alleen maar een beknopte definitie gaven. Sociale cohesie is een veelzijdig en multi-interpretabel begrip waarover voortdurend discussies woeden. De term is nauw verwant met een fundamentele sociologische vraag: hoe functioneert de sociale orde van een samenleving en waarop is deze gebaseerd?

In deel A van ons rapport doen we verslag van onze literatuurstudie. We blikken terug naar studies uit het meer recente verleden en zetten relevante wetenschappelijke kennis op een rij. In hoofdstuk 3 gaan we in op sociale cohesie in het licht van *sociale* ongelijkheid en individualisering. In hoofdstuk 4 bespreken we sociale cohesie in het licht van *digitale* ongelijkheid en individualisering. In die context schenken we ook uitvoeriger aandacht aan hoe de (digitale) netwerkmaatschappij zich verhoudt tot de (analoge) massamaatschappij.

In deel B van ons rapport kijken we vooruit en doen we verslag van onze scenarioworkshops. In hoofdstuk 5 beschrijven en analyseren we de processen en dialogen van de workshops. Hoofdstuk 6, dat het rapport afsluit, bevat de uiteindelijke scenario's en gaat in op de vraag waar we als overheid en samenleving aan moeten werken, willen we de sociale cohesie, in het licht van digitalisering, individualisering en ongelijkheden, bewaren of versterken. Daarbij komt ook aan de orde of het huidige digitaliseringsbeleid de kwesties rond sociale cohesie voldoende adresseert.

2 Sociale cohesie nader omschreven

'Come on, come on, let's work together'
Wilbert Harrison – *Let's Work Together*

2.1 Een superverband van verbanden

Zoals hersenen zijn te beschouwen als een 'supersysteem van systemen' (Damasio 1995: 51), is een samenleving te zien als een 'superverband van verbanden'. Ons brein is in zekere zin een mirakel: ontelbare microscopische circuits (zenuwcellen die via synapsen met elkaar in contact staan) maken deel uit van een wijdvertakte constructie van hersengebieden die een persoon, als het goed is, als een volwaardig mens laten functioneren. Hetzelfde, maar op een totaal ander niveau, geldt voor samenlevingen, waar ontelbare individuele gedragingen op microniveau (die talloze relaties met medemensen genereren) deel uitmaken van wijdvertakte sociale verbanden die, als het goed is, zorgen voor collectieve geborgenheid en maatschappelijke continuïteit. Ter verbeelding van deze verbanden gebruikt Steyaert de metafoor van een spinnenweb, die het wat concreter maakt en daarom de moeite waard is om te citeren:

Tussen burgers die wat met elkaar hebben (familie van elkaar zijn, collega's, vrienden, lid van hetzelfde sportteam, ...) loopt een draad, en sommige hebben veel draden en anderen weinig. We zouden ook kunnen bedenken dat we de zwaarte van een relatie doorvertalen naar de dikte van de draad tussen burgers. Een samenwonend stel krijgt dan een hele dikke draad tussen hen in, twee mensen die elkaar vaag kennen omdat ze op een saaie receptie eens een praatje maakten krijgen een flinterdunne draad. We zouden ook nog kunnen bedenken dat we de kleur van de draad afhankelijk maken van het formele dan wel informele karakter van de relaties. Het samenwonend stel krijgt dan bijvoorbeeld een blauwe draad tussen hen in, twee collega's op kantoor een oranje draad. En als de relatie tussen die twee collega's ook een informeel tintje heeft omdat ze na het werk wel eens wat gaan drinken, dan wordt er een beetje blauw in de oranje draad vervlochten.

(Steyaert 2012: 26)

Het mirakel, vooral bij grotere samenlevingen die op meerdere terreinen (economisch, politiek, cultureel) productief zijn, is de succesvolle afstemming van de myriade aan menselijke activiteiten en gedragingen die verloopt via allerlei sociale instituties die zich in de loop der tijd gevormd hebben. Deze meer of minder geslaagde afstemming en samenwerking tussen diverse groepen mensen, die elk hun eigen waarden hebben en hun eigen doelen en belangen nastreven, is wat men de sociale cohesie van een samenleving kan noemen. In wezen valt sociale cohesie goeddeels samen met misschien wel dé kernvraag van de sociologie: hoe is maatschappelijke orde eigenlijk mogelijk?

In dit hoofdstuk, dat grotendeels steunt op een eerdere literatuurstudie (De Bakker et al. 2023) en een aantal inzichten daaruit nog eens samenvat, besteden we aandacht aan het verschil tussen horizontale en verticale verbindingen: discussies over sociale cohesie zouden aan duidelijkheid kunnen winnen (en overbodige misverstanden voorkomen) als het verschil tussen deze twee typen verbindingen meer zorgvuldig wordt gemaakt (§ 2.2). Vervolgens reflecteren we op de vraag of we ons zorgen moeten maken over de sociale cohesie in Nederland (§ 2.3). Aan het eind gaan we nog in op de normatieve dimensie van sociale cohesie (§ 2.4).

2.2 Horizontale en verticale verbindingen op meerdere niveaus

Sociale cohesie omschreven we in onze inleiding als de mate waarin de (groepen) mensen die hier verblijven zich met elkaar en met allerlei instituties verbonden voelen en dat ook in hun gedrag aan de dag leggen.¹⁹ Deze beknopte omschrijving berust op een wetenschappelijke definitie die onderscheidt tussen verticale en horizontale verbindingen, en daarnaast tussen subjectieve beleving (houdingen, gevoelens) en objectief gedrag (feitelijke samenwerking of participatie):

Sociale cohesie is een stand van zaken in een samenleving die zowel verticale als horizontale verbindingen van hun leden omvat en waarbij die verbindingen (of interacties) zijn gekenmerkt door houdingen en normen die uitgaan van vertrouwen, een gevoel van verbondenheid, de bereidheid om te participeren en te helpen, alsook van gedrag dat hiermee strookt.

(Chan et al. 2006: 290)²⁰

Kort gezegd heeft de horizontale dimensie betrekking op het algemeen sociaal vertrouwen en de verbondenheid die (groepen) burgers onderling ervaren en de verticale dimensie voor een belangrijk deel op het institutionele vertrouwen en de mate waarin ze politiek betrokken zijn. Wanneer men de definitie schematisch uitwerkt, zoals Chan et al. (2006) doen, krijgt men een raamwerk met vier kwadranten die elk met specifieke onderwerpen en vragen te verbinden zijn.

Tabel 2.1 Sociale cohesie: een twee-bij-twee-raamwerk

	subjectief (attitude)	objectief (gedrag)
horizontale dimensie (cohesie tussen burgers)	<ul style="list-style-type: none"> • algemeen vertrouwen in medeburgers • bereidheid om samen te werken en medeburgers te helpen, ook die van andere groepen • gevoel van verbondenheid of identiteit 	<ul style="list-style-type: none"> • sociale participatie en een vitaal maatschappelijk middenveld (<i>civil society</i>) • vrijwilligerswerk en donaties • aanwezigheid of afwezigheid van grotere groepsverbanden of sociale splitsingen
verticale dimensie (cohesie overheid-burgers)	<ul style="list-style-type: none"> • vertrouwen in publieke boegbeelden • vertrouwen in politieke en andere van belang zijnde sociale instituties 	<ul style="list-style-type: none"> • politieke participatie (bv. stemmen, lidmaatschap politieke partijen, enz.)

Bron: Chan et al. (2006: 294)

In tabel 2.1 zijn de horizontale en verticale verbindingen weergegeven en nader ingevuld in de cellen. Op deze wijze komen de diverse aspecten van sociale cohesie nauwkeuriger in beeld. Wanneer men met mensen toekomstbeelden ontwerpt die betrekking hebben op sociale cohesie (of deze naderhand evalueert) is vooral het onderscheid tussen de horizontale en verticale dimensie een belangrijk aandachtspunt.²¹ Bij de eerste gaat het om verbindingen tussen burgers onderling en bij de tweede om verbindingen tussen burgers en de instituties in hun samenleving (met name van de overheid). Voor alle duidelijkheid: horizontaal en verticaal betekenen hier niet, al hebben deze aanduidingen mogelijk die

¹⁹ We merken volledigheidshalve op dat deze definitie heel breed is en meerdere elementen bevat die binnen het SCP vallen onder het overkoepelende begrip 'kwaliteit van de samenleving'.

²⁰ Vertaling van de auteurs. De oorspronkelijke tekst luidt: '*Social cohesion is a state of affairs concerning both the vertical and the horizontal interactions among members of society as characterized by a set of attitudes and norms that includes trust, a sense of belonging and the willingness to participate and help, as well as their behavioural manifestations.*'

²¹ Het onderscheid tussen subjectieve beleving en objectief gedrag is uiteraard ook belangrijk, maar vooral in de context van preciezer empirisch onderzoek naar sociale cohesie. Sociale cohesie laat zich lastig onderzoeken, men zou zelfs kunnen spreken van sisyfusarbeid. Het in kaart brengen van de vele sociale verbanden die zorgen voor een bepaalde maatschappelijke orde (waarover mensen meer of minder tevreden kunnen zijn, waar ze zich meer of minder mee verbonden of bij betrokken voelen enz.), stuit altijd op grenzen, omdat elk onderzoek, hoe groot en omvangrijk ook, zijn beperkingen heeft.

connotatie, dat de verbindingen tussen burgers egalitair zijn en die tussen burgers en de overheid louter of vooral bestaan uit eenzijdige gezagsrelaties. Sociale rangordes zijn er altijd waar mensen elkaar treffen, al zijn die binnen de dimensie van de *civil society* doorgaans een stuk informeler. Bijvoorbeeld: de hiërarchische verhoudingen tussen mensen in een wijk met het bestuur van hun wijkvereniging zijn in de regel informeler van aard dan de relaties waarin burgers staan tot overheidsinstellingen of politieke bestuurders. Anderzijds is het zo dat ambtenaren of bestuurders in democratische rechtstaten gebonden zijn aan bevoegdheden die de ruimte van hun gezag inperken en reguleren en vaak ook vereisen dat men goed naar burgers kan luisteren. Zoomen we tot slot nog even uit naar de sociale piramides van samenlevingen, dan is het zo dat de leden daarvan tot verschillende groepen of klassen behoren waardoor er tussen burgers onderling grote sociale afstanden kunnen bestaan of ontstaan (zie verder hoofdstuk 3).

Het object van onderzoek van deze toekomststudie is de sociale cohesie in Nederland. We richten ons dus op de samenleving als nationaal geheel, op natiestaat Nederland. Maar er zijn bij sociale cohesie ook andere schaalniveaus van analyse mogelijk. Grofweg is er dan een onderscheid te maken in micro-, meso- en macroverbanden:

- Microverbanden: bijvoorbeeld families, vriendengroepen, leesclubjes, klas op een school, kleinere legereenheid (peloton), ploeg werknemers binnen een arbeidsorganisatie, straat in een dorp of in een stadswijk.
- Mesoverbanden: bijvoorbeeld scholengemeenschappen, middelgrote bedrijven, culturele en politieke verenigingen op lokaal niveau, dorpen, stadswijken, eventueel ook steden of provincies.
- Macroverbanden: bijvoorbeeld nationale belangenorganisaties, natiestaten of – nog groter gedacht – internationale belangenorganisaties en supranationale organisaties zoals de Europese Unie (EU).

Mede door deze verschillende schaalniveaus is sociale cohesie een rekbaar fenomeen, waarover de nodige verwarring kan ontstaan wanneer in een discussie van het ene naar het andere schaalniveau wordt gesprongen zonder dat men dat (van elkaar) doorheeft. In het onderzoek naar sociale cohesie bestaat een neiging om het vizier te richten op stedelijke wijken of buurten die kampen met veel achterstandsproblemen. Dit is begrijpelijk, omdat daar naar voren treedt dat de sociale samenhang in die wijken of buurten onder druk staat en problemen van achterstand terecht om aandacht vragen. Maar dit leidt er ook toe dat het grotere plaatje van sociale cohesie te weinig wordt gezien of uit beeld raakt. Zo gaat het bijvoorbeeld minder om de sociale tegenstellingen of de samenhang tussen de armere en rijkere wijken van de stad. Met andere woorden, de sociale cohesie op een hoger niveau, van de stad *als geheel*, komt veel minder aan bod. En men kan zich voorstellen dat onderzoek naar sociale cohesie op landelijk niveau (macroniveau) weer een heel ander spectrum van cohesie toont. Kortom, het domein van cohesie-onderzoek bestrijkt in principe alle sociale verbindingen die mensen met elkaar (kunnen) hebben. Conclusies over (bepaalde) micro- of mesoverbanden geven nog geen uitsluitsel over (bepaalde) macroverbanden en vice versa.

2.3 Moeten we ons zorgen maken over sociale cohesie?

Vandaag de dag zijn er politieke en maatschappelijke zorgen over sociale cohesie. Deze zorgen zijn ook een belangrijke reden dat het SCP de toekomst van sociale cohesie vanuit verschillende invalshoeken verkent (zie § 1.4). Maar hoe nieuw en hoe urgent zijn die zorgen? Kijken we naar surveys die meten hoe burgers het 'met elkaar samenleven' vinden gaan, dan lijkt in Nederland al sinds decennia een pessimistische stemming rond te waren. Keer op keer komt naar voren dat een grote groep burgers, meer dan de helft of zelfs driekwart, van mening is dat de normen en waarden in ons land achteruitgaan (Miltenburg et al. 2023: 11-12; Den Ridder et al. 2019: 22-31). Ze zien de saamhorigheid verdwijnen, verdraagzaamheid en nuance afnemen, een gebrek aan respect van medeburgers. Meer recent maakt een groot deel, driekwart, zich ook zorgen over toenemende verdeeldheid en polarisatie, over een verharding en verslechterde omgangsvormen in het debat (Miltenburg et al. 2022: 47-70). Anderzijds stellen surveys ook vast dat het sociaal vertrouwen in Nederland in vergelijking met andere landen

hoog is.²² Nederland is nog steeds te kwalificeren als een *high-trust*-samenleving (Van Mulligen 2020: 218-220; Schmeets 2017: 31): het vertrouwen dat burgers in elkaar hebben is robuust te noemen en sommigen zien zelfs indicaties die wijzen op een verbetering van de sociale cohesie (CBS 2015; Duyvendak 2017). Ook de perceptie dat de polarisatie in Nederland is toegenomen, dat mensen meer negatieve gevoelens voor elkaar zijn gaan koesteren, is voor relativisering vatbaar. Er zijn ‘sociale bubbels’ die elkaar in de sociale media naar het leven staan, maar daarbij lijkt het om kleine groepen te gaan. Kijkt men naar de (affectieve) polarisatie in Nederland in de laatste tien jaar, naar conflicten en spanningen waarbij de emoties hoog kunnen oplopen, dan is er een lichte stijging waarneembaar maar valt er geen eenduidige toename vast te stellen over die periode (Miltenburg et al. 2022: 53).

2.3.1 Nationale ontwikkelingen en uitdagingen

In de samenvatting van de meest recente uitgave van de *Monitor Brede Welvaart* (CBS 2024b) wordt geconcludeerd dat we een hechte samenleving zijn met een hoog subjectief welzijn, hoge materiële welvaart en veel werk, en dat we het ook in vergelijking met andere EU-landen heel goed doen.²³ Paniek over een (vermeende) teloorgang van de sociale cohesie lijkt in het licht van zulke scores overdreven. Maar tegelijk duidt de *Monitor Brede Welvaart* op een horizon waar donkere wolken zich samenpakken. Zo wordt benadrukt dat de natuurlijke hulpbronnen die de volgende generaties nodig zullen hebben om eenzelfde welvaartsniveau te realiseren, afnemen of in kwaliteit verslechteren als de huidige ontwikkelingen onveranderd doorgaan (CBS 2024b: 4). Ook de maatschappelijke trends op het gebied van vergrijzing, verstedelijking en migratie dagen volgens het CBS het behoud van welvaart uit. Daarnaast wordt gewezen op ‘een trendmatige daling van de perceptie onder burgers van de kwaliteit van overheidsregelgeving, de effectiviteit van het overheidsbestuur, de rechtsorde, en de mate waarin de publieke sector als vrij van corruptie wordt beschouwd’ (CBS 2024b: 6).

Veel Nederlandse burgers lijken inderdaad twijfels te hebben over de integriteit van de overheid. Maar liefst twee derde van de mensen denkt dat ambtenaren zich soms of vaker laten omkopen, en negen op de tien gelooft dat ze soms of vaker aan vriendjespolitiek doen (Van Noije et al. 2023: 115). De representatieve democratie in Nederland wordt op twee manieren uitgedaagd, constateert het SCP in een kennisnotitie voor de Staatscommissie rechtsstaat:

Ten eerste steunt een kwart tot een derde van de Nederlanders meer autocratische of technocratische vormen van bestuur. Ten tweede is er ook onder voorstanders van de representatieve democratie steun voor illiberale waarden als de situatie daar in hun ogen om vraagt. Dat betekent dat het landsbestuur volgens hen het parlement, de rechter en zelfs de wet soms mag negeren als deze beleid in de weg zitten. De veronderstelling is dan vaak wel dat het bestuur een oplossing nastreeft die strookt met de eigen opvattingen en daarmee met die van vele anderen.
(SCP 2024: 3)

De belevingen en attitudes van groepen burgers lopen hier dus in principiële zin uiteen, waarbij anti-institutionele attitudes extremer lijken te worden. Weliswaar benadrukken de auteurs dat de steun voor de democratie en veel van haar waarden groot blijft onder de bevolking (SCP 2024: 28-30), maar het zijn alarmerende signalen over hoe het met de cohesie tussen burgers in Nederland en de overheid (ofwel de verticale verbindingen) is gesteld. Juist in tijden zoals nu, waarin Nederland net als veel andere landen voor grote maatschappelijke opgaven staat die om een omslag vragen in denken en handelen, is institutioneel vertrouwen een belangrijke factor.

²² Het algemeen sociaal vertrouwen is een belangrijke indicator van sociale cohesie. De vraag die hier door de jaren heen in surveys in veel landen gesteld wordt luidt: ‘Vindt u over het algemeen dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?’

²³ ‘Nederland [is] een van de landen met de hoogste cijfers voor vertrouwen in anderen, vertrouwen in instituties, sociale contacten en deelname aan verenigingen’ (CBS 2024b: 2)

2.3.2 Internationale ontwikkelingen en uitdagingen

Nemen we daarnaast ook internationale ontwikkelingen op politiek en geopolitiek vlak in ogenschouw, dan dienen zich nog meer gronden aan om zorgen over sociale cohesie heel serieus te nemen.

- Ten eerste is er te wijzen op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in westerse democratieën die we een decennium terug niet hadden zien aankomen. Het referendum in het Verenigd Koninkrijk (VK) in 2016 dat tot de Brexit leidde was al een gebeurtenis die op grote tegenstellingen en ongenoegen in de Britse samenleving wees, maar nog verontrustender is de opkomst van het Trumpisme in de Verenigde Staten (VS) die de Amerikaanse samenleving in tweeën lijkt te splijten en het politieke en bestuurlijke bestel doet wankelen. Met de herverkiezing van Donald Trump als president van de VS wordt de vraag naar de stabiliteit van dit bestel en de mogelijke geopolitieke effecten van zijn aantreden des te prangender. Ook de laatste verkiezingen voor het Europees Parlement (juni 2024), met grote winsten voor radicaal-rechtse partijen, hebben in de EU een politiek landschap doen ontstaan waarin het realiseren van een stabiel bestuur er niet eenvoudiger op is geworden. Meer fundamenteel is de vraag welke gevolgen de verkiezingsresultaten zullen hebben voor de (toch al moeizame) eenheid van de EU, nu partijen die nationale belangen vooropstellen sterker in het parlement vertegenwoordigd zijn. Zal de verbondenheid en samenwerking tussen de verschillende EU-landen afnemen? En hoe werkt een afname van de internationale cohesie in Europa mogelijkerwijs uit op (de ontwikkeling van) de sociale cohesie in de afzonderlijke lidstaten?
- Ten tweede is er te wijzen op de oorlog tussen Rusland en Oekraïne die in februari 2022 in alle hevigheid losbarstte. Een geopolitieke wending in de vorm van een klassieke oorlog die voor velen in Europa een verrassing was. De gestegen energiekosten als gevolg van deze oorlog, de opvang van vluchtelingen, de militaire en economische steun aan Oekraïne zodat het de strijd kan volhouden: al deze zaken dagen de solidariteit en offerbereidheid van de EU-lidstaten op ongekende wijze uit. De geopolitieke spanningen werden nog eens opgevoerd door de situatie in het Midden-Oosten, waar het Israëliëse leger sinds oktober 2023 een verwoestende oorlog voert in de Gazastrook als reactie op de terreurdaden van Hamas. En dan zijn er nog de spanningen rondom Taiwan door de territoriale aanspraken van grootmacht China. Ook deze ontwikkelingen maken de vraag in hoeverre Nederland als 'samenlevingsgeheel' veerkrachtig en weerbaar is, relevant en urgent.²⁴

Meer dan voorheen lijken verschillende ontwikkelingen en uitdagingen zich samen te ballen. Het gevoel dat we in een tijd van overgang zitten naar iets 'wat we nog maar heel gedeeltelijk beginnen te begrijpen', zoals Stefan Hertmans (2022: 10) het uitdrukt, heeft daarin wellicht zijn reële basis. Tegen deze achtergrond zijn de zorgen over sociale cohesie vandaag de dag extra serieus te nemen.

2.3.3 De robuustheid van een high-trust-samenleving

Niettemin kunnen we in deze tijden van onzekerheid optimisme putten, althans voor Nederland, uit het feit dat een eenmaal gerealiseerde high-trust-samenleving tegen wat stoten kan. Algemeen geldt dat het sociaal vertrouwen tussen burgers veel robuuster is dan de vertrouwensrelaties tussen burgers en overheid die een (heel) grillig verloop kunnen hebben. Dit komt al sinds jaar en dag naar voren uit de (kwartaal)peilingen van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP, die een beeld geven van de veranderingen en constanten in de persoonlijke, politieke en maatschappelijke opvattingen van de burgers. In de termen van het twee-bij-twee-raamwerk dat we hiervoor presenteerden (tabel 2.1) is dit mechanisme als volgt te beschrijven: in (stabiele) high-trust-samenlevingen dempen horizontale verbindingen de fluctuaties en neergangen van verticale verbindingen. De horizontale verbindingen tussen burgers vormen hier dus een soort buffer, of een reservoir van vertrouwen, waarop men kan teren als het met de verticale verbindingen een tijdlang minder goed gaat. Waarom dat precies zo is, valt niet makkelijk uit te leggen omdat sociale cohesie door vele factoren wordt bepaald en de (wissel)werking van al die factoren per samenleving verschilt. Eric Uslaner (2010) benadrukt in dit verband de morele fundamenten die we vroeg in ons leven meekrijgen, in onze opvoeding en kindertijd, waarin we – als het goed is – met liefdevolle zorg worden omringd en leren hoe we de wereld met vertrouwen in onszelf en

²⁴ Zie ook het recente WRR-rapport *Nederland in een fragmenterende wereldorde* (2024) waarin drie W's centraal staan: waarden, welvaart en weerbaarheid.

anderen tegemoet kunnen treden. De fundamenten die in deze periode hun beslag krijgen, bepalen voor een belangrijk deel of we in staat zijn andere medeburgers in algemene zin te vertrouwen, en maken dat we die geneigdheid niet meteen opgeven als anderen dat vertrouwen schaden of misbruiken.²⁵

In deze toekomststudie naar sociale cohesie concentreren we ons zoals gezegd op geleidelijke ontwikkelingen, op verschuivingen die zich minder merkbaar voltrekken. De drie fenomenen waarop we inzoomen – digitale netwerken en communicatiekanalen, sociale en digitale ongelijkheden en processen van individualisering – zijn daarvan belangwekkende voorbeelden, zoals we in de inleiding aangaven. Negatieve effecten van geleidelijke ontwikkelingen komen minder snel in beeld, maar zijn daarom niet minder zorgwekkend. Op termijn is het niet denkbeeldig dat het reservoir van algemeen sociaal vertrouwen, waarop we in Nederland kunnen terugvallen als het institutioneel vertrouwen op een laag peil staat, door zulke ‘sluipende effecten’ allengs opdroogt. Vertrouwen komt te voet en gaat te paard, luidt het spreekwoord. Ook voor sociale cohesie bevat dit gezegde een kern van waarheid. Wanneer het sociaal vertrouwen in een samenleving eenmaal is verdwenen, keert het niet eenvoudig terug.²⁶

2.4 Normativiteit en sociale cohesie

De definitie van Chan et al. (2006: 90), die we voor deze toekomstverkenning als uitgangspunt nemen (zie § 2.2), mijdt normatieve criteria, zoals die te vinden zijn in andere definities waarin sociale cohesie mede wordt gedefinieerd aan de hand van kwalitatieve waarden, bijvoorbeeld tolerantie ten aanzien van andere culturen of gelijke rechten en kansen.²⁷ Het voordeel van een beschrijvende definitie is dat allerlei mogelijke verschijningsvormen in beeld komen, inclusief de normatieve verwachtingen die er rond sociale cohesie bestaan (of bestonden). Zo is het op basis van deze definitie bijvoorbeeld mogelijk om het verzuilde Nederland in de vorige eeuw, waarin de kansen om te werken voor vrouwen lange tijd beperkt waren, te beschrijven als een coherente samenleving die onder meer steunt op het ideologische waardenstelsel dat de natuurlijke rol van vrouwen die van zorgende moeder is en het gezin de hoeksteen van de samenleving. Door dergelijke beschrijvingen worden (ideologische) waarden en verwachtingen over sociale cohesie meer expliciet gemaakt en daardoor ook meer vatbaar voor reflectie en discussie.²⁸

Het vraagstuk van sociale cohesie is ‘normatief geladen’, constateert het SCP in een ouder rapport (Schnabel et al. 2008: 12). Dat is ook niet vreemd als men ziet dat dit vraagstuk samenhangt met drie basale vragen: wat verbindt en scheidt mensen, wie krijgt wat, wie zijn wij? Het confronterende karakter van zulke vragen maakt de normatieve geladenheid van het begrip begrijpelijk, zeker als men van mening is dat de sociale cohesie in een samenleving tekortschiet. Maar dit oordeel hangt samen met de verwachtingen die men heeft over sociale samenhang en de betrokkenheid van burgers. Of en in hoeverre men deze aspecten als voldoende of onvoldoende kwalificeert, is sterk afhankelijk van de

²⁵ Uslaner geeft een culturele en psychosociale verklaring voor de bestendigheid van een high-trust-samenleving. Maar daarnaast zijn ook institutionele of structurele verklaringen mogelijk, waarbij vooral wordt gekeken naar het functioneren van de instituties of hoe netwerkstructuren zich ontwikkelen, of hulpbronnenverklaringen, waarin de beschikking over verschillende vormen van kapitaal centraal staat zoals in het ongelijkheidsonderzoek van het SCP (Vrooman et al. 2023, 2024). Deze verklaring sluiten elkaar niet en in de literatuurstudie van dit rapport (deel A) komen meerdere verklaringen aan bod.

²⁶ Uslaner (2010: 228-230) illustreert dit gegeven aan de hand van voormalige communistische dictaturen. Zie Horne (2014) voor een nadere studie naar het lage sociaal vertrouwen in postcommunistische landen en hoe moeizaam dit zich laat ombuigen. Ook informatief in dit verband is de vergelijkende landenstudie van Dragalov et al. (2013) naar sociale cohesie en het biografisch getinte boek van Steffen Mau (2019) over de Oost-Duitse samenleving na de val van de Berlijnse Muur.

²⁷ Zie bijvoorbeeld Fonseca et al. (2019) en Schiefer en Van der Noll (2017).

²⁸ Wanneer we gelijke rechten als een belangrijk criterium hanteren voor sociale cohesie, zou het verzuilde Nederland in de jaren vijftig van de vorige eeuw laag scoren op sociale cohesie of daar niet eens voor in aanmerking komen. Maar mogelijk waren destijds veel van de sociale verbanden, mede door de heersende traditionele rolpatronen, hechter dan in de periode nadien waarin vrouwen in Nederland (meer) gelijke rechten en maatschappelijke kansen kregen.

mens- en wereldbeelden die een persoon aanhangt.²⁹ Voor de beoordeling van sociale cohesie maakt het bijvoorbeeld uit of men de mens en de wereld bekijkt vanuit een liberaal-kosmopolitische, patriottisch-nationalistische, christen-communautaire of socialistisch-collectivistische levensvisie – om maar vier levensbeschouwelijke stromingen te noemen die vandaag de dag het politieke landschap in Europa sterk bepalen.

Vanuit een klassiek weberiaans standpunt, waarin wetenschap en politiek eigen taken en rollen hebben, dient een sociale wetenschapper geen normatief oordeel te vellen over wat hij onderzoekt. Hij moet enkel en alleen aangeven welke consequenties bepaalde handelingsopties hebben en welke verwachtingen hier reëel zijn. Op deze wijze kan de onderzoeker ook het politieke debat en het beleidsproces met kennis ondersteunen en waar nodig bekritisieren. Of men het hiermee nu wel of niet eens is, dit wetenschappelijke streven heeft zijn grenzen. Een absolute 'waarden-ascese' of volledige normatieve afzijdigheid bij het thema van sociale cohesie – en dat geldt ook voor veel andere beladen onderwerpen waar sociale wetenschappers over schrijven – is gewoonweg niet mogelijk.³⁰ Wanneer het bijvoorbeeld gaat over wensbeelden van een (meer) homogene dan wel een (meer) heterogene samenleving, die ook altijd bepaalde voorstellingen van sociale cohesie inhouden, kan ook het SCP zich niet van een (minimale) stellingname onthouden wil het aan het debat hierover een serieuze bijdrage leveren vanuit wetenschappelijke kennis. 'Deze positionering', zo werd eerder gesteld in een SCP-studie die inging op de concepten van diversiteit en sociale cohesie, 'is institutioneel verbonden met de beginselen en principes van onze democratische rechtsstaat, zoals vastgelegd in de grondwet en ook in internationale verdragen zoals het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) waaraan de Nederlandse overheid zich heeft gecommitteerd' (De Bakker et al. 2023: 52).

---

²⁹ Betogen van beleidsmakers of onderzoekers die een neutrale standaard van sociale cohesie suggereren, schieten tekort omdat ze aan deze politieke geladenheid en culturele zingevingsprocessen voorbijgaan. Een neutrale standaard is hoogstens mogelijk voor extreme situaties waarin de sociale cohesie volledig ontbreekt, waarin het overduidelijk is dat de maatschappelijke orde ineens stort omdat mensen zich niet meer met elkaar of met hun instituties verbonden voelen.

³⁰ Tenzij men voorstander is van een cynische sociologie die geen waarden kent en geen hart heeft, die slechts met een instrumentele blik naar de werkelijkheid kijkt om vast te stellen hoe 'de zaken werken'.

Deel A Terugblikkend: literatuurstudie

In dit deel wordt relevante wetenschappelijke kennis op een rij gezet. Hoofdstuk 3 gaat in op sociale cohesie in het licht van *sociale* ongelijkheid en individualisering, waarna hoofdstuk 4 ingaat op sociale cohesie in het licht van *digitale* ongelijkheid en individualisering. We schenken ook aandacht aan de opkomst van de netwerkmaatschappij en hoe deze zich verhoudt tot de massamaatschappij.

3 Cohesie in het licht van sociale ongelijkheid en individualisering

'At an intuitive level people have always recognized that inequality is socially corrosive.'
Richard Wilkinson en Kate Pickett – *The Spirit Level*

3.1 Verzwakt ongelijkheid de cohesie?

In haar eindrapport *Gematigde groei* verbindt de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 sociale cohesie met het tegengaan van ongelijkheden die de kans op maatschappelijke tegenstellingen vergroten (SDO2050 2024: 328, 355, 360-362, 384).³¹ Afgezien van normatieve redenen om te pleiten voor minder sociale ongelijkheid, wijst de staatscommissie op het motief van verlicht eigenbelang voor de meer welvarende bovenlaag: ook deze maatschappelijke laag zal op de duur de gevolgen voelen van een samenleving waarin ongelijkheden zich opstapelen.

Sociale cohesie is een opgave. De opeenstapeling van ongelijkheden vergroot de kans op maatschappelijke tegenstellingen. En ook al staan sommige mensen aan de welvarende kant van de lijn omdat ze hoger zijn opgeleid, de gevolgen van deze ongelijkheden zorgen op langere termijn ook voor hen voor ontwrichting.
(SDO2050 2024: 328)

Ongelijkheid, waarschuwt de staatscommissie aldus, verzwakt de sociale cohesie van een maatschappij. Ook ons rapport sluit op deze intuïtieve gedachte aan: sociale ongelijkheden dragen bij aan scheidslijnen en sociale en culturele tegenstellingen die de segregatie tussen groepen burgers versterken, waardoor de sociale cohesie in een samenleving verslechtert of erodeert.³² In dit hoofdstuk onderbouwen we de plausibiliteit van deze algemene hypothese en schetsen we de samenhang met het proces van individualisering dat kenmerkend is voor moderne samenlevingen.

Het betoog van dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. Eerst werpen we (in § 3.2) een meer gedetailleerde blik op de groepen die in Nederland in armoede leven, die vanuit beleid serieuze aandacht verdienen en waarbij sprake is van cohesieproblematiek. Tegelijk argumenteren we dat het vraagstuk van sociale cohesie meer omvat dan armoedeproblematiek. In de paragraaf daarna (§ 3.3) schetsen we hoe het staat met de verschillende sociale klassen in Nederland, welke ongelijkheden er tussen groepen burgers bestaan en wat de ontwikkelingen hierin zijn. Aansluitend gaan we (in § 3.4) dieper in op scheidslijnen en sociale afstanden, wat internationale vergelijkingen ons vertellen over ongelijkheid en sociale cohesie, en de sociaalpsychologische mechanismen die hier een rol spelen. Vervolgens bespreken we (in § 3.5) het (culturele) proces van individualisering dat heeft bijgedragen aan emancipatie en meer individuele autonomie, maar ook aan (deels gezichtsloze) machtsmechanismen die zowel het hedendaagse individu als de sociale cohesie van een samenleving onder druk kunnen zetten. Tot slot besteden we aandacht aan het narratief van de meritocratie dat de laatste decennia steeds meer voet aan de grond heeft gekregen (§ 3.6).

3.2 Over de groepen aan de onderkant

In het rapport *Grip* bracht de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) onlangs in kaart dat er in Nederland grote groepen burgers zijn die onzekerheid ervaren en een gebrek aan grip op

³¹ De staatscommissie had als opdracht de regering te adviseren over de maatschappelijke gevolgen van de demografische ontwikkelingen, in het bijzonder van vergrijzing en migratie.

³² We spreken van een intuïtieve gedachte omdat in het rapport van de staatscommissie geen duidelijke of meer uitvoerige onderbouwing te vinden is voor het uitgangspunt dat ongelijkheden de kans op verzwakking van de sociale cohesie vergroten. Ook in veel andere publicaties over sociale cohesie treft men soortgelijke intuïtieve gedachten aan.

hun leven, en dat deze voeding kunnen geven aan maatschappelijk onbehagen dat weer kan leiden tot wereldbeelden en overtuigingen die ingaan tegen de democratische rechtsstaat (WRR 2023: 11). De vaststelling van de WRR, dat burgers een gebrek aan grip ervaren, beperkt zich niet tot degenen die als arm zijn te definiëren. Met andere woorden: de ervaren onzekerheid leeft breder en niet alleen bij burgers die in meer directe zin bestaansonzekerheid ervaren. Het is van belang dit op te merken omdat het topic van bestaanszekerheid, dat tijdens de laatste Tweede Kamerverkiezingen veel stof deed opwaaien, het beeld oproep dat er in Nederland een grote groep van burgers in armoede leeft, terwijl deze groep relatief klein is of in ieder geval kleiner dan men op grond van alle media-aandacht zou verwachten. Voor het vraagstuk van sociale cohesie is deze constatering relevant omdat problemen van sociale cohesie vaak geassocieerd worden met arme mensen, maar dit is een kortzichtige associatie.

3.2.1 Armoede in Nederland: een systeemprobleem

Uitgaande van de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) leefde in 2021 2,3% van de bevolking langdurig in armoede; een lichte daling ten opzichte van 2016 waarin dit 2,6% was. Een groep van 891.000 mensen, 5,4% van de bevolking (van wie een kwart minderjarig), heeft een risico op armoede (Custers 2023: 8, 24-25).³³ Iets meer dan één op de twintig mensen heeft dus te maken met armoede of met een risico op armoede. En al mag het zo zijn dat de maatschappelijke ongelijkheid op bepaalde terreinen toeneemt, toch lijkt er zich in Nederland geen omvangrijke onderklasse te ontwikkelen (De Beer 2016: 29). De kans van burgers zonder diploma om werkloos te worden is weliswaar vier keer groter dan voor personen met een academische opleiding, maar die verhouding is de laatste decennia stabiel gebleven.³⁴ Ook de meest recente SCP-studie naar de klassenstructuur in Nederland geeft aan dat de grootte van de groepen aan de onderkant in de periode van 2014 tot en met 2019/2020 in wezen weinig is veranderd; dit ondanks de economische voorspoed in deze jaren en alle beleidsinzet gericht op het bestrijden van ongelijkheid (Vrooman et al. 2023: 8).³⁵ Dat de groep armen stabiel is gebleven, is tegen deze achtergrond dus geen positief of geruststellend bericht. Anna Custers, lector Armoede Interventies, kwalificeert de armoede in het welvarende Nederland (we behoren tot de top twintig van rijkste landen) als een paradox:

Er is geen gebrek aan armoedebeleid en er is ook geen gebrek aan ambitie in beleidsdoelstellingen. Aan geld en goede bedoelingen is ook geen tekort. Toch heerst er een algemeen gevoel dat overheidssturing regelmatig tekortschiet en beleid te vaak uitgaat van onrealistische aannames.

(Custers 2023: 8-9)

Voor de groepen aan de onderkant heeft het systeem van de Nederlandse verzorgingsstaat ernstige weeffouten. Custers (2023) en Tiemeijer (2023) geven daarvan schrijnende voorbeelden.³⁶ Het beeld dat hieruit (en uit tal van andere publicaties) prijst is dat van een labyrintische bureaucratie die de problemen die ze moet oplossen deels verergert of zelf veroorzaakt (met als tragisch dieptepunt de toeslagenaffaire, waarin de grondrechten van een grote groep kwetsbare burgers op grove wijze

³³ Neemt men het armoedecriterium van het SCP als uitgangspunt (het zogenoemde 'niet-veel-maar-toereikend-criterium'), dan lag het armoedepercentage in Nederland de afgelopen jaren rond de 6% (Commissie sociaal minimum 2023a: 64-65). Een harde conclusie van de Commissie sociaal minimum is dat de financiële ondergrens van het sociaal minimum voor een deel van de bevolking in Nederland ontoereikend is om zelfstandig een huishouden te kunnen voeren.

³⁴ Wel is een verandering dat de groep die tot de onderkant van de arbeidsmarkt behoort steeds meer over een vmbo-diploma beschikt, wat niet vreemd is want ongediplomeerde mensen zijn er steeds minder (De Beer 2016: 30).

³⁵ Aanvullend kan nog worden gewezen op de groep van 726.210 Nederlandse huishoudens (8,8% van het totale aantal) die in 2023 een geregistreerde problematische schuld had. Volgens het interdepartementaal beleidsonderzoek naar deze problematiek is dit percentage 'vrijwel ongewijzigd sinds de eerste meting in 2015, ondanks een forse daling van armoede en de gepleegde beleidsinspanningen op landelijk en lokaal niveau' (IBO 2024: 14).

³⁶ Het is te begrijpen dat burgers die kampen met armoede zich in de steek gelaten of niet gehoord voelen, omdat er veel over hen maar weinig met hen wordt gesproken. Maar het valt moeilijk vol te houden dat de overheid deze groep burgers niet zou (willen) zien als we kijken naar de beleidsinspanningen en -discussies omtrent om armoedebestrijding. Te noemen zijn bijvoorbeeld het pakket aan steunmaatregelen om de effecten van inflatie en hogere energieprijzen op te vangen als gevolg van de Russische inval in Oekraïne en de rapporten van de Commissie sociaal minimum (2023a, 2023b), die de armoede nog eens haarfijn becijfert en pleit voor een toekomstbestendig armoedebeleid.

zijn geschonden).³⁷ Zowel Custers als Tiemeijer betogen dat het vraagstuk van armoede niet, zoals in de voorbije beleidsperiode is gedaan, als een individueel gedragsprobleem moet worden benaderd waarbij interventies zich overwegend richten op het individu en het vergroten van hun 'doenvermogen', maar als een systeemprobleem waarin een nieuw verhaal over gedeelde verantwoordelijkheid voorop dient te staan.

3.2.2 Cohesie is meer dan armoedeproblematiek

Armoede draait om structurele uitsluiting van burgers van maatschappelijke deelname, afhankelijkheid van de verzorgingsstaat en het daaruit voortvloeiende ontbreken van waardigheid (Custers 2023: 12). Hardnekkige vormen daarvan zijn zorgwekkend, omdat ze dikwijls samengaan met een afkalvend vertrouwen in de overheid (Geuns 2022: 14-15) en het gevoel dat het met de samenleving de verkeerde kant opgaat (Vrooman et al. 2023: 8). Zaken dus die raken aan de thematiek van sociale cohesie. Uit onderzoek naar wijken waar veel burgers kampen met armoede en onzekerheid komt ook naar voren dat de sociale samenhang dan vaak in het gedrang komt: vormen van burgerparticipatie die de *civil society* zouden bevorderen, komen daar maar moeilijk van de grond (Commissie sociaal minimum 2023a: 52). Zoals we in onze inleiding al aangaven, heeft sociologisch onderzoek naar sociale cohesie de neiging het vizier op deze probleemwijken te richten. Vanuit dit lokaal-sociologisch perspectief is het begrijpelijk dat armoede en sociale cohesie naar voren treden als nauw verwante thema's die aan de hand van bekende probleemwijken worden geïllustreerd.³⁸ Vaak mondt dit uit in voorstellen of perspectieven die de hulpbronnen van kansarme mensen beogen te vergroten, zodat ook de sociale cohesie in deze wijken zal verbeteren. Maar deze blik is te beperkt als men de sociale cohesie van de Nederlandse samenleving als geheel als uitgangspunt heeft (ofwel cohesie op macroniveau). Uitgaande van dit grotere is de gedachte of aanname dat de sociale cohesie van Nederland grotendeels afhankelijk is van een arme 'onderkant' die slechts 5-6% van de bevolking uitmaakt, weinig overtuigend.

Een moderne natiestaat als Nederland bestaat uit talloze groepen en verbanden die in meerdere of mindere mate van sociale cohesie getuigen. Wanneer burgers zich in hun dagelijks leven op micro- en mesoniveau sterk met elkaar verbonden voelen, maar ook sterk homogene geledingen vormen, kan het voor de overheid een grote opgave worden om de afzonderlijke geledingen op een hoger niveau maatschappelijk te verenigen. Algemeen geldt dat er tussen verschillende groepen en belangenpartijen in de samenleving altijd spanningen en tegenstellingen zullen bestaan, waarbij de posities in de maatschappelijke hiërarchie heel divers zijn. In de volgende paragraaf schetsen we meer omvattend hoe het met de ongelijkheid in Nederland is gesteld.

3.3 Sociale ongelijkheid in Nederland

Uit het meest recente SCP-onderzoek naar sociale ongelijkheid in Nederland, *Eigentijdse ongelijkheid*, komen zeven groepen naar voren die forse verschillen in hulpbronnen laten zien. De gemeten hulpbronnen zijn ter vereenvoudiging teruggebracht tot vier vormen van kapitaal: economisch kapitaal (inkomen en vermogen, opleiding, arbeidsmarktpositie), sociaal kapitaal (sociale relaties en netwerken, 'wie je kent'), cultureel kapitaal (leefstijl, 'waar je qua omgangsvormen bij past') en persoonskapitaal (gezondheid en aantrekkelijkheid). Nederland kent een klassenstructuur, concluderen de auteurs, en de verschillen tussen de sociale klassen zijn niet alleen aanzienlijk maar ook hardnekkig, omdat eerder onderzoek hetzelfde beeld laat zien (Vrooman et al. 2023: 6, 8).³⁹

³⁷ In het recente rapport *Blind voor mens en onrecht* van de Parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening (PEFD 2024) is dit nog eens in detail beschreven. Zie ook het rapport van de Staatscommissie rechtsstaat (2024) dat naar de toeslagenaffaire verwijst ter illustratie van het feit dat de rechtsstaat in een aantal gevallen zijn belofte jegens burgers heeft gebroken.

³⁸ Deze aandachtswijken, zoals men ze vriendelijker kan noemen, kenmerken zich in de regel door armere bewoners met een complexe achterstandsproblematiek en door verschillende vormen van segregatie (zie bv. Kullberg et al. 2015, 2021).

³⁹ Omdat in de meest recente studie meetinstrumenten zijn verfijnd, komt men tot een indeling met zeven in plaats van zes groepen en vallen de percentages voor de groepen aan de onderkant lager uit. In een studie waarin men dezelfde meetlat gebruikte, om na te gaan of zich in de periode 2014-2020 verschuivingen hadden voorgedaan, bleek dat de kapitaalgroepen zich qua omvang nauwelijks hadden gewijzigd (Hoff et al. 2021: 28-29). Volledigheidshalve wijzen we erop dat over de klassen zoals het SCP die onderscheidt een fikse sociologische discussies woedt die niet eenvoudig is te beslechten (De Jong 2023).

Kader 3.1 toont hoe de vier soorten kapitaal over de zeven sociale klassen zijn verdeeld. Het bezit hiervan of de toegang daartoe zijn aan elkaar gerelateerd. Lagere scores op economisch kapitaal (de materiële component), gaan vaak samen met minder toegang tot de andere hulpbronnen (die een sociaal of cultureel karakter hebben). In de periode van 2014 tot en met 2020 hebben zich volgens Vrooman et al. (2023: 6, 8) geen noemenswaardige verschillen voorgedaan in de verdeling van de verschillende kapitaalsoorten (die in 2014 voor het eerst werden gemeten). Maar zijn bepaalde verschillen mogelijk wel groter geworden wanneer we een langere periode nemen? Bijvoorbeeld op het gebied van vermogens? Dit zou in lijn zijn met de stelling van Thomas Piketty (2017) dat de vermogenstegenstellingen allengs groter worden waardoor de maatschappelijke verhoudingen zullen verscherpen. En hoe zit het met de inkomensverschillen in Nederland? Zijn die gegroeid?

Kader 3.1 Sociale klassen in Nederland

- 1 De 'werkende bovenlaag' (19,9% van de volwassen bevolking) is actief op de arbeidsmarkt en heeft het grootste aandeel zelfstandigen. Deze groep beschikt bij drie van de vier typen over het meeste kapitaal. Bij het cultureel kapitaal nemen ze net aan de tweede positie in.
- 2 De 'jongere kansrijken' (8,6%) zijn hoogopgeleid en hebben ook in andere opzichten veel hulpbronnen, maar kunnen nog groeien in hun inkomen, liquide vermogen en huizenbezit.
- 3 Mensen die behoren tot de 'rentenierende bovenlaag' (12,2%) zijn in meerderheid gepensioneerd. Hun gemiddelde liquide vermogen is veruit het hoogst, evenals de overwaarde in de woning. Ook hebben zij doorgaans een goed inkomen en zijn ze vaak hogeropgeleid.⁴⁰ Door hun gevorderde leeftijd staan de gezondheid en sociale netwerken echter onder druk.
- 4 De omvangrijke 'werkende middengroep' (24,9%) neemt bij vrijwel alle kapitaalvormen een middenpositie in, en is daarom te karakteriseren als een middenklasse.
- 5 De 'laagopgeleide gepensioneerden' (18,1%) zijn grotendeels niet meer actief op de arbeidsmarkt. Doorgaans bereikten zij niet het middelbare opleidingsniveau dat praktisch geschoolde vakmensen tegenwoordig nodig hebben (mbo-2 of hoger). De laagopgeleide gepensioneerden hebben echter wel vrij veel financieel vermogen – vooral overwaarde op de woning – en een redelijk inkomen. Daarentegen beschikken zij over weinig cultureel kapitaal: ze hebben een sobere leefstijl, beperkte digitale vaardigheden, een geringe beheersing van het Engels. Fysiek zijn ze vaak ongezond, en buiten de kring van familie, vrienden en burens zijn de sociale netwerken beperkt.
- 6 In twee opzichten is de maatschappelijke positie van de 'onzekere werkenden' (10,0%) wankel. Allereerst hebben zij moeite aan te haken op de arbeidsmarkt: deze groep kent verhoudingsgewijs veel werklozen, werknemers zonder vast contract en zzp'ers. Daarnaast heeft deze sociale klasse het minste mentale kapitaal: vaak hebben deze mensen periodes van depressieve gevoelens, weinig zelfvertrouwen, en een negatief beeld van zichzelf. Ook in veel andere opzichten blijven de hulpbronnen van de onzekere werkenden achter: onder hen treffen we veel mensen met lage inkomens en mensen met schulden aan, en veel huurders. De onzekere werkenden zijn fysiek tamelijk ongezond, het sociale netwerk is beperkt, de leefstijl is sober.
- 7 Het 'precariaat' (6,3%) komt bij alle vier kapitaaltypen het laagst uit. Vier op de tien mensen zijn gepensioneerd. Een even grote groep verricht geen betaald werk en zoekt daar ook niet naar (bv. vanwege arbeidsongeschiktheid).

Bron: Vrooman et al. (2023: 6)

---

⁴⁰ Piketty (2017) en een aantal andere in dit rapport aangehaalde bronnen spreken nog over 'lager- en hogeropgeleiden'. Bij het SCP gebruiken we tegenwoordig de termen 'praktisch en theoretisch geschoold', of verwijzen we meer specifiek naar opleidingen (bv. mbo of wo).

3.3.1 Vermogens- en inkomensverschillen: stabiel of toegenomen?

In zijn *Kapitaal in de 21ste eeuw* (2013) stelde Piketty dat de vermogenden vermogender zijn geworden en de minder vermogenden steeds minder, en dat deze trend zich zal doorzetten als we daar niets tegen ondernemen. Deze these kreeg veel weerklank in het internationale debat over ongelijkheid, maar vooralsnog gaat ze maar beperkt op voor Nederland, als we grotere onderzoeken hierover volgen. 'Indien we de waarde van de woning buiten beschouwing laten', aldus Vrooman et al. (2023: 20), 'zijn de vermogensverschillen sinds 2009 tamelijk stabiel.'⁴¹ Ook de socioloog Nico Wilterdink, die de vermogensongelijkheid in Nederland uitvoerig bestudeerde, is kritisch: Piketty verdeelt de samenleving in zijn analyse in twee klassen, namelijk 'vermogensbezitters die hun hele inkomen uit vermogen, of tenminste een groot deel daarvan, aanwenden voor vermogensvermeerdering, en niet-bezittende werkenden die hun inkomen uit arbeid volledig aan consumptie besteden' (Wilterdink 2015: 372). Dit beeld is volgens Wilterdink zeker voor Nederland te simpel en veronachtzaamt bijvoorbeeld de betekenis van de stijging van de huizenprijzen, waardoor de privévermogens van veel burgers (niet alleen die uit de hoogste strata) zijn gegroeid.

Niettemin zijn de vermogensverschillen die er zijn fors te noemen. Voor de periode 1993-2008 somt Wilterdink (2015: 344) de volgende aandelen op van de privévermogens van de hogere segmenten in Nederland: 'Het aandeel van de rijkste 1% schommelde steeds tussen 21 en 23%, dat van de rijkste 5% tussen 43 en 46%, dat van de rijkste 10% tussen 57 en 61%.' In een studie van de WRR wijst ook Van Bavel (2014: 79) op een zeer scheve verdeling van rijkdom of bezit die zich lastig laat rijmen met het beeld van een egalitair land.⁴² Volgens Vrooman et al. (2023: 20) deelt Nederland hier een paradox met andere Noord-Europese verzorgingsstaten: beperkte inkomensverschillen in combinatie met grote vermogensongelijkheid. Toch is Nederland, dankzij de verzorgingsstaat en de pensioenfondsen die een belangrijk deel van het totale vermogen in ons land collectiviseren, een egalitaire samenleving te noemen in vergelijking met andere landen. Hanteren we een echter een historische blik die verder teruggaat, zoals Wilterdink dat doet, dan laat zich rond 1980 een kantelpunt waarnemen voor vermogensverschillen. Aan een lange periode van vermindering van de vermogensongelijkheid kwam toen een einde (Wilterdink 2015: 342-352). Er is in deze tijd sprake van een trendbreuk, al hield deze volgens Wilterdink ook weer geen radicale kentering in naar een uitgesproken toename van vermogensongelijkheid. Recenter beklemtoonde de Commissie-Van Geest echter dat de ongelijkheid op het gebied van vermogens in Nederland zorgelijk groot is geworden. In haar interdepartementale onderzoek naar de vermogensverdeling concludeerde ze dat er een onwenselijke ontwikkeling gaande is. In de top van de samenleving is er een te hoge concentratie van privévermogens, aldus de commissie, en 'een te scheve economische verdeling' heeft 'negatieve effecten op de economie en de maatschappij als geheel' (Commissie-Van Geest (2022: 16). Tot slot wijzen we hier nog op een recent onderzoek van het Centraal Planbureau (CPB) naar de vermogensmobiliteit in Nederland, ofwel de mate waarin er in de hiërarchie van de vermogenden verschuivingen optreden. De vermogensmobiliteit van de meest vermogende Nederlanders is volgens dit rapport laag: '[D]e top 1% van de vermogensrangschikking is moeilijk bereikbaar en mensen die er eenmaal zijn blijven langdurig aan de top' (CPB 2024: 25).⁴³ Ondanks de lage mobiliteit en de zelfversterkende effecten van vermogensongelijkheid, stelt het CPB verder vast, is de vermogensongelijkheid in de periode 2006-2022 niet of maar beperkt toegenomen. De kans dat in de toekomst een toename van de vermogensongelijkheid zal optreden, acht men echter wel aanwezig, met name door de gestegen winsten van bedrijven (CPB 2024: 25).

⁴¹ Ook al in de eerdere SCP-studie naar sociale klassen concludeerden de onderzoekers dat Piketty voorlopig ongelijk heeft (Vrooman et al. 2014: 338-340).

⁴² 'De drie rijkste Nederlanders hebben meer bezit dan ruim de helft van alle Nederlandse huishoudens bij elkaar. Dit gegeven, en andere vrij beschikbare gegevens over de verdeling van de rijkdom in Nederland, botst met het beeld dat we van Nederland hebben' (Van Bavel 2014: 79) De WRR heeft als taak de regering en het parlement onafhankelijk te adviseren over ontwikkelingen die de samenleving op de lange termijn kunnen beïnvloeden.

⁴³ In dit rapport is de schatting dat de huishoudens uit de top 1% in 2022 zo'n 22% van het vermogen in Nederland in bezit hebben en de huishoudens uit de top 0,1% zo'n 3% (CPB 2024: 7).

Kijken we naar de vraag of en in hoeverre de inkomensverschillen in Nederland zijn toegenomen, dan zien we dat ook hierover al langer een discussie gaande is (zie bv. Kremer et al. 2014). Deze blijft woeden. Een recent voorbeeld daarvan is de studie van Vethaak en Jongen (2024), waarin het algemene beeld wordt tegengesproken dat de inkomensverschillen – zoals ook in het SCP-rapport *Eigentijdse ongelijkheid* (2023) staat – relatief stabiel zouden zijn.⁴⁴ Dat lijkt alleen maar zo, poneren Vethaak en Jongen, omdat vrouwen meer zijn gaan werken in de afgelopen decennia: daardoor wordt het gemiddelde van het besteedbare huishoudinkomen omhooggeduwd. Wegen we deze ontwikkeling mee in de analyse van de inkomens, dan zien we volgens hen een verscherping van de inkomensverschillen in Nederland in het laatste decennium (Vethaak en Jongen 2024: 3-4). Volgens hun analyses is het marktinkomen van vrouwen in de lagere inkomensdecielen (ofwel de onderkant) minder toegenomen dan dat van vrouwen in de hogere inkomensdecielen (ofwel de bovenkant), en is het marktinkomen van mannen in de lagere inkomensdecielen verder gedaald. Een andere vorm van ongelijkheid, die we in dit verband kort aanstippen maar waarvan het effect niet onderschat moet worden, is de waterscheiding tussen mensen met een vast contract en flexwerkers.⁴⁵ De mate waarin werkenden grip over hun leven ervaren zal samenhangen met de hoogte van hun verdiensten, maar relatief los van deze verdiensten kunnen flexibele contracten hier een bepalende factor zijn.

3.3.2 Ongelijker geworden woonkansen

Hoewel de wetenschappelijke discussie over de ontwikkeling van vermogens- en inkomens vele nuances kent, lijkt er wel eensgezindheid te zijn over de toegenomen ongelijkheden op de woningmarkt, die de laatste decennia merkbaar in beweging is. Sinds 1980 is het aantal burgers met een eigen woning in Nederland fors gestegen, van 43% in 1980 naar 59% in 2012 (Wilterdink 2015: 352). Sindsdien heeft het percentage eigenaar-bewoners zich op dit niveau gestabiliseerd (Ras en Den Draak 2024: 5). De groei van woningeigenaren heeft, kan men zeggen, bijgedragen aan een zekere ‘democratisering’ van het vermogen in Nederland. Wel leidde dit egaliserende effect weer tot een vergroting van de ongelijkheid ‘tussen huiseigenaren en huurders, en tussen huiseigenaren met weinig of geen hypotheekschuld en huiseigenaren met hoge hypotheeklasten’ (Wilterdink 2015: 354).⁴⁶ Anno 2024 zijn deze ongelijkheden er niet kleiner op geworden. Dit tekent zich ook af in het politieke en maatschappelijke debat. Het tekort aan betaalbare woningen is inmiddels een belangrijk issue voor veel burgers en een hoofdpijnossier voor betrokken bestuurders.⁴⁷

In een recent SCP-onderzoek, waarin het woonbeleid nader is bekeken en is nagegaan hoe burgers aankijken tegen ongelijkheden op de woningmarkt, komt naar voren dat vooral jongvolwassenen en particuliere huurders aan het kortste eind trekken in een woningmarkt waarin de belangen van ‘reeds gevestigden’ op de woningmarkt beter zijn geborgd dan de belangen van ‘nieuwelingen’ (Den Draak 2024: 7, 18-21). Het Nederlandse woonbeleid is de laatste decennia op eigen verantwoordelijkheid gericht. Eigenwoningbezit werd gestimuleerd met de gedachte dat dit onder meer zou leiden tot collectieve voordelen zoals een beter woningonderhoud, meer sociale samenhang in de buurt, meer zelfredzaamheid en minder financiële afhankelijkheid van de overheid (Den Draak 2024: 16). Maar dit beleid hield tevens in dat het aantal gesubsidieerde huurwoningen niet meegroeide met de totale woningvoorraad, waardoor hieraan tekorten zijn ontstaan. Tel daarbij de individuele regelingen

⁴⁴ In *Eigentijdse ongelijkheid* staat hierover: ‘Weliswaar namen de loonverschillen sinds 1990 toe, maar de ongelijkheid in het besteedbaar inkomen bleef stabiel, en is naar internationale maatstaven laag. Dat laatste geldt ook voor armoede (met name onder gepensioneerden), al is er wel sprake van een substantiële groep ‘werkende armen’, die de laatste decennia structureel in omvang groeide. Het aandeel van de top-1% in de inkomensverdeling is eveneens constant, en verhoudingsgewijs beperkt’ (Vrooman et al. 2023: 20).

⁴⁵ In 2020 stelde de WRR vast dat inmiddels 36% van de werkenden geen vast contract heeft in Nederland en dat Nederland in dit opzicht een koploper is in Europa. ‘De flexibilisering van werk is de afgelopen decennia meer dan verdubbeld, tot ruim 2 miljoen tijdelijk werkenden, oproepcontracten en uitzendwerkers, en 1,1 miljoen zelfstandigen zonder personeel (zzp’ers). Bijna iedereen in Nederland heeft hier direct of indirect mee te maken’ (WRR 2020: 11).

⁴⁶ Rangschikken we het eigenwoningbezit onder duurzame consumptiegoederen en kijken we alleen naar kapitaalgoederen in strikte zin, dan zou de vermogensongelijkheid in Nederland heel wat hoger uitvallen volgens Wilterdink (2015: 376).

⁴⁷ Vrooman et al. (2023: 20) signaleren in hun studie naar de sociale klassen in Nederland dat de vermogensongelijkheid tussen huurders en woningbezitters meer in het oog is gaan springen. De Commissie-Van Geest wijst op de stijgende huizenprijzen, die de toch al aanzienlijke verschillen tussen huurders en eigenwoningbezitters verder vergroten (Commissie-Van Geest 2022: 38-39).

op van het woonbeleid, die zowel nivellerend kunnen werken (bv. huurtoeslag: hoe lager het inkomen, hoe hoger de toeslag) als denivellerend (bv. hypotheekaf trek: hoe groter de lening, hoe meer inkomensvoordeel), en men begint te begrijpen waarom de discussies over wonen onder burgers niet alleen allerlei emoties oproepen vanwege ervaren scheefheden en onrechtvaardigheden, maar vaak ook ingewikkeld zijn als het om oplossingen gaat. Wat bij veel burgers in ieder geval behoorlijk veel emotie lijkt op te roepen, zijn beleggers en investeerders die op de woningmarkt misbruik maken van de nood van woningzoekenden (Den Draak 2024: 18, 21). In bredere zin raken de spanningen op de woningmarkt aan gevoelens van onzekerheid en onvrede onder burgers, die inmiddels ook van invloed zijn op hoe we aankijken tegen asielzoekers en migranten in onze samenleving.

3.4 Sociale afstanden en psychosociale mechanismen

De sociale klassen uit het SCP-onderzoek, zoals weergegeven in kader 3.1, zijn theoretische en methodische constructen die veel vertellen over de posities en maatschappelijke kansen die burgers hebben, over waar ze staan in de sociale hiërarchie van de samenleving, maar weinig over de onderlinge verhoudingen en relaties. Voor sociale cohesie is juist deze dimensie essentieel. Gegeven een bepaalde positie in de maatschappelijke hiërarchie is de vraag hoe burgers elkaar in de samenleving tegemoet treden, welke relaties ze (wel of niet) met elkaar aangaan en welke sociale verhoudingen daaruit voortvloeien. Belangrijke bepalende factoren zijn hier de scheidslijnen en sociale afstanden die er tussen burgers bestaan en de aanwezigheid van statusverschillen die competitief gedrag triggeren. Deze factoren lichten we in deze paragraaf uit.

3.4.1 Segmentatie en scheidslijnen

Het is een sociologisch gegeven dat samenlevingen gesegmenteerd zijn, maar vanuit het oogpunt van sociale cohesie kan de segmentatie in een samenleving onverantwoord toenemen. Onderlinge verbindingen tussen burgers nemen dan af of verdwijnen. Scheidslijnen verharderen zich. Segmentatie wordt segregatie. In het SCP-rapport *Verskil in Nederland* concluderen Vrooman et al. (2014: 325) dat de sociale segregatie sterker wordt naarmate:

- de reikwijdte tussen de top en de onderkant groter is;
- een samenleving maar enkele sociale klassen heeft, waardoor er makkelijker een tweedeling kan ontstaan;
- er weinig inter- en intragenerationele mobiliteit tussen de groepen is (ofwel: men komt moeilijk van de ene sociale groep of klasse in de andere);
- er sprake is van 'multipale correspondentie', dat wil zeggen dat groepen op meerdere kapitaalvormen hoog of juist laag scoren (zie hiervoor § 3.3).

De scheiding tussen groepen door hun kapitaalverschillen, aldus Vrooman et al. (2014: 325), kan groter worden wanneer:

- de leden zich identificeren met de eigen groep;
- er specifieke opvattingen, waarden, ideologieën en gedragspatronen worden gedeeld ('groepshabitus');
- er sprake is van sociale en ruimtelijk gescheiden levens;
- uiteenlopende rechten en plichten voor de groepen de scheiding institutionaliseren: wettelijke 'apartheid' in het onderwijs of de zorg; directe of indirecte discriminatie door werkgevers, instellingen en burgers;
- leden van een groep, doordat ze sterker georganiseerd zijn, deel uitmaken van de besluitvormende elite of daar makkelijk toegang toe hebben.

Deze sociologische bespreking van scheidslijnen en segregatie geeft al een behoorlijk aantal factoren en mechanismen weer dat er bij sociale cohesie toe doet. Zoals hiervoor besproken, lijken de ontwikkelingen in Nederland met betrekking tot ongelijkheid relatief stabiel en doen we het op dit vlak goed in vergelijking met andere landen. Kijken we echter naar recente surveys die sociale segregatie als onderwerp hebben, dan zijn er toch wat donkere wolken te bespeuren. Zo stelde het CBS vast dat

mensen met een Nederlandse afkomst en een hoger inkomen meer gesegregeerd leven in vergelijking met Turkse, Marokkaanse of Nederlands-Caribische herkomstgroepen. Daarbij werd gewezen op een samenhang tussen inkomen en segregatie: hoe hoger het inkomen van mensen met een Nederlandse herkomst, hoe meer gesegregeerd ze leven (CBS 2024a).⁴⁸ Kazmina et al. (2024) laten zien dat wanneer men breder kijkt dan de geografisch-ruimtelijke contacten op wijk- of buurtniveau en ook andere sociale netwerken in ogenschouw neemt (familie, opleiding, werk), er 'verborgen segregatie' naar voren treedt. Een recente SCP-publicatie (Vermeij en Thijssen 2024), waarin de leefwerelden van de armste en rijkste Nederlanders ook met een bredere set van data zijn onderzocht, komt tot de conclusie dat leefwerelden zich kenmerken door een trend van meer gescheidenheid:

Tussen 2011 en 2020 werden de leefwerelden van de minst en die van de meest welvarende Nederlanders iets eenzijdiger, waarmee zij zich dus wegbewogen van het midden. Anders gezegd werden de leefwerelden van de armste Nederlanders iets armer, terwijl de leefwerelden van de rijkste Nederlanders juist iets rijker werden. Het deel van de armste Nederlanders van wie de leefwereld eenzijdig is nam toe van 43 naar 46%, en het deel van de rijkste Nederlanders van 46 naar 50%.

(Vermeij en Thijssen 2024: 8)

De procentuele toenames mogen weinig verontrustend klinken, maar terecht merken de auteurs op dat het betekenisvolle verschuivingen zijn, omdat ze verbonden zijn met 'trage veranderingen in de ordenende mechanismen in de samenleving' die als ze voortschrijden de gescheidenheid op termijn vergroten. Met andere woorden, het gaat om processen onder de radar waarvan we de gevolgen pas op termijn zullen ervaren, maar dan zijn ze vaak moeilijk te terug te draaien of recht te trekken. De resultaten, die berusten op surveys, vertellen echter niet in hoeverre de trend van gescheidenheid of segregatie wordt bekrachtigd door hiervoor genoemde factoren en mechanismen.

3.4.2 De rijke bovenkant als cohesievraagstuk

Vermeij en Thijssen (2024) problematiseren, wat onder hedendaagse sociologen vrij bijzonder is, ook de leefwerelden van de rijkste Nederlanders in het kader van sociale segregatie. Meer diepgaande sociologische onderzoeken naar de maatschappelijke verbondenheid van hogere statusgroepen of de topklaag van elites zijn helaas om allerlei redenen schaars (De Hart en Van Houwelingen 2014). Vandaag de dag zijn het vooral politieke filosofen en een aantal kritische economen die de rijkdom van de bovenste lagen kritisch tegen het licht houden. Ingrid Robeyns, een Belgisch-Nederlandse ethica en politiek filosofe, is hiervan een duidelijke representant. Zij betoogt dat buitensporige rijkdom geconcentreerd bij een kleine groep mensen aan de bovenkant de democratie ondermijnt en de sociale cohesie uitholt doordat het gelijke kansen belemmert (Robeyns 2023: 81-82, 126-155). Ze pleit daarom voor het instellen van een limiet aan de materiële welvaart van de allerrijksten, voor een ander economisch systeem gebaseerd op een limitaristische leidraad:

[W]e moeten een economie op zo'n manier ontwerpen dat de ongelijkheid binnen de perken blijft en het overtollige geld van de rijken en superrijken kan worden gebruikt om urgente basisbehoeften te vervullen en problemen van collectieve actie aan te pakken.

(Robeyns 2023: 301)

De politiek-filosofische verdediging van het limitarisme van Robeyns sluit aan op sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar geluk en welbevinden dat bijvoorbeeld duidelijk maakt dat er een afnemende marginale waarde is van geld: boven een bepaald inkomen geven meer revenuen

⁴⁸ Deze peiling van persoonsnetwerken vliegt echter te hoog over om verdergaande uitspraken te doen over de impact hiervan op de sociale cohesie. Gemeten zijn, aldus de methodische toelichting, de 'administratieve relaties' van deze persoonsnetwerken, waarbij het onbekend is of mensen elkaar daadwerkelijk kennen en hoe vaak ze contact met elkaar hebben. Daar komt bij dat sociale relaties in dit persoonsnetwerk (bv. kennissen van de sportclub, gebedshuis en online contacten) niet zijn meegeteld.

steeds minder extra geluk (Robeyns 2023: 219-220, zie ook Layard 2009).⁴⁹ Ook heeft het limitarisme verwantschap met het werk van Richard Wilkinson en Kate Pickett (2010, 2019) dat als boodschap heeft dat de mate van ongelijkheid in een land bepalend is voor de kwaliteit van de samenleving. Dit zullen we in de volgende twee subparagrafen wat uitvoeriger bespreken.

3.4.3 De (inkomens)ongelijkheden van samenlevingen vergeleken

Het limitarisme wijst in wezen op sociale afstanden tussen mensen die volgens deze normatieve positie veel te groot zijn, zo groot namelijk dat de samenleving er ernstig onder lijdt. Het boek *The spirit level*⁵⁰ van Wilkinson en Pickett (2010), twee epidemiologen die niet bang waren om buiten hun eigen vakgebied te treden, is – samen met Piketty's *Kapitaal in de 21ste eeuw* – te beschouwen als een wegbereider voor dit soort politieke gedachtevorming. Op basis van allerlei statistieken gingen Wilkinson en Pickett in deze studie na hoe inkomensverdelingen in de rijkere landen zich verhouden tot de scores van die landen op gezondheidsaspecten en een reeks sociale issues.⁵¹ Daarbij vonden ze steeds dezelfde patronen. Niet de gemiddelde welvaart van een land bepalend is voor de kwaliteit van de samenleving, maar de mate van ongelijkheid die zich laat waarnemen door de grootte van de inkomensverschillen tussen burgers.

'The problems in rich countries are not caused by the society not being rich enough (or even by being too rich) but by the scale of material differences between people within each society being too big. What matters is where we stand in relation to others in our own society.'

(Wilkinson en Pickett 2010: 25)

Heel beknopt luidt de conclusie van *The spirit level*: hoe groter de ongelijkheid, hoe slechter het is gesteld met de kwaliteit van de samenleving.⁵² Voor saamhorigheid en het goed functioneren van een maatschappij, blijkt uit de vergelijkende analyses, draait het om de sociale afstanden tussen de mensen. In zijn WRR-lezing die Wilkinson in 2013 hield in Den Haag, presenteerde hij een plaatje met een steile en een meer platte piramide om dit centrale punt te visualiseren (zie figuur 3.1).

⁴⁹ Volgens de onlangs overleden psycholoog Daniel Kahneman ligt de inkomensgrens hier rond de 75.000 euro (Thomas 2024). Delhey en Dragolov vergeleken EU-lidstaten op subjectief welzijn (individueel gevoel van geluk en tevredenheid) en sociale cohesie (vertrouwen in medeburgers en instituties, acceptatie van diversiteit, maatschappelijke betrokkenheid en solidariteit) en kwamen tot de volgende conclusie: *'What makes the citizenries of affluent societies happier and psychologically better-off is, in the first place, their capacity to create togetherness and solidarity – in other words, cohesion. Beyond this, affluence appears to add little, if anything, to individual happiness and life satisfaction'* (Delhey en Dragolov 2016: 173).

⁵⁰ *Spirit level* (Nederlands: waterpas) lijkt bij Wilkinson en Pickett (2010) meer dan één betekenis te hebben. In hun boek meten ze de mate van scheve verdelingen in samenlevingen (hoe ongelijk zijn die) en pleiten ze, op basis van hun analyses, voor sociale stratificaties die platter (meer waterpas) zijn. Hun boek gaat echter ook over het belang van gemeenschapszin. De titel zou men derhalve ook kunnen interpreteren als de 'maatschappelijke spirit' van een samenleving, het niveau van saamhorigheid dat daar is aan te treffen.

⁵¹ Voor hun vergelijkend onderzoek ontwierpen Wilkinson en Pickett (2010) een *'index of health and social problems'*. Voor sociale cohesie is vooral het issue van vertrouwen van belang, dat Wilkinson en Pickett in hun bespreking (hoofdstuk 4) verbinden met *community life* en (goede) sociale relaties. *Community life* is een Engelse term die zich lastig laat vertalen, wij kiezen voor gemeenschapszin of saamhorigheid.

⁵² De wetenschappelijke discussie die zich over *The spirit level* ontspoon, die wij hier verder laten rusten, concentreerde zich op de vraag of inkomensverdelingen als indicator niet tekortschoot voor hun analyses. De focus hierop in de *The spirit level* had een pragmatische reden: hierover waren namelijk veel statistische data beschikbaar van gerenommeerde onderzoeksinstellingen die zich lieten vergelijken. Niettemin vonden Wilkinson en Pickett inkomensverdelingen een betrouwbare indicator voor wat ze wilden onderzoeken: *'Where income differences are bigger, social distances are bigger and social stratification more important'* (Wilkinson en Pickett 2010: 27). Zie voor een bespreking van literatuur die de bevindingen van Wilkinson en in algemene zin ondersteunt het tweede hoofdstuk in Robeyns 2023. Delhey et al. (2017) hebben aanvullend een conceptueel en methodisch raamwerk ontworpen dat ook onzekerheden en spanningen omtrent statusverschillen meet. Hun studie, waarin ze 27 Europese landen met elkaar vergeleken, laat zien dat de patronen en verbanden zoals beschreven in *The spirit level*, mede worden veroorzaakt door sociaal-culturele ongelijkheden.

Figuur 3.1 Inkomensverschillen vergroten differentiatie naar sociale klasse

Bron: Kremer et al. 2014: 108; Wilkinson 2013

Het plaatje is een simplificatie, maar verbeeldt vrij treffend hoe de horizontale verbindingen tussen de verschillende lagen van burgers bij grotere ongelijkheid meer zullen segregeren omdat de kans op overlappende contacten door de gegroeide sociale afstand zal afnemen.⁵³ Tegelijk toont het hoe de (top)lagen aan de bovenkant, die het politieke bestuur van een land in sterke zin bepalen, bij grotere ongelijkheid nog verder weg komen te staan van de andere lagen van de samenleving, waardoor ook de verticale verbindingen tussen burgers en de overheid (of daaraan gelieerde instellingen) kunnen eroderen. Zowel in het onderzoek als het publieke debat ligt de focus vaak op het realiseren van gelijke kansen voor iedereen en het ondersteunen van mensen met minder hulpbronnen, maar de hiërarchie van posities, de waarden die deze belichaamt en hun culturele invloed, wordt veel minder besproken.⁵⁴ Dat laatste aspect verdient in de discussie over sociale cohesie meer aandacht.

3.4.4 Schaamte, stress en statusvergelijking

Sociale cohesie vooronderstelt een minimale mate van verbondenheid en solidariteit. Verbondenheid en solidariteit zijn afhankelijk van sociale structuren, van de posities die mensen en groepen in de maatschappelijke rangorde innemen. Deze posities werken via allerlei psychosociale mechanismen door in onze hoofden en beïnvloeden via die weg in hoeverre we in staat zijn tot empathie en altruïsme en bereid zijn tot coöperatief gedrag. In principe kan het alle kanten uit met menselijke gedragingen, potentieel zijn we zowel elkaars beste vrienden als ergste vijanden, elkaars hel of hemel (Wilkinson en Pickett 2010: 205-206). Ongelijkheden zorgen voor piramides die volgens Wilkinson en Pickett niet richting hemel leiden. De Britse epidemiologen beperken zich niet tot het onderbouwen van verbanden

⁵³ Hier is ook te wijzen op de concepten van *bonding* en *bridging* die met name door Robert Putnam (2000, 2007) onder de aandacht zijn gebracht. Waar *bonding* betrekking heeft op de banden tussen mensen die tot één en dezelfde groep behoren, verwijst *bridging* naar de banden tussen mensen uit verschillende groepen. *Bridging*-relaties behelzen dus verbindingen die sociale categorieën overstijgen en beïnvloeden daarom in belangrijke mate de sociale cohesie van een samenleving.

⁵⁴ In sociologische termen gaat het hier om het onderscheid tussen de structurering van sociale posities en de rekrutering van individuen op bepaalde posities. Het aspect van structurering slaat op de (heersende) maatschappelijke hiërarchie met haar 'in te vullen posities'. Het aspect van rekrutering slaat op de criteria en mechanismen die individuen voor de in te vullen posities selecteren maar ook uitsluiten (Bader en Benschop 1988: 54-55).

en patronen die betrekking hebben op de maatschappelijke effecten van sociale stratificaties, maar pogen ook te verklaren waarom ongelijkheid eerder de hel naderbij brengt dan de hemel. In *The spirit level*, hun eerste studie, komen al veel psychosociale mechanismen aan bod, maar hun vervolgstudie, *The inner level* (Wilkinson en Pickett 2019), gaat daar veel dieper op door. Dit mede als reactie op critici die vonden dat hun causale redeneringen te mager waren onderbouwd. In het bestek van deze literatuurstudie kunnen we deze mechanismen niet uitvoerig weergeven en bespreken, daarvoor verwijzen we de lezer naar dit tweede boek van Wilkinson en Pickett. We beperken ons hier tot een summier beschrijving van de 'hoofdmechanismen' die verduidelijken hoe ongelijkheid en sociale cohesie samenhangen. In het volgende citaat geven de auteurs de verbanden op beknopte wijze weer:

'Greater inequality heightens social threat and status anxiety, evoking feelings of shame which feed into our instincts for withdrawal, submission and subordination: when the social pyramid gets higher and steeper and status insecurity increases, there are widespread psychological costs. Status competition and anxiety increase, people become less friendly, less altruistic and more likely to put others down.'
(Wilkinson en Pickett 2019: 56)

Schaamte scoort hoog als kandidaat voor de emotie die voor mensen het belangrijkste is. Thomas Scheff (2000) nomineert haar zelfs als de primaire sociale emotie, de emotie die ons dagelijks gevoelsleven doordeesemt en onze sociale banden bepaalt. Cruciaal is volgens hem de erkenning van schaamte. Zodra mensen elkaars schaamte erkennen, kan ze de lijm zijn die verwantschappen en samenlevingen bij elkaar houdt, maar niet erkend en voor een groot deel latent, kan ze de kracht worden die sociale verbanden uit elkaar scheurt (Scheff 2000: 98). Wilkinson en Pickett volgen deze notie dat schaamte een sleutelpositie toekomt in de constellatie van menselijke relaties. Voortdurend vergelijken we ons met anderen, vragen we ons af of we worden gerespecteerd, en wanneer we signalen ontvangen dat dat niet zo is terwijl we wel naar dat respect hunkeren, worden we vaak overvallen door schaamte en zouden we, zoals de uitdrukking niet voor niets luidt, wel door de grond willen zakken. Op die momenten zouden we letterlijk van de aardbodem willen verdwijnen. In een samenleving staan mensen altijd bloot aan de stress die is verbonden met de waardering door anderen (*social evaluation threat*), maar in meer ongelijke samenlevingen is die stress volgens Wilkinson en Pickett groter.⁵⁵ Die stress is ook een belangrijke oorzaak van gezondheidsproblemen, vooral bij degenen die een lage sociale status hebben en een gebrek aan vrienden, en die al eerder in hun leven te maken hadden met spanningen (Wilkinson en Pickett 2010: 38-39). Landen die meer gelijkheid laten zien in de onderlinge verhoudingen scoren daarentegen beter op mentale gezondheid, deels omdat de leden van die samenlevingen zich minder gespannen voelen over hun sociale status en meer betrokken zijn in sociale netwerken die wederkerigheid, vertrouwen en coöperatie bevorderen (Wilkinson en Pickett 2019: 44).

De grilligheid van de mens, als het gaat om pro-sociaal gedrag of juist vijandigheid en agressie, kan worden begrepen met het *dominance behavioural system*: een schema dat vier gedragspatronen onderscheidt op basis van de dimensies 'onderwerping-dominantie' en 'warmtevijandigheid' (Wilkinson en Pickett 2019: 40-43). Op het moment dat een persoon niet alleen in een situatie van onderworpenheid verkeert, maar ook gevoelens van inferioriteit ervaart, kan dit leiden tot rechtstreekse agressie, maar is het ook mogelijk dat iemand het conflict ontwijkt omdat de inschatting is dat dit tot verlies zal leiden. De agressie slaat dan als het ware in de persoon neer, met als gevolg een constante spanning en mogelijk ook depressie. Ook hier geldt dat een grotere ongelijkheid bijdraagt aan situaties en omstandigheden waarin mensen vijandig reageren of passief-agressief gedrag vertonen dat funest is voor sociale verbindingen en (gemotiveerde en bereidwillige) samenwerking. Verschillen en sociale afstanden tussen mensen groeien en worden een kloof die zich steeds moeilijker laat sluiten. Ook kunnen er psychologische verdedigingsmechanismen in werking treden, waarin mensen die gevoelens van inferioriteit ervaren gaan neerkijken op mensen die in de sociale hiërarchie onder hen staan, om zo hun beschadigde zelfrespect, ten koste van anderen, op te vijzelen.

⁵⁵ Een treffende vraag over het gevoel en de betekenis van vernedering vinden we in de recente oratie van Menno Hurenkamp (2024: 15-16): 'Het is verleidelijk om te denken dat wanneer de overheid voor bestaanszekerheid zorgt afdoende gelijkheid gegarandeerd is. Maar wat is daarmee gezegd over de vernedering die mensen kunnen voelen door standsverschillen, klassenverschillen, inkomensverschillen, cultuurverschillen?'

3.5 De Januskop van individualisering (I)

Psychosociale mechanismen bieden dus verklaringen voor het feit dat meer ongelijkheid niet bevorderlijk is voor sociale cohesie. Maar deze verklaringen op het niveau van de menselijke psyche vertellen nog niet het maatschappelijke verhaal van de modernisering dat daarachter schuilgaat; hoe deze mechanismen zijn verbonden met (stelsels van) culturele waarden waarin de relatie tussen ongelijkheid en cohesie is ingebed. Het (sociaal-culturele) proces van individualisering is hier te zien als een belangrijke bedding die de stroming van ons 'modern samenleven' bepaalt. Op het eerste gezicht lijkt individualisering de tegenpool te zijn van sociale cohesie, waar immers het collectief op het spel staat, maar dit is schijn. Het individu en het collectief (of de maatschappij) zijn altijd een samenspel; ze kunnen niet zonder elkaar, en dat geldt ook voor het moderne individu dat zijn eigenheid benadrukt.⁵⁶ Ook dat historisch gevormde individu wil in al zijn eigenheid ergens bij horen, worden erkend, en wel in de manier waarop hij zich van anderen onderscheidt. Dat verlangen kenmerkt volgens de Duitse filosoof Rüdiger Safranski (2023: 11) de moderne mens die uit de renaissance is voortgekomen.

Het moderne proces van individualisering is een van de meest omstreden fenomenen in de sociale wetenschappen. Ook het SCP constateert dat in een eerder rapport: '[O]nbetwist is de vermindering van traditionele afhankelijkheden, betwist is of dit tot meer individuele vrijheid heeft geleid dan wel of daar andere afhankelijkheden voor in de plaats zijn gekomen' (Van den Broek 2010: 23). Deze opmerking zinspeelt op de individualiseringsthese die een aantal sociologen in de laatste decennia van de vorige eeuw formuleerde en die een goed startpunt is voor het verhaal van individualisering.

3.5.1 De individualiseringsthese

De individualiseringsthese (of individualiseringstheorie) heeft veel te danken aan Zygmunt Bauman, Ulrich Beck en Anthony Giddens, die hiervan als de grote representanten worden gezien (zij het dat ze ieder andere accenten leggen).⁵⁷ De kern van de these is dat in het proces van modernisering de inbeddende kracht van tradities geslonken is, waardoor de moderne mens autonomer is geworden en meer zelf in 'de stuurcabine van het eigen leven zit' (Elchardus et al. 2021: 416).⁵⁸ Rollen, posities en identiteiten liggen in vergelijking met vroeger voor velen steeds minder vast. De emancipatie van vrouwen in de afgelopen anderhalve eeuw is hiervan een treffende illustratie. Deze ontwikkeling wordt ook wel als detraditionalisering aangeduid. Een belangrijk effect hiervan is dat de legitimiteit van het overheidsgezag meer dan voorheen aan kritische discussie onderhevig is (De Bakker 2001: 19-30; Peters 1993). Of in de termen van ons twee-bij-twee-raamwerk van sociale cohesie (zie tabel 2.1): door de afgenomen kracht van tradities zijn de verticale verbindingen tussen burgers en overheid minder statisch en meer variabel en dynamisch geworden.

Sommige sociologen (Elchardus et al. 2021) menen dat de individualiseringsthese te weinig oog heeft voor disciplinerende machtsmechanismen en ten onrechte claimt dat mensen vrijer en zelfstandiger zijn geworden. Deze kritiek lijkt toch wat kort door de bocht als we het werk nemen van Ulrich Beck (en Elisabeth Beck-Gernsheim), waarin herhaaldelijk wordt gehamerd op de ambivalenties van individualisering en de ongelijkheden die daarmee samenhangen. Meer individuele beslissingskeuzes zijn zeker niet altijd een zegen voor individuen (Beck 1992: 87-90). De werking van allerlei instituties en van de kapitalistische economie, aldus Beck, blijft namelijk ondanks de toegenomen individualisering allerlei sociale ongelijkheden produceren. Mensen zijn minder strak ingebed in hun klasseposities nu het individu zelf als de centrale sociale actor (*agent*) wordt beschouwd, en dat geeft een zekere vrijheid van handelen. Maar de keerzijde is dat men door de maatschappij ook meer zelf verantwoordelijk

⁵⁶ In *Het civilisatieproces* van Norbert Elias (1982) is deze verwevenheid een centraal thema: sociogenese (de wording van het collectieve) en psychogenese (de wording van het individuele), zo toont zijn magnum opus ons, zijn door de eeuwen heen altijd met elkaar vervlochten geweest.

⁵⁷ Beck is van het trio degene die het meest uitvoerig over het onderwerp heeft geschreven. Zie voor een samenvattend overzicht van het (complexe) debat over de individualiseringsthese Dawson (2012), Elchardus et al. (2021) en Howard (2007).

⁵⁸ Beck zegt het in *Risk society* als volgt: '[W]e are eye witnesses to a social transformation within modernity, in the course of which people will be set free from the social forms of industrial society – class, stratification, family, gender status of men and women – just as during the course of the Reformation people were “released” from the secular rule of the Church into society' (Beck 1992: 87).

wordt gehouden voor wat men in het leven heeft bereikt. Deze persoonlijke ‘verantwoordelijkheidslast’ kan gevoelens van stress en onmacht veroorzaken. Met name de mensen van de lagere strata, aan de onderkant van de samenleving, lijken hiervoor kwetsbaar. Zij krijgen de normerende standaarden van individualisering mee als opdracht voor hun leven (of die wordt ze zelfs opgedrongen), maar missen vaak de hulpbronnen om aan de geldende succescriteria te kunnen voldoen. Zoals Beck het ergens kernachtig formuleert: *‘Your own life = your own poverty: such is the Calvary of self-consciousness’* (Beck en Beck-Gernsheim 2001: 52).⁵⁹ Dat Custers (2023) en Tiemeijer (2023) benadrukken dat armoede niet als individueel gedragsprobleem maar als een systeemprobleem dient te worden benaderd, zoals we in paragraaf 2.3 zagen, is dus goed te rijmen met de sociologische these van individualisering.

Volgens de individualiseringstheorie is de solidariteit die mensen voorheen ervoeren (en koesterden) met lotgenoten, doordat zij een klassepositie deelden, verminderd of teloorgegaan door de algemene welvaartsstijging en de uitbouw van moderne verzorgingsstaten.⁶⁰ De reden om met anderen solidair te zijn is daardoor minder urgent of wordt als minder urgent gevoeld. De januskop van individualisering treedt hier als volgt naar voren: waar individualisering bij bepaalde groepen (vrouwen, genderminderheden) emancipatoire krachten kan losmaken die leiden tot protesten en nieuwe sociale bewegingen, kunnen de effecten voor groepen die in (voormalige) klassen steun en troost vonden deprimerend zijn: zij ervaren stilstand, mogelijk ook verlies van maatschappelijke status en verminderde solidariteit, wat de gevoelens van schaamte kan vergroten die de sociale banden tussen mensen in sterke mate bepalen (zie § 3.4).⁶¹ Gedeelde smart is halve smart, luidt het spreekwoord, maar misschien is in het kader van sociale cohesie adequater te zeggen: gedeelde schaamte is halve schaamte.

3.5.2 Hoe geïndividualiseerd zijn we?

Een kritiek op de individualiseringstheorie is dat ze weinig of matig empirisch bewijs levert voor haar theoretische claims. Zo staat Nederland te boek als een land dat sterk geïndividualiseerd is: de macht van traditionele instituties, zoals familie, kerken, vakbonden en politieke partijen, is natuurlijk danig geslonken (De Beer 2007: 390). Maar, constateert De Beer (2007), kwantitatief onderzoek laat zien dat sociale kenmerken zoals geslacht, beroep en opleidingspeil nog steeds heel belangrijk zijn voor de levenskeuzes van mensen en daarmee ook bepalend voor de mogelijkheden van emancipatie, wat de grote invloed van individualisering behoorlijk relativeert.⁶² En individualisering mag dan wel hebben geleid tot ‘lichte gemeenschappen’, ofwel groepen of verbanden waar je als individu zonder ernstige gevolgen van kunt loskomen (Hurenkamp en Duyvendak 2008: 3), anderzijds blijven familiebanden van groot belang. Zo stelt Van Mulligen (2020: 203) dat er geen overtuigend bewijs is dat de familiebanden minder hecht zijn geworden: ‘Meer dan 80 procent van de Nederlanders heeft minimaal wekelijks contact met familieleden, slechts 2 procent heeft dat zelden of nooit.’ Vermeij en Den Ridder (2016: 148) wijzen er evenwel op dat de blijvende hechtheid van familiebanden mogelijk ook haar verklaring heeft in het vluchtiger of ‘dunner’ worden van andere contacten en verbindingen. De hechte familiebanden

⁵⁹ Iets meer uitgeschreven karakteriseren Beck en Beck-Gernsheim de ambivalentie van het individualiseringsproces als volgt: *‘You may and you must lead your own independent life, outside the old bonds of family, tribe, religion, origin and class; and you must do this within the new guidelines and rules which the state, the job market, the bureaucracy etc. lay down’* (Beck en Beck-Gernsheim 2001: 11).

⁶⁰ Sinds de jaren zestig zien we ook de opkomst van een consumptiesamenleving waarin de activiteit van het consumeren functioneert als een steeds belangrijker element voor groepsvorming of zelfexpressie (Dagevos en De Bakker 2008: 9, 15). In de meerkeuze maatschappij viel steeds meer te kiezen en werd het minder vrijblijvend hoe men zich kleedde, hoe men zijn huis inrichtte of welke consumptieve diensten men zich kon veroorloven. ‘Waar de sociale positie voorheen werd bepaald door de plaats in het productieproces (...) wordt die positie nu meer dan ooit mede bepaald door de plaats in het consumptieproces’ (Breedveld en Van den Broek 2003: 144-145).

⁶¹ Meer precies wordt de januskop van individualisering door Beck opgevat als een drieledig ontwikkelingsmodel: in de eerste fase (van *disembedding*) worden mensen ‘bevrijd’ uit hun traditionele contexten van dominante verbanden en gezagsstructuren; in de tweede fase wordt het verlies van zekerheden, met meer of minder blijdschap, noodgedwongen reflexief verwerkt; in de derde fase (*re-embedding*) vindt men een nieuwe vorm van verbondenheid en samenhang waarin de onzekerheden hun plek hebben en er weer een gevoel van controle is (Beck 1992: 127-128). In een later essay vat Beck de laatste twee fasen gemakshalve samen: *“Individualization” means, first, the disembedding and, second, the re-embedding of industrial society ways of life by new ones, in which the individuals must produce, stage and cobble together their biographies themselves. Thus the name “Individualization”* (Beck 1994: 13).

⁶² Ook de stelling van Beck dat het begrip van sociale klasse niet meer actueel zou zijn door de naoorlogse ontwikkelingen van toegenomen welvaart, wordt betwist. Zie bijvoorbeeld Van der Waal et al. (2007).

die Van Mulligen als tegenbewijs naar voren brengt, zijn dan (tot op zekere hoogte) juist te zien als een gevolg van individualisering.

Beck en Beck-Gernsheim (2001: 5) wijzen erop dat ze een trend signaleren die de samenleving nog niet representeert, maar volgens hen wel de toekomst aanduidt waarnaar we op weg zijn. Toch lijkt de trend van individualisering in de laatste jaren ook tegenkrachten op te roepen die de geldigheidsaanspraken van de individualiseringsthese eerder zachter dan harder maken. In het huidige politieke tijdsgewricht zetten rechts-populistische partijen niet zonder electoraal succes in op 'zware gemeenschappen' die berusten op stevige gezagsstructuren en homogene vormen van sociale cohesie waarin 'de groep' vooropstaat. Niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa. Het is dus zaak de exemplarische voorbeelden van de individualiseringsthese, die zich makkelijk laten vinden, met empirische analyses te blijven confronteren. Alleen zo kan men de betekenis en impact van het proces van individualisering goed begrijpen en inschatten.

3.5.3 Individualisme en het neoliberale program

Volgens Elchardus et al. (2021) wordt individualisering regelmatig verward met individualisme. Ze leggen dit als volgt uit. Terwijl individualisering volgens hen verwijst naar 'de mate waarin het individuele denken, voelen en doen getekend worden door een grote mate van autonomie' is individualisme te omschrijven als een leerstelsel of geloof waarin de overtuiging centraal staat 'dat het streven naar individuele autonomie goed en wenselijk is' (Elchardus et al. 2021: 418). Het normerende geloof van het individualisme, aldus Elchardus et al., kan mensen ongemerkt in een bepaalde richting manoeuvreren. Vandaag de dag leven we in een tijd waarin individualiteit en authenticiteit voor velen vanzelfsprekende richtsnoeren zijn om naar te handelen, maar de vraag is of die richtsnoeren die authenticiteit ook echt bewerkstelligen of dat ze vooral mensen creëren die zich voegen in een bepaalde economische ordening. Vanuit het onderscheid individualisering-individualisme zijn de assumpties te bevragen van liberale mens- en wereldbeelden waarin vrije individuen hun eigen keuzes maken en zichzelf naar believen kunnen vormen en ontwikkelen. Het individu gaat dan als het ware aan de sociale structuren vooraf of staat daar los van. Veel sociologen en cultureel antropologen denken hier fundamenteel anders over, evenals kritische historici en economen.⁶³ Volgens Norbert Elias, bekend van zijn historisch-sociologisch onderzoek naar civilisatieprocessen, bestaan het individu en de sociale omgeving gelijktijdig, gaat het een niet vooraf aan het ander (Howard 2007: 11-12). De crux van het probleem is juist dat het individuele en het sociale via allerlei mechanismen zijn vervlochten, waardoor het lastig is uit te maken 'hoe de zaken hier precies op elkaar inwerken', en ook hoe macht en controle hier werken. In zijn studies probeerde ook Michel Foucault, net als Elias, deze vervlechting te ontrafelen. Hij beschreef daarin hoe nauwelijks zichtbare mechanismen van macht (die werken via discoursen) erin resulteren dat individuen, door hun eigen handelen, *zelf* de technieken en toezichtsystemen voeden die hen controleren en disciplineren.⁶⁴ Foucault is een belangrijke wegbereider geweest voor discoursanalyses die zich richten op 'gezichtloze macht' zoals die is neergeslagen in de sturende arrangementen en 'waarheidsspelen' van allerlei instituties die voor de betrokkenen zelf niet of maar ten dele zichtbaar zijn. Het neoliberale program dat de laatste vier decennia ook in Nederland uitgroeide tot een belangrijke leidraad voor bestuur, en dat is te typeren als een politiek-economische handelingstheorie waarin de bevordering van vrije markten, vrijhandel, particuliere vrijheid en ondernemerszin vooropstaat (Harvey 2005), kan men karakteriseren als een sturend arrangement waarin de minder zichtbare verleidende machtsmechanismen zich verkleden als vrijheid en autonomie voor het individu.

⁶³ Zie voor twee recente beschouwingen van het vrijheidsbegrip die neoliberale opvattingen hierover bekritisieren respectievelijk De Dijn (2021) en Stiglitz (2024).

⁶⁴ Een interessante overeenkomst tussen Elias en Foucault is dat ze allebei mechanismen en verbanden probeerden te ontrafelen die goeddeels onzichtbaar zijn en die zo ook een onmerkbare, maar grote invloed hebben op wie we vandaag zijn. Daarbij ging Foucault zover het autonome subject, een belangrijk fundament van de moderne westerse filosofie, ter discussie te stellen. Dit zou zelfs ten dienste staan van moderne vormen van disciplineren en daarvoor een vehikel zijn. De moderne mens ziet hij als een product en een object van macht en wetenschap, maar hoe de mens als 'handelende actor' precies is op te vatten bij Foucault blijft een bron van discussie. Elias ging niet zover het moderne denken over het subject op zijn kop te zetten, maar het volgende citaat getuigt ervan dat ook hij de individualiteit en autonomie van de mens bijzonder kritisch benadert: "*[i]ndividuality*" is an expression for the special way in which, and the special degree to which, the structural quality of one person's psychical control differs from another's' (geciteerd in Howard 2007: 12).

3.6 Meritocratie en sociale cohesie

Volgens de sociologische individualiseringstheorie worden mensen in moderne samenlevingen nog meer opgezaagd met de verantwoordelijkheid voor hun levenskeuzes. Andere sociologen wijzen op het normerende geloof van het individualisme dat mensen ongemerkt in een bepaalde richting kan manoeuvreren. Het narratief dat dankbaar kon steunen op deze elementen (of ontwikkelingen) en mede daardoor een dominant discours kon worden dat de werking van allerlei verdelende instituties van een belangrijke legitimatie voorziet, maar dat ondertussen ook behoorlijk wat weerstand ontmoet, is het narratief van de meritocratie, dat we ter afsluiting bespreken. Kort gezegd is de boodschap van dit stelsel van waarden dat ieder heeft gekregen wat hij, zij of die verdiende. In de laatste drie decennia, na de val van de Berlijnse Muur in 1989 die een *boost* gaf aan de competitieprincipes van het kapitalisme, werd mede door dit narratief ook in Nederland de gang van zaken bij de verwerving en verdeling van diploma's, arbeidsbeloningen, bezittingen en bestuurlijke posities lange tijd stilzwijgend geaccepteerd. Het geloof in meritocratie droeg ertoe bij dat de wijze waarop dit plaatsvond door veel burgers als billijk en moreel aanvaardbaar werd ervaren.

In zijn klassieke studie *The rise of the meritocracy*, die hij de vorm gaf van een sciencefictionverhaal, omschreef de Britse socioloog Michael Young meritocratie met de formule 'I + E = M' (Young 2022: 98). Voluit geschreven: *Intelligence* (Intelligentie) en *Effort* (Inspanning) vormen samen *Merit* (Verdienste). In een meritocratie is elk individu voor zijn maatschappelijk succes of falen zelf verantwoordelijk. En als iedereen in een samenleving gelijke maatschappelijke kansen heeft, zijn de posities die mensen daarin hebben ook rechtvaardig verdeeld. De kritiek op dit narratief is of die kansen wel ooit gelijk zijn en of meritocratie de ongelijkheden die er zijn niet op fictieve gronden legitimeert. Wilkinson en Pickett (2019: 22, 151-184) spreken van een mythe die ertoe leidt dat degenen met een lage sociale status nog meer het gevoel krijgen van een persoonlijk falen. In Nederland ziet men dat ook een adviesorgaan als de Onderwijsraad (2021) twijfels uit over het meritocratische waardenstelsel, bijvoorbeeld in een advies waarin staat dat vooral gezinnen met een hoge sociaaleconomische status gebruik maken van het private aanbod van aanvullend onderwijs. Daarmee wordt de bereikbaarheid van een diploma afhankelijk van de financiële armslag van ouders. 'Wat doet dit met de meritocratische samenleving', aldus de Onderwijsraad, 'en wat is de invloed op de sociale cohesie?' (Onderwijsraad 2021: 28). Ter ondersteuning van zulke twijfels over meritocratische legitimaties kan worden gewezen op praktijken van discriminatie die ook in een rechtsstaat als Nederland, die dat constitutioneel verbiedt, een hardnekkig leven hebben (Andriessen et al. 2020; PEFD 2024). Ook de vermogensongelijkheden die door erfenissen en rendementen op beleggingen worden bestendigd en vergroot, laten zich slecht rijmen met een geloof in meritocratie; Wilterdink (2015: 391) meent dat door de toenemende ongelijkheid van privévermogens het meritocratische ethos verder van de werkelijkheid verwijderd raakt.

Meritocratische (geloofs)waarden en geesteshoudingen bevorderen verhoudingen waarin de leden van een samenleving zich minder verantwoordelijk hoeven te voelen voor degenen die lager dan zij op de maatschappelijke ladder staan (want dat hebben die personen aan zichzelf te danken) en zich met anderen in een persoonlijke wedijver voelen staan. Waarden als solidariteit en wederzijdse betrokkenheid, die van belang zijn voor sociale cohesie, leggen het hiertegen af of raken in het gedrang. Meritocratie wordt vanuit dit perspectief ook wel geassocieerd met een 'verkeerde weg van individualisering' die tot een doorgeschoten 'ik'-cultuur heeft geleid en een teruggang van de sociale cohesie. Het laatste decennium klinken dergelijke kritische geluiden, althans daar lijkt het op, luider door in het publieke debat in Nederland.⁶⁵

⁶⁵ Een spraakmakend voorbeeld hiervan was het optreden van Jan Terlouw eind 2016 in een aflevering van *De Wereld Draait Door*. Daarin hield deze voormalig leider van D66, die 85 was geworden, een betoog tegen de verwoesting van de aarde en voor herstel van het vertrouwen tussen mensen dat velen raakte en ontroerde. Dit pleidooi is bekend geworden als 'het touwtje uit de brievenbus' (NRC 2016). Indicatief is verder dat buitenlandse wetenschappers die kritisch over het huidige 'ik-tijdperk' schrijven (Charim 2023; Haidt 2024; Sadin 2021) al snel via vertalingen hun weg naar een Nederlands lezerspubliek vinden.

4 Cohesie in het licht van digitale ongelijkheid en individualisering

'Networks help to create a new social cohesion in society, but they also serve to increase a social and cultural diversity of countless subcultures.'
Jan van Dijk – *The network society*

4.1 Evolutie én revolutie

Stapsgewijs zijn nieuwe digitale technologieën de afgelopen decennia in allerlei leefdomeinen door-gedrongen. Sommige innovaties, zoals de smartphone die telefonie met uitgebreide computer-mogelijkheden wist te combineren, hebben zich verrassend snel verspreid en hebben zichtbaar invloed op de alledaagse interacties tussen mensen. Maar de sociale en culturele gedragspatronen van burgers laten nog steeds ook veel stabiliteit en continuïteit zien waarop de invloed van technologie niet zo groot en rechtlijnig is als je wellicht zou verwachten. Het gaat om 'langzame processen in een snelle tijd' (Steyaert en De Haan 2001: 95), die op de langere termijn echter diep kunnen ingrijpen in onze samenleving en manieren van leven. Technologieën mogen in zichzelf of volgens de makers revolutionair zijn, maatschappelijke veranderingen voltrekken zich in de regel evolutionair. Het is een misvatting dat innovatieve technologieën als vanzelf hun weg vinden in de samenleving.⁶⁶ Buiten het lab kunnen de gebruikers, of dat nu bedrijven, burgers of consumenten zijn, technologische innovaties inzetten op manieren die vooraf niet waren te voorzien. De neveneffecten die hierdoor kunnen optreden, maken een goede inschatting van de maatschappelijke gevolgen van nieuwe technologieën moeilijk.⁶⁷ Niettemin doen we in deze studie een poging om de mogelijke gevolgen van digitalisering voor sociale cohesie in beeld te brengen. Daarbij richt onze blik zich vooral – zoals we in onze inleiding al schreven – op ontwikkelingen die zich sluipenderwijs voltrekken maar op termijn de sociale samenhang van een samenleving ingrijpend kunnen beïnvloeden. Toegespitst op digitalisering zijn dat de opkomst (of evolutie) van de netwerkmaatschappij, digitale ongelijkheid en de individualiserende effecten van nieuwe informatie- en communicatietechnologie (ICT). De hier relevante processen voor sociale cohesie hebben veeleer een evolutionair dan een revolutionair karakter. Maar wanneer men de effecten van de evolutionaire processen optelt en verbindt, en na verloop van tijd het geheel overziet, kan het gaan om ingrijpende veranderingen die niet of heel moeilijk zijn terug te draaien. De opkomst van de netwerkmaatschappij is zo te begrijpen als een evolutionaire ontwikkeling met een revolutionair resultaat.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst komt de netwerkmaatschappij aan bod en welke algemene gevolgen daaruit voortvloeien voor de sociale cohesie (§ 4.2). Vervolgens schetsen we hoe het staat met de digitale ongelijkheid in Nederland en in welke mate is die verweven met sociale ongelijkheid (§ 4.3). Daarna gaan we in op de ambivalente effecten van individualisering in de context van digitalisering (§ 4.4). We eindigen met 'de wet van trendversterking' die zowel bij de ontwikkeling van digitale ongelijkheid als bij 'internet en individualisering' van kracht lijkt te zijn (§ 4.5).

⁶⁶ *'Technological innovations only drop into fertile soil when they join with social, economic and cultural innovations, subsequently perhaps emphasized and accelerated by these technologies'* (Van Dijk 2020a: 52).

⁶⁷ Zo confronteert het massale autogebruik ons vandaag de dag met tijdrovende files, parkeerproblemen en milieuvervuiling, en het weerbarstige feit dat beleidsmakers die deze problemen willen aanpakken hun tanden vaak stukbijten op de 'heilige-koe'-status van dit consumptiegoed. Deze gevolgen en effecten waren bij de eerste introducties van de automobiel (in de periode 1870-1880) niet voorzien en openbaarden zich pas na meerdere decennia.

4.2 Opkomst van de netwerkmaatschappij

In onze inleiding introduceerden we in paragraaf 1.2 de netwerkmaatschappij, die te zien is als een belichaming van digitalisering. Het concept van de netwerkmaatschappij richt zich op de specifieke vormen van organisatie die zich als gevolg van digitalisering op verschillende niveaus laten waarnemen. In *The network society*, een standaardwerk op het gebied van digitalisering, definieert Jan van Dijk het begrip als volgt:

'A modern type of society with an infrastructure of social and media networks that characterizes its mode of organization at every level: individual, group/organizational and societal. Increasingly, these networks link every unit or part of this society (individuals, groups and organizations). In western societies, the individual linked by networks is becoming the basic unit of the network society. In eastern societies this might still be the group (family, community, work team) linked by networks.'

(Van Dijk 2020a: 22)

Begripsmatig heeft de netwerkmaatschappij een belangrijke spil gemeen met sociale cohesie: beide concepten draaien in grote mate om contacten en verbindingen. Meer concreet wordt het beeld van de netwerkmaatschappij als we dit, zoals we in de inleiding deden, ideaaltypisch vergelijken met de massamaatschappij die verwant is met de industriële revolutie die rond 1750 in Engeland begon (zie tabel 1.1 in de inleiding). Waar in de massamaatschappij hechtere collectieven de spil zijn, draait de netwerkmaatschappij om individuen verbonden door netwerken. En waar de massamaatschappij meer bestaat uit homogene componenten en inclusieve verbindingen, en een hoge mate van centralisatie kent, bestaat de netwerkmaatschappij – die meerdere, verspreide centra heeft – uit heterogene componenten en verbindingen die minder inclusief zijn: mensen zijn individueel vrijer doordat ze minder strak zijn ingebed in normatieve regels en collectieven. En waar de communicatievormen in de netwerkmaatschappij meer en meer via allerlei media gaan die interactief zijn, kenmerken de face to face-contacten en massamedia van de massamaatschappij zich overwegend door eenrichtingsverkeer.

4.2.1 De derde communicatierevolutie

Zowel bij de industrialisatie van de achttiende en negentiende eeuw als de ontwikkeling van computers en nieuwe communicatiemiddelen in de laatste decennia van de twintigste eeuw gaat het niet om een grote revoluties die in kort tijdbestek plaatsvinden, maar om meerdere fasen die elkaar overlappen. De grootschalige, hiërarchische bureaucratieën die zich tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelden, als gevolg van nieuwe informatiebehoeften bij moderne industrieën en overheden die steeds meer taken op zich namen, zijn karakteristiek voor de eerste communicatierevolutie. Kenmerkend voor de tweede communicatierevolutie is de opkomst van computernetwerken aan het einde van de twintigste eeuw. Naast meer flexibiliteit kenmerken de media van deze tweede revolutie zich door een hogere mate van interactiviteit en een toenemende integratie van communicatieve functies.⁶⁸ Tegenwoordig, stelt Van Dijk (2020a: 72-74), maken we het begin mee van de derde communicatierevolutie, waarin automatisering en robotisering een nieuwe vlucht nemen door AI en waarin verdergaande personalisatie van producten en diensten, op basis van grote hoeveelheden data (*Big Data*) voor nog meer controle en efficiëntie zal zorgen.⁶⁹ Deze derde communicatierevolutie kenmerkt zich door een hoge mate van digitalisering, waarbij steeds meer informatie (cijfers, teksten, beelden, geluiden) in digitale codes kunnen worden omgezet en gekoppeld aan een standaardprogrammeertaal, die het mogelijk maakt dat we steeds meer informatie in allerlei netwerken op steeds grotere schaal communiceren, kopiëren, opslaan en bewerken.

⁶⁸ Vandaar ook de term multimedia die aanvankelijk veel werd gebruikt ter karakterisering van deze tweede revolutie.

⁶⁹ Beschouwen we de tweede communicatierevolutie als het begin van een 'digitale revolutie', waarin de hiërarchische bureaucratieën van de eerste communicatierevolutie allengs plaatsmaken voor meer vertakte 'infocratieën' die voor een belangrijk deel op algoritmen draaien, dan is de derde communicatierevolutie te zien als de tweede fase van deze digitale revolutie.

De infrastructuur van de netwerkmaatschappij is te begrijpen als een in elkaar grijpen van verschillende netwerken: sociale netwerken opgebouwd uit relaties tussen mensen, technische netwerken in de vorm van fysieke structuren (distributienetwerken, computers en kabelnetwerken) die wereldwijde logistiek en verbindingen mogelijk maken, en medianetwerken via welke diverse gebruikers op vlotte en soepele wijze allerlei informatie kunnen uitwisselen. Het internet dat zowel individuen en gemeenschappen als organisaties en samenlevingen bedient, is hiervan het voorbeeld bij uitstek en in de historische ontwikkeling van netwerken een unieke gebeurtenis te noemen.

4.2.2 De kracht van zwakke verbindingen

Willen we het fenomeen van sociale cohesie ook in het licht van digitalisering helderder krijgen, dan zijn het met name de eigenschappen van sociale verbindingen (zoals intensiteit en inclusiviteit) die aandacht behoeven. In de verandering naar een netwerkmaatschappij zien we hier een verschuiving optreden: de 'sterke verbindingen' tussen de leden van de samenleving nemen verder af en de 'zwakke verbindingen' nemen toe. Daarmee ontstaan ook andere vormen of invullingen van sociale cohesie. Het sociale mechanisme dat hier cruciaal is, staat ook wel bekend als 'de kracht van zwakke verbindingen'. De Amerikaanse socioloog Marc Granovetter (1973) heeft dit mechanisme beschreven in een artikel (*The strength of weak ties*) dat tot de klassiekers van de sociologie behoort. Mensen hebben sterke verbindingen (*strong ties*) wanneer ze elkaar vaker ontmoeten, emotionele verbondenheid ervaren en steun aan elkaar verlenen op basis van een gemeenschappelijke achtergrond. Zwakke verbindingen (*weak ties*) daarentegen onderscheiden zich door meer oppervlakkige of instrumentele banden, minder frequente contacten en ook minder emotionele betrokkenheid bij elkaar. Sterk of zwak staat dus voor de relatieresterkte die de verbindingen hebben, voor meer of minder wederkerigheid, voor een 'dikke' dan wel een 'dunne draad' tussen de betrokken personen.⁷⁰

De paradox is dat zwakke verbindingen, die minder intens en inclusief zijn, doorgaans iemands maatschappelijke kansen versterken. Granovetters onvergetelijke les is dat juist oppervlakkige contacten zorgen voor een netwerk met een groter bereik, omdat die vaker leiden tot contacten buiten de eigen groep. Meten we de sterkte van sociale netwerken aan het bereik en diversiteit van contacten, dan zijn het vooral zwakke verbindingen die daaraan bijdragen. En hierin schuilt ook de kracht van de netwerkmaatschappij die berust op wijdvertakte sociale netwerken met talloze leden die via zwakke verbindingen met elkaar in contact staan.⁷¹ En met deze wijdvertakte netwerken zijn grotere collectieve prestaties mogelijk: door de verknoping van diverse personen en specialistische taken kunnen samenlevingen sterke economieën realiseren en maatschappelijke instituties (bv. de meer moderne uitkeringssystemen van de verzorgingsstaat) die voorheen niet denkbaar waren. Maar daarmee veranderen ook de sociale verbanden van die samenleving. De netwerkmaatschappij is in haar aard heterogener dan de massamaatschappij, waarin de diverse leden strakker zijn ingeweven in homogenere groepen of gemeenschappen. De massamens werd een netwerker en het 'massapubliek van weleer, gebonden door het aanbod van enkele redacties' viel uiteen in 'diverse belangstellingsgemeenschappen, waarin mensen meer van hun identiteit kwijt kunnen' (Huysmans et al. 2004: 12). Maar dit soort algemene kenschetsen, die een kern van waarheid in zich dragen, verdienen onmiddellijk nuancering. Niet iedere massamens werd een netwerker en ook is het niet zo dat de massamaatschappij met haar specifieke eigenschappen (zie eerder in deze paragraaf en tabel 1.1), op sterven na dood is.

4.2.3 Tektonische platen die knetteren

Zoals we in de inleiding reeds naar voren brachten, schuurt de komst van de netwerkmaatschappij met de massamaatschappij. Ter verbeelding vergeleken we ze met tektonische platen die over elkaar heen schuiven, waarbij het dan kan knetteren. In meerdere landen waar de netwerkmaatschappij ver is opgerukt, zijn de laatste decennia tekenen van serieuze onvrede waar te nemen die zich soms vertalen in turbulente veranderingen van het politieke landschap. In Nederland is de eclatante overwinning van de Partij voor de Vrijheid (PVV) na de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer hiervan een spectaculair voorbeeld. En ook de massamens die door de opgekomen netwerkmaatschappij in het nauw komt

⁷⁰ Zie de metafoor van een spinnenweb van Steyaert (2012) in paragraaf 2.1.

⁷¹ In de netwerktheorie duidt men de verbindingpunten van een netwerk meer abstract aan als knooppunten (in het Engels: *nodes*). Dit kunnen individuele personen zijn maar ook organisaties.

(of dat zo voelt), is *'alive and clicking'* (Van Belkom 2022). Deze eigenschap deelt hij met de netwerkmens – als we deze simplificaties nog even voor het grote plaatje gebruiken. Ook de massamens, die weezin voelt jegens de netwerkmaatschappij omdat die naar zijn idee weinig goeds heeft gebracht, gebruikt in groten getale de communicatiemiddelen die in de netwerkmaatschappij gangbaar zijn. Dit illustreert de alomvattende invloed van digitalisering.

Ook de metafoer van tektonische platen die luidruchtig tegen elkaar schuren, heeft haar tekortkomingen. Grote steden vertonen met hun diverse populaties, kenniseconomieën en directe verbindingen tot de wereldmarkt veel kenmerken van de netwerkmaatschappij en rurale gebieden daarbuiten met hun dorpen en kleinere steden die van de massamaatschappij, maar dit beeld blijft simplistisch. Het vertelt ons weinig over hoe de verschuivingen eruitzien op micro- en mesoniveau en kijkt over het feit heen dat de impact van digitale ontwikkelingen per stad of per regio enorm kan verschillen. De maatschappelijke wijzigingen en spanningen die we vandaag de dag zien met betrekking tot digitalisering en sociale cohesie zijn in wezen 'veeldelingen'. Deze scheidslijnen vormen zich in allerlei variaties rond economische ongelijkheden (vaste contracten en flexbanen, verschillen in inkomens en vermogens), politieke ongelijkheden (verdeling bestuurlijke posities, belang hierbij van diploma's en opleiding) en ideologische tegenstellingen (nationalistisch-conservatief, kosmopolitisch-progressief, christendemocratisch, sociaaldemocratisch, enz.). Niet alleen materiële belangen staan op het spel, ook mentale en gevoelsmatige zaken.

Op de balans van sociale verbindingen instigeert de netwerkmaatschappij, zoals we hiervoor betoogden, een verschuiving van sterke banden (*strong ties*) naar zwakke banden (*weak ties*). Ze is daarvan zelfs afhankelijk wil ze kunnen floreren. Daarmee grijpt de netwerkmaatschappij, als belichaming van digitalisering, in op het stelsel van sociale verbindingen waarop een samenleving is gebouwd. Sociale verbindingen geven zin en structuur aan het leven van mensen en zijn nauw verbonden met de diepmenselijke behoefte aan warmte en geborgenheid. Samen met het feit dat digitalisering ook nog ambivalente individualiseringseffecten teweegbrengt (zie § 4.4), verklaart dit waarom burgers heftig kunnen reageren op de 'vooruitgang' die de netwerkmaatschappij zou brengen. Voor een aantal groepen voelt 'vooruit' eerder als 'achteruit', zeker als men ervaart dat de sociale verbanden die hun geborgenheid en zekerheid bieden dreigen te eroderen. En als men daarbij ook nog eens ziet of meent dat de voordelen van digitalisering niet of slechts beperkt aan hen toevallen, zal dat de weezin tegen de vooruitgang volgens de netwerkmaatschappij alleen maar doen toenemen.⁷²

4.3 Digitale ongelijkheid in Nederland

De opkomst van computernetwerken in de laatste decennia van de vorige eeuw (de tweede communicatierevolutie) zette een debat in gang over een digitale kloof. Had iedereen wel toegang tot digitale technologieën en waren sommige groepen niet in het voordeel bij de benutting van de mogelijkheden van de nieuwe computernetwerken? Zou er een (nieuwe) tweedeling komen tussen 'informatierijken' en 'informatiearmen'? Aanvankelijk was er ongelijkheid in de toegang tot computers en het gebruik van het internet, maar voor zover hier een kloof was zou deze na de millenniumwisseling snel verdwijnen. Personal computers (pc's) werden in een razendsnel tempo populair en hetzelfde gold voor mobiele telefoons (De Haan 2003). Ook het internet werd al snel massaal gebruikt.⁷³ Sindsdien richtten het debat en het onderzoek zich vooral op de digitale vaardigheden (*digital skills*) die mensen hebben. Daarin is de vraag in hoeverre deze ongelijk zijn verdeeld, waardoor sommige groepen in de samenleving meer dan andere groepen de vruchten kunnen plukken van ICT-innovaties.

⁷² Zie voor een treffende illustratie hiervan, misschien ook wel een exemplarische beschrijving van hoe de netwerkmaatschappij en massamaatschappij met elkaar kunnen schuren en botsen, de reportage van Ouwerkerk et al. (2024) over 'de stemming' in Zelhem, een dorp met bijna 9000 inwoners in de Achterhoek.

⁷³ Wel zijn er in de loop der tijd nieuwe verschillen ontstaan in de apparatuur, software en abonnementen die in zwang zijn: het percentage met een desktopcomputer daalt al jaren, door de opkomst van smartphones en tablets; vooral de groep die als ondergemiddeld geletterd is te categoriseren gebruikt alleen nog maar een smartphone (Van Deursen 2023b: 23).

4.3.1 Vooruitgang in onderzoek en monitoring

Inmiddels zijn we enkele decennia verder, hebben theorieën en meetinstrumenten zich meer uitgekristalliseerd en is er het nodige empirische onderzoek gedaan. De metafoer van de digitale kloof treft men tegenwoordig weinig aan. Hij wordt hooguit met een disclaimer gebruikt (Van Dijk 2020b: 2-3), omdat onderzoek heeft geleerd dat de verschillen zich over een breed spectrum manifesteren ‘met aan de ene kant mensen die technologie niet gebruiken en aan de andere kant mensen die technologie integreren in veel van de dagelijkse taken’ (Van Deursen 2023b: 5). Kernelementen bij onderzoek naar digitale ongelijkheid zijn de motivaties van de betrokkenen, de mate waarin mensen in materiële zin toegang hebben tot digitale toepassingen, en de mate waarin ze over de digitale vaardigheden beschikken die nodig zijn om de maatschappelijke kansen die ICT-innovaties bieden te kunnen verzilveren.

Al sinds 2010 is de toegang en het gebruik van digitale toepassingen in Nederland regelmatig gemeten met een geavanceerd model dat het proces van toe-eigening (*appropriation*) van digitale technologieën in verschillende fasen opsplijt en die afzonderlijk relateert aan persoonlijke kenmerken, beschikbare hulpbronnen (economisch, sociaal, of cultureel) en sociaal-contextuele factoren (Van Dijk 2020b: 17-33). Dit schematische model, dat vertrekt vanuit de *resources and appropriation theory*, kent vier fasen of voorwaarden, die niet noodzakelijkerwijs logisch op elkaar volgen:⁷⁴

- 1 De eerste fase is dat personen een positieve attitude moeten hebben en gemotiveerd zijn om het internet te gebruiken.
- 2 De tweede fase is dat er materialen (hard- en software) beschikbaar zijn om allerlei digitale mogelijkheden te benutten.
- 3 De derde fase betreft het bezit van digitale vaardigheden waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen functionele en kritische aspecten:
  - Functionele aspecten richten zich op het actief uitvoeren van vaardigheden en het gebruik van toepassingen zoals door producenten ontworpen; behalve technische ‘knoppenkennis’ behelzen deze bijvoorbeeld ook het aanmaken van onlineprofielen of het creëren van inhoud op het internet (in de vorm van tekst, foto, video of een mix daarvan).
  - Kritische aspecten hebben betrekking op kennis en begrip van onlinetoepassingen, bijvoorbeeld of men de verleidingsstrategieën van advertenties of artikelen kan doorzien of de psychologische en sociale impact van het plaatsen van een onlinebericht goed kan inschatten.
- 4 De vierde fase heeft betrekking op het doelmatige gebruik van het internet, op wat we daar doen en in welke mate: zijn dat bijvoorbeeld informele netwerkactiviteiten zoals een groot deel van de Nederlandse bevolking die uitvoert, financiële toepassingen of toepassingen gericht op vermaak en amusement, of ook activiteiten die de verbetering van iemands maatschappelijke positie tot doel hebben (bv. volgen van onlinecursussen of posten van berichten en publicaties om jezelf te profileren).

In de meting van digitale ongelijkheid volgens dit model worden de scores op al deze facetten gerelateerd aan persoonlijke en positionele kenmerken (in het laatste survey: geslacht, leeftijd, opleiding, inkomen en geletterdheid) om te toetsen in hoeverre attitudes, digitale hulpbronnen en vaardigheden van invloed zijn op het achterblijven van bepaalde groepen en op de maatschappelijke kansen en mogelijkheden die digitale technologieën bieden. De positieve of negatieve uitkomsten wat betreft maatschappelijke kansen worden uitgesplitst in een economische dimensie (financiën, bezit, onderwijs en werk), een culturele dimensie (activiteiten gerelateerd aan identiteit en verbondenheid), een sociale dimensie (informele en formele netwerken) en een persoonlijke dimensie (activiteiten gericht op gezondheid, welzijn, persoonlijke groei, vermaak en ontspanning).

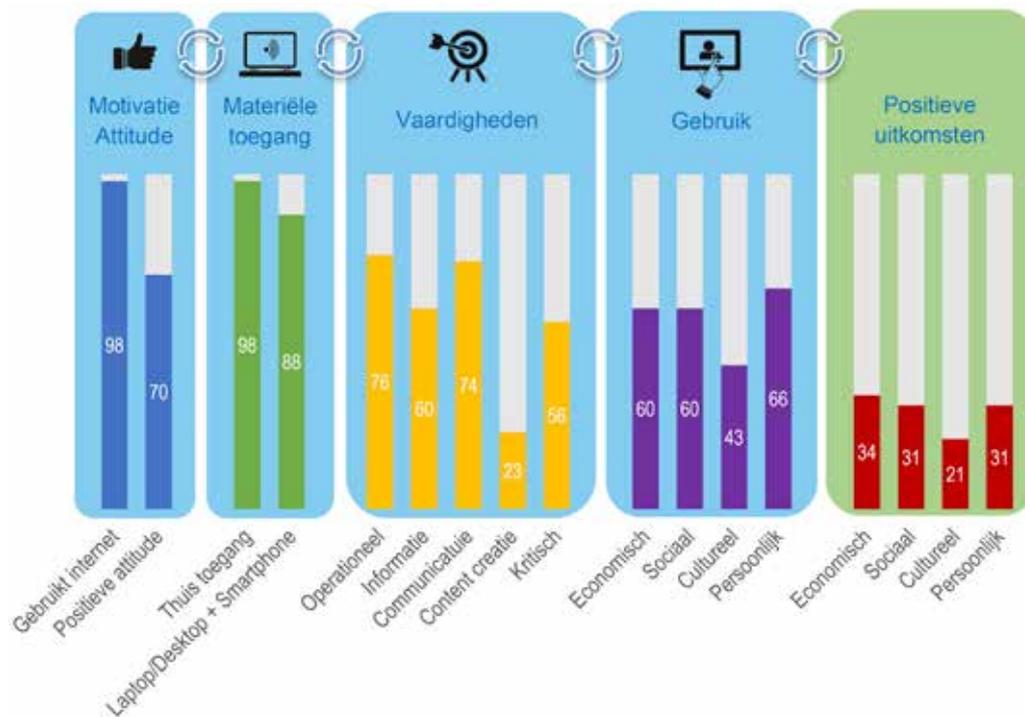
4.3.2 Laatstgemeten stand van zaken

De meest recente monitoringstudie naar digitale ongelijkheid op basis van het hiervoor beschreven model dateert van 2023 (Van Deursen 2023b). Figuur 4.1 geeft een samenvattend overzicht van de scores; deze percentages zijn geaggregeerde gemiddelden van de diverse indicatoren. De data werden in het najaar van 2023 verzameld. Deze uitkomsten geven aan dat nagenoeg de hele volwassen bevolking

⁷⁴ Zie voor een meer uitvoerige toelichting Van Deursen (2023a: 9-15, 2023b: 5-8, 40-41).

in Nederland (98%) materiële toegang heeft tot het internet. Verder laten ze zien dat de variëteit van digitale vaardigheden groot is. Daarbij valt op dat de vaardigheid in contentcreatie het laagste scoort (23%). Ook opmerkelijk is dat de uitkomsten met betrekking tot maatschappelijke kansen wijzen op een onderbenutting van de mogelijkheden van het internet: zo bedraagt de hoogste score op de economische dimensie slechts 34%.

Figuur 4.1 Digitalisering van de Nederlandse bevolking, in procenten

Bron: Van Deursen (2023b: 74)

Achter de gemiddelde scores van figuur 4.1 zitten allerlei verschillen die zijn te relateren aan persoonlijke kenmerken, hulpbronnen waarover burgers beschikken en sociaal-contextuele factoren. Het algemene beeld dat uit deze verschillen oprijst is dat digitalisering bestaande ongelijkheden vergroot en dat opleiding en inkomen hier bepalende factoren zijn.⁷⁵

Geconcludeerd kan worden dat mensen in de hogere sociale klasse relatief veel activiteiten uitvoeren die hun positie in de maatschappij verbeteren. (...) Hierbij geldt dat systematische verschillen sterker zijn voor sociaaleconomische status dan voor geslacht. De gebruikskloof over sociaaleconomische status is al jaren consistent en prominent aanwezig, terwijl verschillen in geslacht en tot op zekere hoogte ook leeftijd kleiner zijn geworden, ook al blijven culturele voorkeuren die internetgebruik bepalen belangrijk.

(Van Deursen 2023b: 53)

Ook voor nieuwe ontwikkelingen op het gebied van het *Internet of Things* (apparaten die 'slim' aan elkaar gekoppeld worden) en AI geldt dat degenen die toch al bevoorrechte posities hebben hun positie verder weten te versterken door gebruik te maken van de vele mogelijkheden, waarbij het nog meer aankomt op kritische informatievaardigheden (Van Deursen 2023b: 38).

⁷⁵ We richten ons hier, in het bestek van deze toekomststudie, op de algemene uitkomsten en grote lijnen en gaan niet in op de specifieke verschillen achter de scores. Wie hier gedetailleerd kennis van wil nemen, verwijzen we naar het openbare rapport van deze monitoringsstudie.

4.3.3 Een mild mattheuseffect

De laatste monitoringsstudie naar digitale ongelijkheid in Nederland stelt in algemene zin een mattheuseffect vast: degenen die al meer hebben profiteren wederom van de nieuwe digitale middelen, terwijl degenen die minder hebben dat minder doen, waardoor hun maatschappelijke achterstand verder groeit. Het gaat echter om een mild effect, omdat de resultaten ook wijzen op een in hoge mate gedigitaliseerd land waarin velen wel kunnen meekomen (of worden meegenomen) in digitale ontwikkelingen. Op diverse plekken, wordt ook in het rapport genoteerd, zijn ‘laagopgeleiden en mensen met lagere inkomens’ er ook op vooruitgegaan (Van Deursen 2023b: 71).⁷⁶ Vaker zijn de verschillen met meer gefortuneerde groepen, bijvoorbeeld waar het gaat om ‘zelf content te creëren op het internet’ of ‘informele en formele netwerken’, als relatief gering te interpreteren en zeker niet als dramatisch. Daarmee ontkennen we niet dat er een onderkant is van groepen die ernstige sociale gevolgen onderkennen door hun achterstand op digitaal gebied, en dat deze te weinig hulp krijgen of dat hun problemen te weinig worden gezien (vgl. bv. Dedding en Goedhart 2023). Sterker nog, deze onderkant is een bijzonder pijnlijke realiteit omdat we in een land leven dat zowel rijk en welvarend is als in hoge mate gedigitaliseerd.

Een opvallende verschuiving, tot slot, is dat de motivatie en attitude ten opzichte van het internet sinds 2020 over de hele linie is gedaald, ook bij jongeren die doorgaans het meest positief zijn. Meer verdiepend onderzoek zal moeten uitwijzen wat er schuilgaat achter de procentuele verschillen en verschuivingen die het rapport zichtbaar maakt. Hebben de dalende motivaties onder jongeren mogelijk te maken met de sociale druk en onzekerheid die sociale media door allerlei vormen van ‘vergelijkingsdwang’ kunnen veroorzaken, en die tot mentale problemen kunnen leiden?⁷⁷ Houden ze mogelijk verband met het toenemend bewustzijn dat het gebruik van allerlei ‘gratis diensten’ op het internet verbonden is met praktijken waarin de persoonlijke data die men achterlaat te gelde worden gemaakt en mogelijk misbruikt?⁷⁸ Of gaat het hier om een bredere mix van factoren?

4.4 De januskop van individualisering (II)

De snelle groei van het internet in de jaren negentig van de vorige eeuw gaf het proces van individualisering een belangrijke duw in de rug: vanachter hun computer gingen mensen steeds meer als een individuele ontvanger en zender met elkaar communiceren. Richtten we onze blik op rijke westerse naties zoals Nederland, dan zien we dat de centrale verbindingpunten in de digitale en sociale netwerken die deze maatschappijen doen functioneren individuen zijn.⁷⁹ Zij zijn de belangrijkste knooppunten in de netwerken en daarmee onderscheidt de netwerkmaatschappij zich van de massamaatschappij, waarin de verbindingpunten vooral specifieke plaatsen (fysieke locaties waar mensen elkaar regelmatig treffen), groepen of organisaties zijn (Van Dijk 2020a: 119). Tenzij men aanneemt dat de massamaatschappij een verrassende comeback maakt en sociale verbanden creëert met vaste rollen en regels die het individu weer meer inbinden, is de verwachting gerechtvaardigd dat de processen van individualisering in Nederland eerder zullen toenemen dan afnemen.

⁷⁶ De nuance is hier wel dat dat deze groepen weliswaar profiteren van digitalisering, maar meer bevoorrechte groepen (met een hoger inkomen of een hbo- of wo-opleiding) in nog grotere mate, waardoor de relatieve verschillen tussen deze groepen wel groter worden.

⁷⁷ Zie Fogteloo (2024) voor een informatief artikel over de toename aan angststoornissen en somberheid onder jongeren in Nederland en de mogelijke invloed van sociale media en andere factoren daarop.

⁷⁸ Berucht is het Brits-Amerikaanse bedrijf Cambridge Analytica dat in 2018 data van Facebook-gebruikers zonder toestemming inzette voor gerichte politieke advertenties.

⁷⁹ Dat het individu de primaire eenheid is in een netwerkmaatschappij, is niet per definitie het geval. Niet voor niets benadrukt Van Dijk (2020a: 22) in zijn definitie (zie § 4.2) dat dit ook families, gemeenschappen of werkteams kunnen zijn, zoals te zien in Aziatische samenlevingen. Technologie is wat individualisering betreft niet determinerend. Afhankelijk van hun politieke, culturele en economische geschiedenis moderniseren landen op eigen wijze en dat zien we terug in de verschillende vormen waarop technologische innovaties maatschappelijk worden ingebed (Sheik (2017).

4.4.1 Individualiserende netwerkpraktijken

De groeiende communicatie tussen mensen met digitale middelen riep rond de millenniumwisseling verschillende verwachtingen op. Aan de ene kant was er de vrees dat het de sociale relaties binnen gemeenschappen zou verzwakken. Het internet zou allerlei gemeenschappen doen eroderen, doordat mensen minder face to face zouden communiceren en de wereld meer en meer vanachter een beeldscherm zouden waarnemen en beleven (virtualisering en vervreemding). Aan de andere kant was er het geloof dat juist het omgekeerde zou gebeuren, dat de mogelijkheden van het internet de sociale relaties zouden versterken. De Amerikaans-Canadese socioloog Barry Wellman geloofde dat het internet een reeds langer gaande zijnde maatschappelijke transitie zou versterken die de sociale relaties ten goede komt. Plaatsgebonden gemeenschappen met sterke bindingen (*strong ties*) zouden in de visie van Wellman plaatsmaken voor sociale netwerken waarin de verbindingen tussen mensen steeds minder aan plaats en tijd gebonden zijn, waardoor ze zowel in termen van aantal personen als in geografische reikwijdte ruimer worden en mensen meer dan voorheen met elkaar in verbinding staan (Wellman et al. 2002; zie ook Steyaert en De Haan 2001: 38). Dat proces betitelde hij als 'genetwerkt individualisme' (*'networked individualism'*) of als 'geindividualiseerde netwerkpraktijken' (*'individualized networking'*) (Wellman et al. 2002: 152). De nieuwe communicatiemogelijkheden van het internet droegen volgens Wellman dus bij aan meer vrijheid en autonomie bij het aangaan van sociale relaties.⁸⁰ Een beetje karikaturaal gezegd meende Wellman dat lokale, dorpachtige groepen zouden transformeren in urbane of stadsachtige netwerken, die ruimtelijk meer verspreid zijn en die zich kenmerken door relaties die individueler worden ingekleurd.

De aanvankelijke angst dat het internet gemeenschappen zou doen eroderen, leek overtrokken. Dit kwam althans niet naar voren in de onderzoeken die in de jaren nul werden gedaan naar de toegenomen contacten via digitale kanalen. In een breed opgezette SCP-studie naar sociale cohesie uit 2008 is de conclusie hierover:

Internet dient vooral als aanvulling op reeds bestaande sociale contacten en het ondersteunt sociale gemeenschappen. Voor de meeste mensen bestaat het online netwerk grotendeels uit reeds aanwezige vrienden, familie en bekenden. Er zijn nauwelijks aanwijzingen dat internet bestaande gemeenschappen uitholt of onherkenbaar van aard verandert. [...] Internetgebruik heeft nauwelijks of geen effect op de kern van het sociale netwerk met hechte relaties. Veranderingen spelen zich eerder af in de periferie van dat netwerk, waar de relaties talrijk, maar veel minder hecht zijn. Uit dit grotere reservoir van stand-byrelaties kan ieder moment nieuwe interactie ontstaan, waarbij er meer mogelijkheden zijn om zelf te kiezen met wie men omgaat.
(De Haan 2008: 379-380)

Ook een meer recente analyse laat voor Nederland geen erosie van sociale contacten zien, eerder meer sociale interactie met meer dynamiek (Vriens en Van Ingen 2018). Daarmee is het laatste woord echter niet gezegd. De stormachtige ontwikkeling van onlineplatforms en sociale media in de jaren tien heeft de ook de minder positieve kanten van het dynamisch gebruik daarvan laten zien. Ook werd duidelijk dat digitalisering en individualisering moeilijk zijn los te denken van het neoliberale program en meritocratische waarden die de laatste decennia ook in Nederland grote invloed hebben gehad op de inrichting van onze samenleving (zie § 3.5 en § 3.6).

4.4.2 De wilde bloei van onlineplatforms

In *De platformsamenleving*, een studie die meer fundamenteel nagaat welke impact allerlei onlineplatforms hebben op de inrichting van de samenleving, wordt een onlineplatform omschreven als 'een technologische, economische en sociaal-culturele infrastructuur voor het faciliteren en organiseren van online sociaal en economisch verkeer tussen gebruikers en aanbieders, met (gebruikers)data als brandstof' (Van Dijck et al. 2016: 11). Hoewel deze studie vooral gaat over (de strijd om) publieke waarden, biedt ze verhelderende voorbeelden van hoe de platformisering in de jaren tien van deze eeuw van invloed is op sociale cohesie en hoe deze het proces van individualisering verder heeft aangejaagd. Een mooie

⁸⁰ In feite voorzag Wellman al vrij vroeg een groei van 'lichte gemeenschappen' waar je als individu makkelijker los van kunt komen (Hurenkamp en Duyvendak 2008) en die je tegen de achtergrond van digitalisering ook zou kunnen begrijpen als nieuwe cohesievormen, die zich kenmerken door *networked individualism*.

illustratie hiervan is de bloei van buurtapps die de auteurs bespreken. Sociaalnetwerksites zoals Nextdoor en Gebiedonline bieden apps aan waarmee buurtbewoners nieuws kunnen uitwisselen (bv. om een oppas te zoeken of een zoekgeraakte poes terug te vinden), maar ook buurtwachten kunnen opzetten of evenementen rond een gemeenschappelijk doel. De beloftes klinken goed: de veiligheid, kwaliteit van leven en de verbindingen tussen bewoners verbeteren. Nextdoor en Gebiedonline positioneren zich zoals hoeders van publieke belangen, die zorgen voor meer cohesie in buurten en die de participatiemaatschappij bevorderen (Van Dijck et al. 2016: 9-14). Kijkt men echter naar de architectuur en economische modellen van deze platforms, dan zijn er grote verschillen in hoe ze werken, al lijken ze uiterlijk hetzelfde.

Zo is Nextdoor een bedrijf uit Silicon Valley, dat inmiddels zo'n tweehonderd miljoen dollar aan investeringen heeft opgehaald. De data die het bedrijf verzamelt, moeten uiteindelijk het hart van het verdienmodel vormen. Nextdoor legt de nadruk op de buurt als een 'marktplaats', waar individuele buurtbewoners van alles met elkaar uit kunnen wisselen. Gebiedonline is opgezet als een coöperatie waarvan de leden zelf eigenaar zijn en ook zelf beschikken over de data die op het platform worden gegenereerd.

(Van Dijck et al. 2016: 9)

Deze verschillen roepen vragen op over het door elkaar heen lopen van publieke en commerciële belangen,⁸¹ maar het punt dat we in de context van individualisering willen maken betreft het algemene facet dat zulke buurtwebsites hun diensten gepersonaliseerd aanbieden. In de visie van Nextdoor is de buurt een 'marktplaats' waar individuele bewoners zaken met elkaar uitwisselen, en ook al werkt Gebiedonline volgens andere, niet-commerciële principes, ook hier is sprake van een verdere individualisering van sociale verbindingen tussen mensen, doordat persoonlijke data de brandstof zijn voor de geleverde diensten. De platformisering die hierdoor ook op het niveau van buurtrelaties plaatsvindt, heeft impact op de sociale omgang tussen mensen, die inmiddels ook door allerlei andere digitale diensten een individueler karakter heeft gekregen. Daarbij zijn (gebruikers)data het 'nieuwe geld' van een economie die drijft op digitale marktplaatsen (Mayer-Schönberger en Ramge 2018). Van Dijck et al. (2016: 31) beschouwen de platformsamenleving als 'een politiek-ideologische worsteling om de maatschappelijke orde te herschikken' en beklemtonen de ingrijpende invloed die allerlei platforms hebben op het sociale en economische verkeer. Een beter inzicht in de platformsamenleving leert ons onder meer dat de innovatieve disruptie waarop internetondernemers zich vaak beroemen – *move fast and break things* – niet zonder gevolgen is voor de sociale weefsels die in buurten, wijken, dorpen en steden zijn gegroeid en die, in groter verband, de kwaliteit van de samenleving bepalen. Het fnuikende is hier het ongrijpbare karakter van de veranderingen die zich achter het lawaai van alle disrupties (bedrijven die opkomen en omvallen, nieuwe apps en designs die elkaar driftig beconcurreren) geleidelijk voltrekken. Daardoor is het moeilijk bestuurlijk grip te krijgen op de negatieve maatschappelijk gevolgen die zich kunnen voordoen.⁸²

Onlineplatforms zijn onmisbaar geworden in de communicatie en informatie-uitwisseling tussen burgers, tussen consumenten en bedrijven, en tussen burgers en de overheid. Digitalisering zou ons *empoweren*, burgers zouden actiever gaan participeren, beloofden ondernemers die aan de wieg stonden van grote platforms, maar die beloftes zijn niet of slechts beperkt uitgekomen. Er is wel een schaduwzijde van platformisering duidelijk geworden, aldus Van Dijck et al. (2016: 34), namelijk dat de maatschappelijke ordening ondoorzichtiger is geworden omdat deze werken via 'technologische en economische processen die zich voor een groot deel onttrekken aan democratische controle'. Deze processen kenmerken zich door drie basale mechanismen (Van Dijck et al. 2016: 38):

⁸¹ In 2019 kwam Nextdoor negatief in het nieuws in Nederland doordat een aantal gebruikers niet vertrouwde hoe er met hun persoonlijke data werd omgegaan. Ook over de beveiliging van de data tegen hackers rezen vragen. Op dat moment waren er bij Nextdoor 6651 buurten aangesloten (volgens het bedrijf twee derde van het totaal); het bedrijf wilde niet delen hoeveel gebruikers op hun site actief waren (Bronzwaer 2019).

⁸² Een bedrijf als Airbnb is hiervan een veelzeggend voorbeeld. Ooit begonnen als een 'vriendelijk alternatief' voor (dure) hotels, is het uitgegroeid tot een beursgenoteerd miljardenbedrijf dat op basis van (persoonlijke) reputatiesystemen allerlei particuliere accommodaties bemiddelt en dat inmiddels in verband wordt gebracht met verstoring van de woningmarkt en aantasting van de publieke sfeer in sommige steden.

- dataficatie: interpreteren en voorspellen van sociale interactie door platforms (inclusief het dagelijkse gebruik van platformdata door gebruikers);
- commodificatie: vermarkten van objecten, handelingen en ideeën door deze om te zetten in verhandelbare producten met economische waarde (inclusief de zelfpromotie van gebruikers die hun activiteiten als producten te gelde maken);
- selectie: geautomatiseerde selectie via algoritmen die gebruikerssignalen vormen en verwerken (en die zo bepalen welke onderwerpen, objecten en actoren relevant zijn in informatie en communicatie).

Deze mechanismen creëren tevens de bekende ‘fuiken’ en ‘bubbels’ waardoor mensen in eenzijdige informatiestromen verzeild raken of in netwerken van contacten met louter gelijkgestemden.

4.4.3 De onstuimige groei van de socials

Dataficatie, modificatie en selectie stroomlijnen ook de sociale media die op het internet om aandacht vechten, zoals Facebook, Instagram, LinkedIn, WhatsApp, X (voorheen Twitter) en YouTube, maar ook games zoals War of Warcraft. Sociale media zijn te omschrijven als internettoepassingen die het mogelijk maken allerlei zaken en belevenissen met anderen te delen (Van Dijk 2020a: 117). Deze socials, zoals ze kortweg ook wel genoemd worden, versterken de dynamiek en slagkracht van sociale netwerken in onze samenleving die zowel allerlei verbindingen tussen burgers onderling omvatten, als ook in toenemende mate de verbindingen tussen burgers en de overheid. Op beide typen verbindingen die voor sociale cohesie van belang zijn (horizontaal en verticaal, zie § 2.2) oefenen sociale media dus invloed uit.

Sociale media kunnen sociale verbindingen voorbrengen die in positieve zin draaien om sociale ondersteuning en samenwerking waarbij altruïstische gevoelens van liefde, vriendschap, gemeenschappelijkheid en empathie worden gedeeld. Kortom, verbindingen die coöperatie, onderlinge betrokkenheid en solidariteit laten zien die weer belangrijke bouwstenen zijn voor de sociale cohesie in een samenleving. Maar ze kunnen ook, zoals we tegenwoordig maar al te goed weten, worden ingezet om medeburgers te kwetsen, agressief te bejegen of te stigmatiseren. Kortom, ze kunnen ook antisociaal gedrag, sociale uitsluiting en gepolariseerde verhoudingen bevorderen die de cohesie van een samenleving geen goed doen. Frustratie en woede, en misschien ook gevoelens van grote onmacht, krijgen dan de overhand. Nu kan geen enkele politieke of maatschappelijke discussie worden gevoerd zonder emoties, maar de communicatieve middelen van de socials lijken sneller een blinde of ongeremde woede te creëren. ‘De ander’ wordt dan niet meer als een opponent gezien met wie men kan discussiëren, maar als een vijand die geen recht van spreken heeft. Door het massale gebruik van sociale media, die door hun laagdrempeligheid velen de gelegenheid bieden hun grieven of toorn te uiten, lopen het persoonlijke en het politieke ook steeds meer door elkaar; de scheidslijnen tussen de private en de publieke sfeer, die voorheen de maatschappelijke dialogen tussen burgers in belangrijke mate structureerden, zijn daardoor veranderd en ook moeilijker aan te geven.⁸³ De opkomst van sociale media attendeert ons, tot slot, op een wonderlijk paradoxaal verschijnsel. Enerzijds integreren deze digitale innovaties ons op steeds grotere schaal: berichten op X van bijvoorbeeld bekende politici kunnen nog dezelfde dag voor iedereen (inter)nationaal nieuws zijn. Anderzijds, zo lijkt het, is het internet een broedplaats voor fragmentarische groepjes en allerhande subculturen die elkaar in veel gevallen niet of nauwelijks kennen en elkaar ook niet willen leren kennen.⁸⁴

⁸³ In deze toekomstverkenning naar sociale cohesie beperken we ons zoals gezegd tot de invloed van digitalisering, individualisering en sociale ongelijkheden (zie § 1.4). We gaan daarom niet verder in op deze ontwikkelingen in het publieke domein, tot welke we ook ‘de individualisering van de politiek’ (Pels 2003: 285-290) kunnen rekenen, die zich kenmerkt door een sterke inzet van persoonlijke emoties. Het publieke domein of de publieke sfeer is essentieel voor het functioneren van onze democratie. Het zou alleen al een aparte studie vergen om de impact van digitalisering op het functioneren van onze democratie en de rechtsstaat grondiger te behandelen. Zie voor een goede inleiding op deze materie Van Dijk en Hacker (2018). Wie de democratie door alle ‘bubbels’ en ‘echokamers’ in een onomkeerbare crisis ziet verkeren, raden we als antidotum *Alive and clicking* aan van Van Belkom (2022).

⁸⁴ In de woorden van Van Dijk: ‘[O]ne needs to appreciate two main opposing characteristics of digital media networks: they are able to connect everybody in society and they are able to select favoured others – heterogeneity versus homogeneity’ (Van Dijk 2020b: 127).

4.4.4 Vrije of gecontroleerde individuen?

Een ander belangrijk element van de geïndividualiseerde netwerkmaatschappij is dat de kunst van het 'jezelf presenteren' zeer centraal is komen staan. Wil je de kansen van een sociaalnetwerksite als LinkedIn ten volle benutten, dan is een imponerend of in ieder geval interesse wekkend cv onontbeerlijk en scoor je extra aandachtspunten als je als (netwerkende) persoonlijkheid in het oog valt.⁸⁵ Of het nu influencers zijn met een aanzienlijk aantal volgers of mensen die zich aanmelden voor een datingwebsite, iedereen probeert zichzelf zo goed en authentiek mogelijk in de etalage te zetten. De vraag is of zulke 'authentieke expressies' daadwerkelijk autonomie en vrijheid belichamen of dat ze voornamelijk de wetten van een 'aandachtseconomie' gehoorzamen, die men heeft te volgen als men effectief wil opvallen. Safranski (2023: 180-183) spreekt weinig vleiend van een 'virtuele massa' waarin de meesten elkaar na-afpen en het individu een voortdurende dwang voelt om zijn ervaringen en belevenissen te vergelijken en door anderen te laten bevestigen. Volgens Van Dijk is de geïndividualiseerde netwerkmaatschappij niet zozeer een plek van vrijheid, als wel een oord waarin iedereen vecht voor zijn eigen plek: *'You have to show your value for every network, otherwise you will be isolated within it, or even excluded from it. In the network society, you have to stand firm as an individual'* (Van Dijk 2020a: 45).

Door *De platformsamenleving* (Van Dijck et al. 2016) en andere kritische publicaties is ondertussen bekend hoe de 'gratis diensten' op het internet werken, waarbij we als individuele gebruikers zelf de datahonger van derde partijen voeden, die deze grootschalige data gebruiken om economische of politieke doelen te realiseren. Ze zijn verre van gratis. Vermeldenswaardig is hier *The age of surveillance capitalism* van Shoshana Zuboff (2019) waarin de structuren en mechanismen van deze praktijken scherpzinnig worden ontleed, maar die we hier verder niet behandelen.⁸⁶ We beperken ons tot de januskop van individualisering die door allerlei vormen van digitale controle en beheersing nog eens in deze praktijken naar voren treedt. De volgende karakteristiek dringt zich dan op: de individuele consument en burger kan vrij over het internet zwerven, daar als afnemer tal van spullen en diensten kopen of allerlei games spelen, daar als een 'homo universalis' tal van inzichten en nieuwe, stimulerende kennis vergaren, of hij kan daar, naast de familiale relaties en vriendschappen die hij (ook) via het internet onderhoudt, in contact treden met anderen met wie hij zich misschien wel op emancipatoire en altruïstische wijze verbindt om een maatschappelijk doel te bereiken; maar terwijl hij al die mogelijkheden benut kan hij tegelijkertijd worden gestuurd door onzichtbare algoritmen die zijn data onmetelijk snel analyseren en op basis van hem onbekende doelen het aanbod van informatie daarop afstemmen. Door de grootschalige dataverwerking die vandaag de dag door AI mogelijk is, kunnen we zelfs spreken van een nieuwe fase in het (op de voet) volgen en (statistisch) voorspellen van individuele gedragskeuzes.

Vandaag de dag zijn we getuige van een explosieve toename van allerlei persoonlijke uitingen op het internet die vrijheid en autonomie suggereren, maar waarbij de vraag is in hoeverre ze vrij en autonoom zijn. Deze persoonlijke uitingen zijn grotendeels geïntegreerd in een systeem van grootschalige dataverwerking van derde partijen, die deze data snel en fijnzinnig kunnen analyseren en mogelijk voor eigen gewin inzetten. De verdere ontwikkeling van AI zal hieraan een nieuwe dynamiek geven waarvan de gevolgen ook voor de sociale cohesie van een samenleving niet te voorspellen zijn.

4.5 De wet van trendversterking

Zoals compromitterende foto's of filmpjes zich via het internet veel sneller verspreiden dan voorheen (ofwel 'viral gaan'), en zoals AI-software het tempo van de beurshandel opdrijft door orders bij bepaalde drempelwaarden bliksemsnel uit te voeren, zo geldt op een meer complexe manier dat digitale tools de kracht van netwerken (of preciezer: van netwerkende individuen) vergroten. Maatschappelijke,

⁸⁵ Bij een sociaalnetwerksite zoals Facebook, dat zich van oorsprong richtte op informele relaties maar ondertussen in de sociale infrastructuur ook een belangrijke plek is geworden voor bedrijven en overheidsinstellingen, proberen netwerkliden zich van hun (aller)beste kant te laten zien, daarbij gestimuleerd door de voorkeuren (likes) die dit kan opleveren.

⁸⁶ Hier belanden we op het terrein van de economie, een invloedsfactor die buiten onze afbakening valt (zie § 1.3). Het zou een afzonderlijk onderzoek vereisen om de invloed van de platform-, netwerk- of data-economie op sociale cohesie goed in beeld te krijgen.

economische en politieke ontwikkelingen kunnen daardoor (veel) meer vaart krijgen. Dit is de kracht van netwerken die de mensheid, zowel ten goede als ten kwade, voor allerlei doelen kan inzetten en die in de eenentwintigste eeuw, met de komst van nieuwe ICT-technologieën, exponentieel is toegenomen. Van Dijk (2020a: 41-42) spreekt over ‘de wet van trendversterking’ die kenmerkend is voor digitale innovaties. Het betreft hier geen wet in natuurkundige zin, maar een ‘losser’ wetmatig effect dat ook bij sociale ongelijkheid waarneembaar is. Is er sprake van een trend van sociale ongelijkheid in een samenleving, dan zal die trend worden versterkt wanneer digitale technologieën de dynamiek en kracht van sociale netwerken groter maken. Er treedt een mattheuseffect op: degenen die al veel hebben profiteren in grote mate van de nieuwe digitale middelen, en degenen die minder hebben zien hun maatschappelijke achterstand nog verder groeien. Voor Nederland, dat in vergelijking met veel andere naties als een egalitair land is te kwalificeren, is dat mattheuseffect in milde zin waar te nemen.

Digitalisering werkt als een trendversterker en vergroot bestaande ongelijkheden in de samenleving. ‘Sociale ongelijkheid ligt niet alleen aan de basis van digitale ongelijkheid, het wordt erdoor versterkt’ (Van Deursen 2023a: 7). Van Dijk (2020b), die een kwart eeuw onderzoek naar digitale ongelijkheid onder de loep nam, concludeert in zijn boek hierover dat digitale en sociale ongelijkheid sterk verweven zijn en dat dit versterkende effect van digitalisering telkens naar voren treedt.

‘Perhaps the most important and evident conclusion of this book is that it is impossible to close the digital divide without reducing other social inequalities. Focusing merely on the problem of the digital divide will lead only to its mitigation. However, the best solution would be to reduce existing social inequality and digital inequality simultaneously.’

(Van Dijk 2020b: 131)

De voortschrijdende digitalisering, zo zagen we, heeft ook de individualiserende tendensen in moderne samenlevingen verder versterkt – althans in landen als Nederland waar individuen de centrale verbindingspunten in de netwerken vormen. Dit uit zich in een verdere diversificatie waardoor we in netwerkmaatschappijen met een westerse signatuur een bonte variatie zien van gemeenschappen, organisaties, leefstijlen en (sub)culturen.

4.6 Afsluitend: kluwen van verwevenheden

In de laatste twee hoofdstukken hebben we een kluwen van verwevenheden trachten te ontrafelen die de kwaliteit van de sociale cohesie in een samenleving vormen en bepalen. Zo zagen we dat sociale ongelijkheid is verweven met het moderne proces van individualisering, dat een januskop heeft omdat het zowel mensen uit strakke rollen en posities kan bevrijden als mensen kan terugwerpen in schaamte omdat ze zelf voor hun ‘maatschappelijk falen’ verantwoordelijk worden gehouden (en dat ook zo voelen). Daar komt bij, zoals we in dit hoofdstuk uiteen hebben gezet, dat digitale ongelijkheid bestaande ongelijkheid kan versterken en dat het hele proces van digitalisering ook nog eens het proces van individualisering aanjaagt. De januskop van individualisering die kenmerkend is voor de moderne tijd (beschreven in het vorige hoofdstuk), komt hier samen met nog een andere januskop van individualisering: het vrije individu dat op het internet zijn ‘authentieke expressies’ meer dan ooit tentoon kan spreiden, maar wiens persoonlijke data ook door derde partijen met eigen belangen (overheden of grote bedrijven) worden gebruikt en ook misbruikt.

De ontrafeling van deze verwevenheden, voor zover dat mogelijk is, laat eens te meer zien dat sociale cohesie vele dimensies kent en door talloze contexten en condities wordt bepaald. Het gaat om de hulpbronnen die mensen hebben en hun posities in sociale hiërarchieën, hun verhouding tot en het functioneren van instituties (met name de overheid), om de netwerkstructuren waarin we zitten, om de waarden, normen, gewoontes en gebruiken die het culturele weefsel vormen van onze onderlinge verbindingen en om psychosociale mechanismen die van invloed zijn op onze percepties van de sociale omgeving en ons maatschappelijk gedrag. Sociale cohesie draait om vele typen van menselijke verbanden waarbij we meerdere verklarende theorieën nodig hebben om die te kunnen doorgronden. Omdat de werkelijkheid van en rond sociale cohesie voortdurend in beweging is, is onderzoek doen

hiernaar dan ook te vergelijken met een puzzel waarvan de laatste delen nooit gelegd kunnen worden (De Bakker et al. 2023: 41). Dit komt door de dynamiek en onvoorspelbaarheid van maatschappelijke ontwikkelingen, maar ook door het simpele gegeven dat de middelen van sociaalwetenschappelijk onderzoek nu eenmaal hun grenzen hebben. De kennis over grote onderwerpen zoals sociale cohesie, en hetzelfde zou men kunnen zeggen over digitalisering, is daarom nooit af en in die zin altijd onvolledig.

Niettemin is het mogelijk om algemene patronen en verbanden vast te stellen, als men door de complexiteit van alle empirische details en variaties heen kijkt en kerninzichten met elkaar verbindt. Voor deze toekomstverkenning komen we dan tot de volgende basale inzichten. Sociale cohesie omvat meer dan armoedebeleid en de sociale afstanden die er in een samenleving bestaan als gevolg van ongelijkheden, zijn een belangrijke bepalende factor. Zijn die groot of groeien die alsmaar, dan kan dit de sociale cohesie op termijn aantasten omdat de kans dan stijgt dat het onderlinge sociaal vertrouwen tussen burgers afneemt. De scenarioworkshops die we hielden in het najaar van 2023, en die we in het volgende deel bespreken, vertrokken ook vanuit de these dat sociale ongelijkheid de sociale cohesie onder druk zet en dat digitale ontwikkelingen de ongelijkheid kunnen vergroten. Startend vanuit dit basisidee nodigden we mensen uit om over mogelijke toekomst na te denken die het gevolg kunnen zijn van digitalisering en groeiende (on)gelijkheden. Wat we op dat moment nog minder scherp zagen – de literatuurstudie liep samen op met de organisatie van de workshops – was dat ook de culturele effecten van individualisering in samenhang met digitalisering en ongelijkheid beter begrepen moeten worden, wil men de effecten die dit ‘kluwen van verwevenheden’ heeft op de sociale cohesie tijdig herkennen.

Deel B Vooruitkijkend: scenarioworkshops

In dit deel bespreken we de toekomstbeelden die uit onze scenarioworkshops naar voren kwamen. Hoofdstuk 5 beschrijft het proces van de scenarioworkshops en de resultaten van onze discoursanalyse. In hoofdstuk 6 presenteren en bespreken we de scenario's die werden ontwikkeld en gaan we in op de vraag waar we als overheid en samenleving aan moeten werken, willen we – in het licht van digitalisering, individualisering en ongelijkheden – de sociale cohesie bewaren of versterken.

5 Processen en dialogen

'Vision still remains the great naturalizer'
Sheila Jasanoff – *Future imperfect*
(in: *Dreamscapes of modernity*)

5.1 Voorgevormde perspectieven

In het najaar van 2023 zijn er in het kader van dit onderzoek twee scenarioworkshops gehouden, een met burgers en een met deskundigen. Deze workshops leverden vruchtbare resultaten op: er werden vijf 'drijvende krachten' (*drivers*) geïdentificeerd die cruciaal werden geacht en vier toekomstbeelden – omgevingsscenario's om precies te zijn – die op een samenhangende manier toonden in welke richtingen een samenleving zich zou kunnen ontwikkelen wanneer bepaalde drivers zouden doorzetten. In het volgende hoofdstuk komen die uitvoerig aan bod. Maar even interessant als deze resultaten zijn de processen en dialogen die hieraan ten grondslag lagen. Welke weg volgden de deelnemers om tot de resultaten te komen en welke verwachtingen, thema's en beelden waren leidend?

Wat wij waarnemen is afhankelijk van de theoretische of ideologische kaders die we hanteren. Deze kaders of perspectieven zijn te vergelijken met zoeklichten of schijnwerpers, die bepalen welke aspecten van de werkelijkheid wij waarnemen en welke betekenissen wij daaraan hechten. 'Het perspectief heeft onze waarneming als het ware voorgevormd' (Heilbron 2024: 85). In het veld van *science and technology studies* (STS), de wetenschappelijke tak die tracht te doorgronden hoe wetenschappelijke kennis, technologische objecten en systemen tot stand komen en hoe technologie en samenleving op elkaar inwerken, hebben Jasanoff en Kim (2015) het concept van sociotechnische verbeeldingen (*sociotechnical imaginaries*) gemunt om de voorgevormde perspectieven die hier relevant zijn te traceren en reconstrueren.⁸⁷ Het voert te ver om dit fijnzinnige theoretische concept hier uitgebreid weer te geven, maar de (bescheiden) discoursanalyse in dit hoofdstuk sluit aan op de hierin neergelegde grondgedachte dat collectief gekoesterde toekomstbeelden over technologie en samenleving ook altijd legitimaties zijn van bepaalde keuzes of handelingen en vandaar vervlochten zijn met normatieve beelden, symbolen en visies die betrekking hebben op maatschappelijke en technologische vooruitgang.

In onze scenarioworkshops werd ingezet op omgevingsscenario's die zowel wenselijke als onwenselijke toekomsten kunnen verbeelden; deelnemers werden aangemoedigd die zonder normatieve waardering te beschrijven, om zo een zo open mogelijke discussie over toekomstverwachtingen te stimuleren. In de praktijk bleken (objectieve) beschrijving en normativiteit echter moeilijk te scheiden en zagen we bij deelnemers de neiging om bij onwenselijke toekomstbeelden al snel naar (normatieve) oplossingen te zoeken voor onwenselijke ontwikkelingen. Een ander opvallend inzicht dat in dit hoofdstuk aan de orde zal komen, is hoe facetten van individualisering (zie onze literatuurstudie) op meer subtiele wijze blijken door te sijpelen in het nadenken over een toekomst met een meer gedigitaliseerde overheid. Ook de twee auteurs van dit rapport die de workshops organiseerden en bijwoonden, hadden dit tijdens de sessies niet of slechts in beperkte zin waargenomen; ook zij ontkwamen kennelijk niet helemaal aan hun voorgevormde perspectieven waardoor ze bepaalde 'natuurlijke vanzelfsprekendheden' voor lief namen.⁸⁸

⁸⁷ Jasanoff (2015: 4) definieert sociotechnische verbeeldingen als '*collectively held, institutionally stabilized, and publicly performed visions of desirable futures, animated by shared understanding of forms of social life and social order attainable through, and supportive of, advances in science and technology.*' Het boek van Jasanoff en Kim (2015) bevat een breed scala van voorbeelden, variërend van het mijnbouwimperium van Cecil Rhodes in Zuid-Afrika tot *guerilla engineers* in Indonesië die de autocratische politiek van het gezag omzeilen en publieke 'vrijplaatsen' creëren op het internet.

⁸⁸ Rudy van Belkom (STT) en Erik de Bakker (SCP) waren verantwoordelijk voor de inrichting en het proces van de scenarioworkshops en waren bij beide workshops aanwezig. Coauteur Lonneke van Kampen (SCP) werd pas na de workshops bij het project betrokken om de videoregistraties van de plenaire dialogen van de sessies te analyseren.

We beginnen dit hoofdstuk met een beschrijving van het ontwerp en het verloop van de gehouden workshops (§ 5.2). Deze beschrijving heeft een dubbele functie: we verantwoorden op transparante wijze de methodische en praktische organisatorische keuzes die zijn gemaakt én we geven de procesmatige setting weer, of althans een goede indruk daarvan, waarbinnen de geanalyseerde dialogen plaatsvonden. In de paragraaf daarna (§ 5.3) zetten we uiteen hoe de discoursanalyse is gedaan. De daaropvolgende paragrafen gaan over de vier thema's die zijn uitgediept: een reflectie op toekomstspeculatie (§ 5.4), de digitale overheid en individualisering (§ 5.5), sociale en digitale ongelijkheden (§ 5.6) en de beeldvorming van China als digitale dystopie (§ 5.7). In de slotparagraaf (§ 5.8) zetten we de belangrijkste bevindingen op een rij.

5.2 Ontwerp en verloop van de workshops

Het doel van de beide scenarioworkshops van dit project was om meer specifieke toekomstbeelden en inzichten binnen te halen die antwoorden konden inspireren op de vraag hoe we in het licht van digitalisering en daarmee samenhangende ongelijkheden als overheid en samenleving kunnen werken aan het behoud of de versterking van de sociale cohesie in Nederland. De twee workshops, georganiseerd door het SCP en STT, vonden plaats in maanden oktober en november van 2023. De eerste workshop was met dertien burgers en de tweede met veertien deskundigen. Elke workshop besloeg twee dagdelen (een middag en een ochtend) inclusief een informeel avonddeel en een overnachting waarin deelnemers elkaar nog beter konden leren kennen met de gedachte dat dit ook de samenwerking, met name de bereidheid om vrijuit te spreken en dingen te delen, zou bevorderen (wat ook zo heeft uitgepakt, kunnen we achteraf concluderen).

5.2.1 Selectie van de deelnemers

Voor de workshop met deskundigen was het vanwege de beschikbare kennis en contacten relatief eenvoudig tot een lijst van diverse deelnemers te komen, afkomstig uit overheidsorganisaties, kennisinstituten, marktpartijen en het maatschappelijk middenveld. Het praktische probleem was hier vooral of deze deskundigen hun agenda's vrij hadden voor de dagen van de workshop. Bijlage A bevat een lijst van namen en organisaties van de veertien deelnemers die uiteindelijk hebben deelgenomen.

De selectie voor de workshop met burgers was minder eenvoudig. We worstelden met de vraag of de vrij abstracte thematiek en de scenariomethodiek goed zou passen bij mensen die minder affiniteit hebben met sociale vraagstukken rond technologische ontwikkelingen. Uiteindelijk is ervoor gekozen om gebruikers van de Technologie Kieswijzer te benaderen die hadden aangegeven graag mee te willen denken met vervolgstappen, naast leden van het jongeren netwerk van STT. De verwachting was dat dit een betrokken groep zou opleveren die het proces gemotiveerd zou doorlopen (en die verwachting kwam uit). De selectie van burgers uit deze bestanden was gebaseerd op de volgende criteria:

- affiniteit met het onderwerp (digitalisering);
- duidelijke vertegenwoordiging van jongere generaties (tot 35 jaar);
- doorsnede van de samenleving (op basis van een aantal persoonskenmerken).

Ter toelichting: de Technologie Kieswijzer is een stembulp waarin voornamelijk digitale vraagstukken centraal staan (online privacy, desinformatie, macht van big tech, enz.). Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 is deze door bijna 30.000 burgers gebruikt. Ongeveer 170 burgers hadden aangegeven graag mee te willen denken met vervolgstappen en hun emailadres hiervoor achtergelaten. Bij Young STT zijn jongere professionals aangesloten die interesse hebben in toekomst-denken en daarvoor beschikbare methodieken. Om de kans op een redelijke doorsnede van de samenleving bij de workshop te vergroten, is potentiële kandidaten gevraagd om hun leeftijd, woonplaats en opleiding te vermelden. Op basis van deze kenmerken is uit de aanmeldingen de definitieve deelnemerslijst opgesteld. Uiteindelijk hebben dertien burgers aan de workshop deelgenomen (ook hier was de uitgenodigde groep groter en waren er enkele afmeldingen). In de kennismakingsronde bleek echter dat zij allemaal een hbo- of wo-opleiding hadden gevolgd. Onze kritische discoursanalyse van de dialogen van de workshops legt daarom mogelijk bepaalde 'manieren van kijken' bloot die typisch zijn voor theoretisch geschoolden.

5.2.2 Selectie trends, impact/scope-matrix en implicatieboom

Voor beide workshops is ervoor gekozen het begrip van sociale cohesie aan het begin beknopt en schetsmatig te introduceren omdat we wilden voorkomen dat de discussie over dit (veelzijdige) begrip veel tijd zou opslokken. Ter introductie werd wel langer stilgestaan bij de verschillen tussen mensen wat betreft de toegang tot digitale middelen, digitale vaardigheden en motivatie. Op een slide werden deze als volgt gekarakteriseerd:

- *havenots*: mensen die geen of beperkte toegang hebben tot digitale technologieën;
- *cannots*: mensen die niet of nauwelijks beschikken over de benodigde kennis en vaardigheden om gebruik te kunnen maken van digitale technologieën;
- *maynots*: mensen bij wie zowel de digitale infrastructuur als de kennis en skills aanwezig zijn, maar die om andere redenen alsnog worden uitgesloten, onder meer door drempels in het ontwerp en regelgeving;
- *darenots*: mensen die geen gebruik durven te maken van digitale technologieën uit angst voor – onder andere – vervolging;
- *wantnots*: mensen die vanuit specifieke overtuigingen geen gebruik willen maken van digitale technologieën.

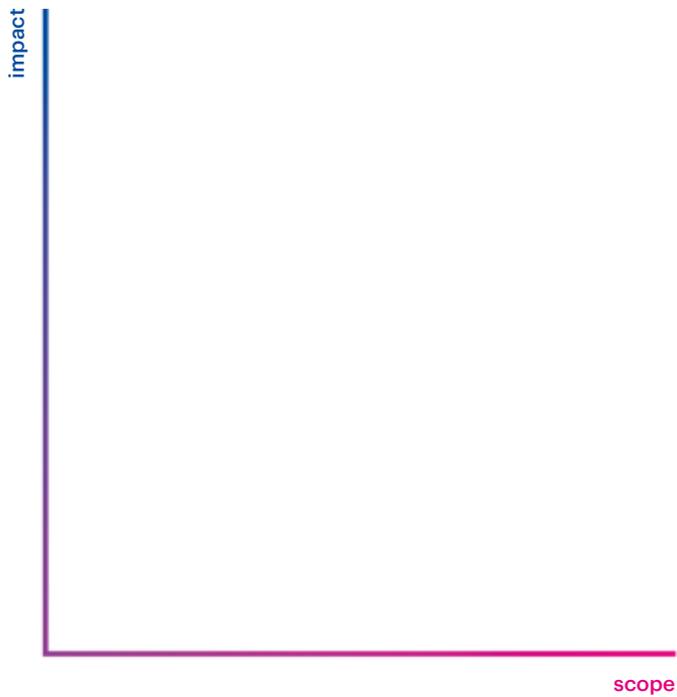
Tijdens de sessies werden de deelnemers aangemoedigd breed te denken. Bij mogelijke (toekomstige) ongelijkheden en segregatievormen werd bijvoorbeeld expliciet gevraagd of ze meerdere domeinen wilden onderscheiden: inkomen en vermogen, educatie en diploma's, politieke participatie en vertegenwoordiging, sociale participatie, huisvesting en leefstijlen.

Steunend op de expertise en ervaring van STT werd voorafgaand aan de eerste workshop met burgers een longlist van 25 digitale trends en ontwikkelingen vastgesteld (zie bijlage B). Deze lijst was het uitgangspunt voor de impact/scope-matrix die de deelnemers na een kennis- en opwarmingsronde moesten invullen met het verzoek om hier zes trends uit te kiezen die naar hun verwachting veel of cruciale maatschappelijke impact hebben op digitale (on)gelijkheid.⁸⁹ De impact/scope-matrix bestaat uit een verticale en een horizontale as (zie figuur 5.1). De verticale as bepaalt de mate van maatschappelijke impact van de ontwikkeling en de horizontale as de mate van onzekerheid, oftewel in hoeverre het reëel is dat de ontwikkeling in de toekomst daadwerkelijk zal doorzetten. Een hoge mate van onzekerheid geeft aan dat de ontwikkeling zich eerder incidenteel dan structureel zal voordoen.

⁸⁹ Volledigheidshalve: in de eerste workshop met burgers werd de matrix onder de naam impact/onzekerheid-matrix geïntroduceerd. Door de term 'onzekerheid' ontstond toch vaak de discussie over de waarschijnlijkheid van de ontwikkeling terwijl het eigenlijk zou moeten gaan over de reikwijdte van ervan. Beïnvloedt de ontwikkeling een grote of kleine groep mensen? Bij de toeslagenaffaire was de impact bijvoorbeeld enorm groot, maar de scope relatief klein. Bij desinformatie is de scope groot, terwijl de impact op individuen doorgaans een stuk minder dramatisch is dan bij de slachtoffers van de toeslagenaffaire. Om deze onduidelijkheid die we in de eerste workshop zagen te voorkomen, hebben we de matrix in onze tweede workshop geïntroduceerd als impact/scope-matrix.

Figuur 5.1 Impact/scope-matrix

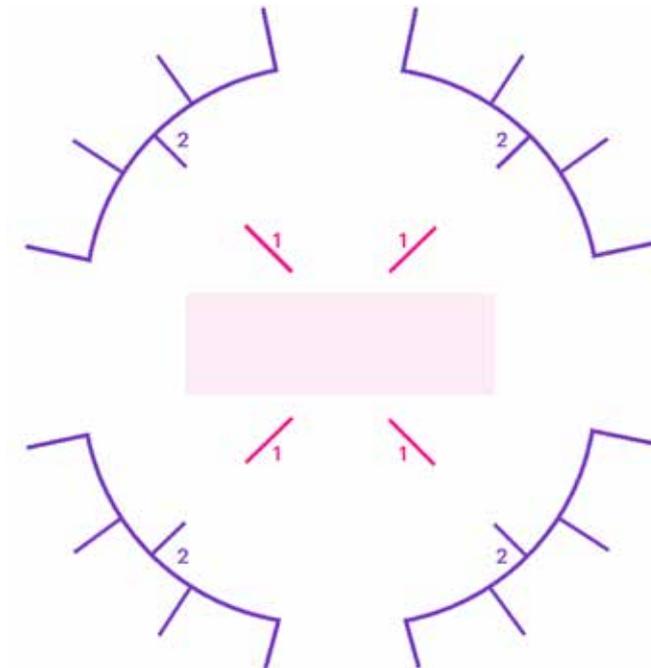

Bron: STT

Vervolgens zijn de (mogelijke) maatschappelijke effecten van de gekozen trends en ontwikkelingen uitgewerkt met behulp van de implicatieboom (zie figuur 5.2). In de implicatieboom staat steeds een bepaalde digitale trend of ontwikkeling centraal wat betreft directe en indirecte implicaties. Door de inzet van deze methodiek werden deelnemers aangespoord om voorbij de belemmeringen in het heden te denken en ook echt toekomstgericht te denken.

Figuur 5.2 Implicatieboom

Bron: STT

5.2.3 Van assenkruis naar mengpaneel

De praktijk bleek, zoals wel vaker, zijn eigen dynamiek te hebben. De ingevulde implicatiebomen van de burgerworkshop brachten een groot aantal tegenstellingen naar voren: toegankelijkheid versus ontoegankelijkheid, nabijheid versus afstand, efficiëntie versus complexiteit, keuzevrijheid versus verplichting, en nog een aantal andere (zie bijlage C). Dit was de reden dat we besloten op een andere scenariomethodiek over te gaan dan oorspronkelijk gepland. Veelgebruikt bij de ontwikkeling van scenario's is het zogenoemde assenkruis. Hierbij bestaat het kruis uit twee assen met elk een tegenstelling die volgens de deelnemers de belangrijkste ontwikkelingen of drijvende krachten van verandering in de toekomst aangeven. Bijvoorbeeld: 'toegankelijkheid versus ontoegankelijkheid' en 'individualisering versus collectiviteit'. Uit deze twee tegenstellingen ontstaan vervolgens vier scenario's die (ver) uiteenlopende wereldbeelden weergeven. De vele tegenstellingen uit de exercitie met de implicatieboom maakten echter duidelijk dat het gebruik van 'slechts' twee tegenstellingen geen recht deed aan de complexiteit van de thematiek. Bij aanvang van de tweede sessie van de workshop (afsluitende ochtenddeel) is derhalve met de deelnemers besloten een andere methodiek dan het assenkruis te hanteren, namelijk de morfologische scenariomethode. In plaats van twee tegenstellingen wordt in deze methodiek gewerkt met meerdere drivers, oftewel stuwende maatschappelijke krachten die verschillende mogelijke toekomstbeelden voortbrengen. Deze drivers kunnen in hoge of in lage mate aanwezig zijn. Verschillende posities van deze drivers leiden tot verschillende toekomstbeelden. Dit wordt vaak gevisualiseerd als een mengpaneel waarin schuifjes op verschillende posities staan (in het volgende hoofdstuk, waar we deze visualisering gebruiken, zal dit duidelijker worden).

5.2.4 De vier toekomstbeelden

De methodiek van morfologische scenario's die in beide workshops is toegepast, leidde tot vier toekomstbeelden die we hier alvast beknopt presenteren omdat er in de discoursanalyse soms naar verwezen wordt:

- *User Utopia*: De overheid reguleert digitale middelen volop om publieke waarden te borgen. Ze gaat hierbij intensieve samenwerkingen aan met private bedrijven waar veel kennis en kunde zit. Burgers hebben hierin een controlerende functie. Digitale inspraaktools maken een meer directe democratie mogelijk. Voor sommige groepen in de samenleving ligt het tempo echter te hoog. Een deel van de bevolking wordt hierdoor niet gehoord.
- *Wild West*: De markt heeft de vrije hand. Doordat de teugels minder strak aangetrokken worden ontstaat er meer ruimte voor creativiteit en innovatie. Pioniers zoeken naar nieuwe technologische mogelijkheden om de samenleving vooruit te brengen. Digivaardige burgers hebben steeds meer tools in handen om voor zichzelf op te komen en zaken zelf te regelen. Ook zonder tussenkomst van de overheid. De keerzijde is dat minder vaardige burgers verder achtergesteld raken.
- *Big Brother*: De overheid heeft de touwtjes stevig in handen. Er is een nationale digitale infrastructuur en de focus ligt op het ontzorgen van de bevolking. De overheid stelt zich niet zozeer op als controlerende *Big Brother*, maar meer als zorgzame *Big Father*. Digitale technologie wordt ingezet als sociaal vangnet en er is een (zachte) plicht om data af te staan. De keerzijde van de datagedreven besluitvorming is dat deze vooral voor burgers met minder digitale vaardigheden weinig transparant is.
- *Big Business*: De overheid staat grotendeels buitenspel. Technologie vormt zo'n belangrijke infrastructuur dat dit gelijkstaat aan politieke macht. Dit leidt tot centralisatie en ongelijkheid die in toenemende mate wordt bepaald door je digitale vaardigheden en of je deel uitmaakt van de techcommunity. De zelfbeschikking die grote techbedrijven beloven blijkt echter schijn te zijn, want onzichtbare algoritmen controleren en sturen gedragingen van mensen. Er ontstaat hierdoor een vorm van 'datacyanisme'. Mensen voelen zich beroofd van hun data.

In het volgende hoofdstuk worden deze scenario's uitgebreider beschreven en nader besproken.

5.2.5 Resultaten burgerworkshop input voor expertworkshop

Het oorspronkelijke idee was om beide scenarioworkshops volgens hetzelfde procedé te laten verlopen, zodat de uitkomsten vergelijkbaar zouden zijn. Tijdens de burgerworkshop werd echter al snel duidelijk dat er veel expertise in de groep aanwezig was: we hadden theoretisch geschoolde deelnemers die een hbo- of wo-opleiding hadden gedaan. Omdat deze groep burgers al tot een viertal interessante scenario's kwam dat om verdieping vroeg, besloten we de tweede workshop met experts iets anders in te richten en de uitkomsten van de burgerworkshop als input te gebruiken. Het kwam erop neer dat we in de workshop met experts de eerste stappen sneller doorliepen of deels oversloegen en de aanwezige deskundigen de drivers uit de workshop met burgers lieten zien met de vraag of ze deze verder wilden bediscussiëren en waar nodig aanpassen en verfijnen. Dit leidde tot een aangepaste set van vijf drivers die als uitgangspunt werd genomen om bestcase- en worstcasescenario's te ontwikkelen (zie voor een beschrijving van de gevolgde stappen bijlage D). Omdat een aantal stappen zo sneller doorlopen konden worden, was er in de expertworkshop ook meer tijd en ruimte om in te gaan op de perspectieven voor beleid.

5.3 Opzet van de discoursanalyse

Zoals beschreven in de methodische paragraaf van de inleiding (§ 1.5) is er gekozen voor een kritische discoursanalyse (Critical Discourse Analysis of CDA) om meer inzicht te krijgen in de manier waarop de deelnemers spraken over de toekomst met betrekking tot de thematiek die centraal stond. Het materiaal voor deze analyse zijn de videoregistraties van de plenaire dialogen van de scenarioworkshops.⁹⁰ Bij het bekijken hiervan ging de aandacht uit naar sturende discourses en taaluitingen. Vier thema's zijn nader geanalyseerd omdat deze volgens ons in wezenlijke zin iets toevoegen aan de resultaten van de scenarioworkshops (die in hoofdstuk 7 worden besproken) en de inzichten uit de literatuurstudie (vooral met betrekking tot individualisering):

- de moeizame kunst van het speculeren;
- vertrouwen in de (digitale) overheid en individualisering;
- sociale en digitale ongelijkheden: winnaars en verliezers;
- China: een technologische dystopie?

De vier gekozen thema's zijn per definitie selectief en niet allesomvattend; ze functioneren in het kader van dit rapport ook als een verkenning van wat de mogelijkheden zijn van een discoursanalyse als onderzoeksmethode binnen een toekomstverkenning. De discoursanalyse focust binnen de gekozen thema's op verschillende aspecten: de manier waarop over de thema's is gesproken (zowel wat wel besproken is, als wat niet besproken is), wat de toon van het gesprek was, welke associaties en reacties bepaalde toekomstbeelden bij de deelnemers oproepen, de manier waarop de deelnemers spraken over hun rol in de samenleving (ook binnen specifieke toekomstbeelden) en hoe de deelnemers reageerden op de verschillende opdrachten en de workshops in hun geheel.

Een kritische discoursanalyse probeert niet alleen inzicht te geven in verschillende opvattingen over uiteenlopende toekomstbeelden, maar geeft door de focus op discours ook een inzicht in de manier waarop spreken over de toekomst reflecteert op het heden. Die relatie tussen heden en toekomst speelt een centrale en sturende rol in verschillende discourses rondom technologie, zoals onze beschouwingen in dit maar ook het volgende hoofdstuk zullen laten zien. In vergelijking met een documentenanalyse is de hier verrichte discoursanalyse lichter van aard; de nadruk ligt op de interpretatieve analyse van de op video vastgelegde dialogen. Dit doen we mede aan de hand van andere wetenschappelijke literatuur en de inzichten uit onze eigen literatuurstudie, maar de nadruk ligt op de analyse van de data zelf. Omwille van de privacy van de deelnemers worden er geen directe uitspraken van hen geciteerd.⁹¹

5.4 De moeizame kunst van het speculeren

Voor alle deelnemers (burgers en deskundigen) begon de eerste sessie met de in paragraaf 5.2 toegelichte inhoudelijke introductie. Daarna introduceerden de deelnemers zich aan de groep, en daarop volgende een oefening waarmee het voorstellingsvermogen en het vermogen om te speculeren over de toekomst op gang moest komen. Deelnemers werd een foto van een bushokje getoond, en er werd aan hen gevraagd hoe dit bushokje in de toekomst verbeterd zou kunnen worden. Ook werd een korte video getoond waarin een toekomstvisie op transportatie wordt uitgebeeld, de *hyperloop* van Elon Musk.⁹²

⁹⁰ De workshoponderdelen waarbij de groep uiteenging in kleinere groepjes, waarvan geen opnames zijn gemaakt, zijn dus niet betrokken bij deze kritische discoursanalyse.

⁹¹ Dat kan een belemmering vormen voor een discoursanalyse. Toch hopen we door de context waarbinnen gesprekken en discussies plaatsvinden zo goed mogelijk een beeld te schetsen van de verschillende discourses. Het gaat hier dan ook meer over welke thema's zijn besproken en binnen welke context deze werden besproken.

⁹² De *hyperloop* is een idee dat door Musk in 2012 werd gelanceerd. Het is een transportsysteem dat gebruikmaakt van een luchtdrukbus waardoor mensen en goederen worden getransporteerd. Deze luchtdrukbus is enigszins vergelijkbaar met buizenpost. Een groot verschil is echter dat niet met overdruk maar met onderdruk wordt gewerkt (bron: Wikipedia).

Uit de reacties van de deelnemers blijkt dat speculeren best moeilijk is: het is lastig om vastgeroeste aannames los te laten, zoals de workshopleider van hen vraagt. Deelnemers noemen bijvoorbeeld alleen concrete producteigenschappen van het bushokje, zoals het oncomfortabele bankje en de (ouderwetse) analoge reisinformatie die met digitale middelen is te vervangen, maar de vraag of er in de toekomst überhaupt nog bussen rijden (waardoor het bushokje overbodig zou raken) komt niet bij hen op. In de groep met burgers wordt genoemd dat echt ver in de toekomst kijken lastig is, vooral wanneer het gaat over het bedenken van totaal nieuwe ontwikkelingen waarvan nu nog geen sprake is. Makkelijker is het om te denken over ontwikkelingen waarvan de deelnemers weten dat die al spelen en waarvan zij vervolgens kunnen speculeren over welke richting die uit kunnen gaan.

Er zijn ook deelnemers (zowel onder de burgers als experts) die zich kritisch uitspreken tegen wat de oefening van hen vraagt. Zij stellen bijvoorbeeld dat niet inherent moet worden aangenomen dat de toekomst meer digitaal zal zijn. Een enkeling zet daarbij ook vraagtekens bij de stelling dat er nu al sprake is van een gedigitaliseerde samenleving. Bij de groep deskundigen wordt deze argumentatie ook wel gelinkt aan het idee van techno-optimisme, waar zij een risico in zien. In de sessie met burgers wordt gevraagd om duidelijkere kaders wat betreft toekomstige ontwikkelingen. Hoewel de workshopleider stelt dat elke associatie met digitale technologie nuttig en relevant is, vindt er onder de deelnemers een terugkerende discussie plaats over wat wel of niet valt onder digitale technologie, en rekken sommige deelnemers de definitie hiervan verder op dan andere deelnemers.

5.4.1 Tussen verwachtingen, wenselijkheden en selffulfilling prophecies

Bij het invullen van de impact/scope-matrix (toegelicht in § 6.2.2) valt in de nabespreking met de groep burgers op dat het lastig is om verwachtingen en wenselijkheden van elkaar los te trekken, hoewel dit wel de bedoeling leek, blijkt dat het in de praktijk lastig is om totaal waardenvrij over mogelijke ontwikkelingen te praten: deelnemers hebben al een vrij duidelijk beeld bij wat zij wel of niet wenselijk vinden. Dat is bijvoorbeeld te zien wanneer een van de groepjes in de plenaire bespreking zelfbeschikking over data toch 'hoger' in de matrix wilde plaatsen (dus meer impactvol), omdat de deelnemers dit zelf een belangrijk onderwerp vonden. Bij de groep deskundigen vindt iets vergelijkbaars plaats, waarbij de deelnemers in dit gedeelte van de workshop ook al uitgebreid hebben nagedacht over mogelijke oplossingen (een soort plan van aanpak) voor wat zij zien als een onwenselijke ontwikkeling. De betekenis van 'impact' binnen de impact/scope-matrix lijkt dus door de deelnemers op verschillende manieren te zijn opgevat. Impact kan zowel gaan over de mate van invloed die een ontwikkeling op samenlevingsniveau zou hebben, als het inherente belang (op individueel- of samenlevingsniveau) dat de deelnemers aan deze ontwikkeling toekennen. In de sessie met deskundigen werd bovendien ook nog een kritische kanttekening geplaatst bij het bespreken van de impact van bepaalde ontwikkelingen en toekomstbeelden, waarbij gewezen werd op het risico van een *selffulfilling prophecy*. In plaats daarvan werd genoemd dat we meer zouden moeten nadenken over hoe we de toekomst actief willen vormgeven. Die waarschuwing werd ook gegeven in een WRR-rapport over toekomstverkenningen en beleid, eveneens binnen een discussie over de toekomst van technologie:

Toekomstbeelden over technologie legitimeren inspanningen, aandacht en investeringen, geven richting aan technologieontwikkeling en hebben een coördinerende werking. [...] Op die manier kunnen technologisch-deterministische toekomstverkenningen self-fulfilling [sic] worden. Ze worden 'waar', omdat ze waar worden gemaakt door alle inspanningen die door dat toekomstbeeld zijn opgeroepen. [...]

(Van Asselt et al. 2010: 106-107)

Deze kritische kanttekeningen sluiten ook aan bij een breder thema van verschillend geesteswetenschappelijk en sociaalwetenschappelijk onderzoek naar de rol van technologie in de samenleving. Binnen *science and technology studies* (STS) wordt bijvoorbeeld onder andere gefocust op de rol van anticipatie in de totstandkoming van technologie (o.a. middels 'sociotechnische verbeeldingen') (Alvial-Palavicino 2015; Anderson 2007; Andersson en Keizer 2014). Ander (soms ook overlappend) onderzoek focust zich weer op de 'sociologie der verwachtingen' (Borup et al. 2006; Van Lente 2010; Oomen et al. 2021). Wat deze typen onderzoek met elkaar verbindt, is de focus op de performatieve rol van toekomstverkenningen. Performatief wijst in deze context op het effect van een bepaalde uitspraak over de toekomst: hoe we (in verschillende contexten) spreken over de toekomst en welke verwachtingen

wij hebben heeft een effect op ons handelen. ‘Een verwachting is niet alleen een beschrijving van een (toekomstige) werkelijkheid, maar ook een verandering of schepping van een nieuwe werkelijkheid’ (Van Lente 2010: 189). Verwachtingen hebben dus ook een legitimerende rol (Borup et al. 2006; Van Lente 2010).

5.4.2 Verschillende manieren van denken over de toekomst

De moeizaamheid van speculeren is deels te verklaren wanneer we speculatie en ‘toekomstdenken’ bezien als historisch en cultureel gesitueerd, dat wil zeggen dat denken over de toekomst niet alleen bepaald wordt door bijvoorbeeld persoonlijke kenmerken en (politieke) opvattingen maar ook gevormd wordt door de specifieke historische periode en culturele context waarin we ons bevinden. Dit sluit aan bij het concept van sociotechnische verbeelding dat beelden over de toekomst ook allerlei impliciete en vaak onbenoemde aannames met zich meedragen (zie § 6.1). Bovendien zijn er verschillende manieren van denken over de toekomst te onderscheiden (Adam en Groves 2007):

- De toekomst als verlengde van het heden: dit is met name het geval in premoderne samenlevingen waarin religie (goddelijke interventie), mythologie en voorspellingen een grote rol spelen in het denken over de toekomst.
- De toekomst als verlengde van het verleden, waarbij de toekomst rationeel kan worden begrepen door middel van voornamelijk kwantitatief wetenschappelijk onderzoek in een zoektocht naar causale relaties.
- Nadenken over de toekomst aan de hand van mogelijke, waarschijnlijke of wenselijke toekomst op niet-deterministische wijze, om op basis hiervan beslissingen en keuzes te maken en hiernaar te handelen.

Als we deze drie verschillende manieren van denken over de toekomst van elkaar onderscheiden, is het misschien ook een gegeven dat binnen een workshopsessie de deelnemers zich op uiteenlopende manieren verhouden tot (het denken over) de toekomst. In de manier waarop impact en wenselijkheid in de plenaire nabespreking en discussie door elkaar heen lopen, is een verschil in benaderingen te herkennen. Daarbij sluiten sommige deelnemers zich eerder aan bij de tweede benadering, waarbij wenselijkheid een minder relevant vraagstuk is, en andere meer bij de derde benadering, waarbij wenselijkheid juist het vertrekpunt is. De verschillen tussen deze twee benaderingen spelen ook een rol in de manier waarop in de sessies gesproken wordt over de effecten van digitalisering op sociale cohesie en ongelijkheden, waar we in deze discoursanalyse op terug zullen komen.

5.5 Vertrouwen in de (digitale) overheid en individualisering

Nadenken en reflecteren op toekomstige ontwikkeling van de digitale overheid was een terugkerend onderwerp binnen de workshops. Daarbij werd onder andere veel stilgestaan bij (digitaal) contact tussen burger en overheid. Tijdens het analyseren van de videoregistraties viel op dat de groep burgers een overwegend positieve opvatting had over het functioneren van de overheid, of dat zij de overheid in ieder geval grotendeels als ondersteunend en welwillend beschouwen. Dit is relevant, omdat opvattingen over het functioneren van de overheid natuurlijk ook een weerslag hebben op hoe deelnemers vervolgens denken over de (door)ontwikkeling van de digitale overheid. Het al dan niet hebben van vertrouwen of wantrouwen richting overheidshandelen zal logischerwijs ook invloed hebben op ons vertrouwen in hoe die overheid zal omgaan met het toenemende aantal beschikbare digitale middelen. Deze verticale verbindingen (of relaties) tussen burgers en overheid bepalen het institutioneel vertrouwen dat, naast de horizontale verbindingen tussen burgers onderling, een belangrijke component is van sociale cohesie (zie § 2.2).

5.5.1 Verschillen in opvattingen over overheidsfunctioneren

Dat er onder deze specifieke groep deelnemers een overwegend positieve opvatting bestaat over het functioneren van de overheid sluit ook aan bij eerdere bevindingen van het SCP over het effect van inkomen en opleiding op het vertrouwen in de overheid. Uit onderzoek blijkt dat theoretisch opgeleiden positiever zijn over het functioneren van de overheid (Dekker en Den Ridder 2021). Ook recent onderzoek

van het SCP liet wederom zien dat inkomen en opleiding een aanzienlijke invloed hebben op het politieke en institutionele vertrouwen en op opvattingen over het overheidsfunctioneren (Vermeij en Thijssen 2024). Daarbij worden er drie verschillende dimensies onderscheiden die relevant zijn voor het functioneren van de overheid: responsiviteit, procedurele rechtvaardigheid en behaalde resultaten. Bij de eerste twee van deze dimensies oordelen mensen met een hbo- of wo-opleiding en/of een hoger inkomen positiever, bij de laatste dimensie is er geen noemenswaardig verschil tussen inkomens- en opleidingsgroepen (Vermeij et al. 2024). De interactie tussen opleiding en migratieachtergrond speelt daarnaast ook een rol bij ervaren politieke vertegenwoordiging.

Ander onderzoek van het SCP laat zien dat er wat betreft politiek en institutioneel vertrouwen ook verschillen zijn op basis van herkomstland, en dat het algemene institutionele vertrouwen onder de tweede generatie migranten ook lager is (Bovens en Wille 2014; Dagevos en Vermeulen 2024). De impact van deze verschillen vormt dan ook belangrijke achtergrondkennis voor deze discoursanalyse. In de rest van deze paragraaf gaan we verder in op de workshopresultaten en de reflecties van de deelnemers op de digitale overheid. Daarna wordt er verder ingezoomd op de verschillen tussen de sessies met burgers en die met deskundigen, waarbij de focus ook weer ligt op de verschillende visies op individualisering.

5.5.2 Efficiënt communiceren met de digitale overheid

Met het invullen van een implicatieboom (figuur 5.2) werd aan de deelnemers (burgers) gevraagd om na te denken over langetermijngevolgen van een aantal ontwikkelingen, waaronder de (verdere) digitalisering van de overheid. Daarbij werd van hen gevraagd om de volgende vraag mee te nemen: hoe grijpen deze vormen van digitalisering in de toekomst mogelijk in op (bestaande) digitale ongelijkheden en daarmee samenhangende sociale ongelijkheden in de samenleving? In de plenaire (na) bespreking van deze oefening valt op dat er veel was nagedacht over gevolgen voor de communicatie en het contact tussen de digitale overheid en burgers. Een onbesproken uitgangspunt leek daarbij de gedachte dat de overheid haar communicatiestijl aanpast aan de behoeften van burgers. Daarbij redeneren de deelnemers logischerwijs vanuit hun eigen perspectief en ervaringen met contact met de overheid. Dat gesprek wijst op een positieve opvatting over het vermogen van de overheid om responsief te zijn. Een aantal van de deelnemers benoemt de eigen wensen voor het contact met de overheid, waarbij efficiëntie een terugkerend topic is. Zo bespreken de deelnemers onder andere de hoeveelheid tijd die mensen wel of niet willen besteden aan communicatie met de overheid en de hoeveelheid informatie die burgers kunnen en willen ontvangen. Dit zijn voor de groep relevante factoren die ook in de toekomst belangrijk blijven. De deelnemers lijken hierbij vooral een risico te zien voor overvraging. Tegelijkertijd is er binnen dit gesprek weinig reflectie op de effecten op sociale ongelijkheden, en wat bijvoorbeeld de invloed van ongelijkheden is op contact/communicatie met de overheid. Er worden bijvoorbeeld geen uitspraken gedaan over verschillen in behoeften en noodzaken voor verschillende burgers en ongelijkheden daartussen.

De relatie tussen burger en overheid wordt door sommige deelnemende burgers dan ook eerder omschreven in termen met een wat zakelijke of dienstverlenende connotatie, waaronder het eerder benoemde efficiëntie, maar ook met termen zoals optimalisatie en infrastructuur. Daarmee valt dan ook een link te leggen met individualisering: het gesprek gaat voornamelijk over individueel contact, dat wil zeggen tussen de overheid en individuele burgers, en weinig over bijvoorbeeld groepen burgers (denk aan wijkinwoners) en welke mogelijkheden digitalisering voor hen zou kunnen bieden. Dat is ook kenmerkend voor de netwerkmaatschappij, waarin – zoals omschreven in paragraaf 4.4 – het individu het belangrijkste knooppunt in het netwerk is. Dit in tegenstelling tot de massamaatschappij, waarin het collectief meer centraal staat. Efficiënt contact vergt bovendien een hoge mate van personalisatie, vooral wanneer overvraging het grootste risico is en informatie dus gefilterd dient te worden. Een focus

op efficiëntie en optimalisatie als belangrijke voorwaarden voor contact zorgt dus ook voor een meer zakelijke en procesmatige wijze van communiceren met burgers.⁹³

5.5.3 De keerzijde van efficiëntie: individualisering

Dat is ook een opvallend contrast met de sessies met deskundigen, waarin juist vooral kritisch werd gesproken over een aanpak die zich te veel richt op efficiëntie en doelmatigheid. Een aantal van de deelnemers van die sessie zag een focus op efficiëntie en doelmatigheid juist als een risicoscenario, waarbij autonomie van burgers volgens hen zou dalen en marktpartijen (die dan bv. software en data leveren) te veel inspraak zouden hebben. Bij hen was er juist de angst dat efficiëntie en doelmatigheid te veel tot een opzichzelfstaand doel gemaakt zouden kunnen worden, waarbij er volgens hen te weinig wordt gesproken over de achterliggende motivatie voor die efficiëntie en doelmatigheid vanuit een institutioneel perspectief. Daarin bespreken zij ook een risico wat betreft de transparantie van overheidshandelen, namelijk dat het waarborgen van publieke waarden te veel tot een bureaucratisch proces wordt gemaakt, waarmee transparantie over de invulling van de waarden het risico loopt om te verdwijnen.

Individualisering en personalisatie werden in de sessies met burgers dus impliciet besproken wanneer het ging over wenselijke vormen van contact. De deskundigen bespraken deze thema's eerder in een bredere context van de relatie tussen overheid, marktpartijen en burgers, en (coöperatieve) publieke alternatieven voor private dienstverlening. In de sessies met de deskundigen werd dan ook een connectie gemaakt tussen het betrekken van of afhankelijk zijn van marktpartijen en het risico op verregaande individualisering. Die individualisering zagen zij bovendien als een factor die een negatieve invloed heeft op sociale ongelijkheden en sociale cohesie. Die discussie was overigens een stuk breder dan enkel het contact tussen overheid en burger, maar ging ook over sociale media en personalisatie, filterbubbels, de verspreiding van desinformatie en een afname van onderlinge solidariteit. Diezelfde onderwerpen werden ook op andere momenten besproken in de sessies met burgers, maar daar werd de link met individualisering en sociale ongelijkheden minder expliciet gelegd.

Om de negatieve effecten van individualisering te verminderen zagen de deskundigen potentie in het centraal stellen van publieke belangen bij samenwerkingen tussen de overheid en het bedrijfsleven. Zij zagen dus ook een rol voor de overheid weggelegd in het beschermen van burgers tegen de gevolgen van individualisering, bijvoorbeeld door meer eisen te stellen aan socialemediaplatforms. Er was in de sessie specifiek veel aandacht voor het belang van transparantie vanuit de overheid en de communicatie richting burgers over welke digitale middelen wanneer en op welke manier ingezet worden. Daarmee gaat het ook om de praktische vormgeving van transparantie, waarvan de deskundigen ook aangaven dat hoewel transparantie ook binnen de overheid algemeen als nastrevenswaardig wordt beschouwd, het niet altijd duidelijk is hoe dit in de praktijk gestalte moet krijgen. Vooral wanneer het gaat over complexe technologische materie, die maar voor een beperkte groep te doorgronden is, blijkt dit lastig. Ook de burgers spraken over de verantwoordelijkheden van het bedrijfsleven, maar hadden in mindere mate consensus over de verhouding tussen overheid en bedrijven en hoe die verantwoordelijkheden verdeeld dienen te worden.

Concluderend is het dus opvallend dat individualisering in de verschillende sessies uiteenlopend (en binnen verschillende contexten) als positieve en als negatieve driver kan worden gezien.⁹⁴ Ook zien we de samenstelling van de groep gereflecteerd in de manier waarop de deelnemers spreken over contact met de overheid, waarbij het erop lijkt dat er in ieder geval een basis van relatief hoog politiek

⁹³ Hoewel zakelijkheid voor sommige burgers een wenselijke communicatiestijl is, speelde de schaduwkant (in combinatie met digitalisering) daarvan onder andere een rol in de toeslagenaffaire. Het verslag van de Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, *Ongekend Onrecht* (POK 2024), laat zien dat zowel de wetgever (kabinet en parlement) als de uitvoerder (ministerie van Financiën) onvoldoende oog hebben gehad voor de situatie van individuele mensen. De kinderopvangtoeslag is uitgevoerd 'als een massaproces'; er zou volgens het rapport meer ruimte moeten zijn voor maatwerk en 'de menselijke maat' (POK 2024: 7, 31).

⁹⁴ Dat wil overigens niet zeggen dat er in de sessies met burgers geen kritische uitspraken werden gedaan over de effecten van individualisering.

en institutioneel vertrouwen is: er is in ieder geval de aanname dat een overheid zich aanpast aan de wensen van haar burgers. Dat de samenstelling van de groep een effect heeft op de manier waarop er over bepaalde zaken wordt gesproken is niet per se goed of slecht, dat zou in elke samenstelling het geval zijn, maar het betekent wel dat bepaalde aspecten misschien minder aan bod komen. Denk daarbij aan de schaduwzijde van gepersonaliseerd contact, namelijk negatieve *targeting*, stereotypering of *bias*. Een andere groepssamenstelling zou dan ook een manier kunnen zijn om weer andere perspectieven naar boven te halen.

5.6 Sociale en digitale ongelijkheden: winnaars en verliezers

Bij het analyseren van de videoregistraties valt op dat er in de sessies met burgers breed wordt nagedacht over mogelijke maatschappelijke gevolgen van digitalisering. Veel thema's komen aan bod, waaronder de verhouding tussen stad en platteland, de toekomst van het onderwijs en de effecten van kunstmatige intelligentie op de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd wordt er relatief weinig gesproken over het effect van digitalisering op sociale (on)gelijkheden. Wanneer dat wel gebeurt, dan gaat het met name over de fysieke toegang tot materialen (hard- en software) en de motivatie van mensen om wel of niet gebruik te maken van het internet. Dit zijn de eerste twee niveaus van toe-eigening van digitale technologieën, zoals beschreven in paragraaf 4.3.1. Hoewel de deelnemers werden aangemoedigd om verder te reflecteren op digitale ongelijkheden en de gevolgen hiervan voor sociale cohesie, leek het gesprek hierover moeilijker op gang te komen. Ook valt op dat wanneer digitale en sociale ongelijkheden wel benoemd worden en bespreekbaar worden gemaakt, het voornamelijk over theoretische toekomstige ongelijkheden gaat. Zo spreken de deelnemers bijvoorbeeld over ongelijkheid in een van de scenario's, het Wild-West-scenario dat in het volgende hoofdstuk verder zal worden toegelicht. Kort samengevat houdt dit scenario in dat er een hoge mate van marktwerking is in het digitale domein en maar weinig overheidsregulering. De deelnemers beschrijven dit als een scenario dat leidt tot *survival of the fittest* en een ongelijke verdeling van macht en middelen. Daarbij wordt minder geëxpliciteerd hoe die macht dan verdeeld is, en wie aan de verkeerde kant van die verdeling komt te staan. Ongelijkheden worden vooral besproken als het gevolg van toekomstige (politieke) keuzes en ontwikkelingen, maar er wordt minder stilgestaan bij de manieren waarop toekomstige ongelijkheden kunnen aansluiten bij huidige ongelijkheden.⁹⁵

Er ontstaat daarmee een discours dat gedeeltelijk te duiden is in termen van winnaars en verliezers, waarin ook individuele verdiensten een centrale rol krijgen: wie kan bijvoorbeeld 'goed omgaan' met geld (wat betreft persoonlijke financiën) en andere beschikbare hulpmiddelen, en wie 'minder goed'? Een discussie hierover vindt plaats wanneer de deelnemers het hebben over de positieve aspecten van een sociaalpuntenstelsel, ofwel een sociaalkredietstelsel, waarin big data afkomstig uit verschillende databases worden gebruikt om burgers te observeren en ze op grond daarvan te stimuleren tot gewenst gedrag. Goed kunnen omgaan met geld wordt daarbij gepositioneerd als een persoonlijke verdienste, waarbij het in de discussie minder gaat om hoeveel kapitaal men bezit, en meer over hoe mensen (beter zouden moeten) omgaan met (beperkte) voor hen beschikbare middelen. Structurele (on-)gelijkheden blijven daarbij grotendeels onbenoemd. Daaruit blijkt ook de invloed van het meritocratisch denken op de manier waarop we doorgaans denken over persoonlijke verdiensten en onze positie in de samenleving (ook sterk gerelateerd aan individualisering, zie § 3.6). Anderzijds voeren de deelnemers ook een discussie over de mate waarin een dergelijk sociaalpuntenstelsel stigmatisering tot gevolg kan hebben, waarbij sommigen ook polarisatie als risico zien, terwijl anderen stellen dat een stelsel waarin iedereen hetzelfde wordt behandeld per definitie niet kan leiden tot stigmatisering maar juist tot meer gelijkwaardigheid.

---

⁹⁵ Bovendien blijft het gesprek over ongelijkheden eigenlijk voornamelijk hangen bij het effect van opleiding en daarmee de verschillen tussen theoretisch en praktisch opgeleiden, waarbij de deelnemers ook reflecteren op hun eigen positie wat betreft opleiding en werk. Andere vormen van ongelijkheid blijven onbesproken.

5.6.1 Het mattheuseffect en digitale ongelijkheden

Ook in de sessies met de deskundigen komen individuele vaardigheden (of verdiensten) ter sprake, maar daarin worden deze voornamelijk besproken in de context van sociale en digitale ongelijkheid. Binnen de groep deskundigen was er daarbij overeenstemming over de rol van het mattheuseffect, onder andere binnen het onderwijs. Het mattheuseffect houdt in dat mensen met een voorsprong steeds meer voorsprong krijgen, en mensen met een achterstand ook steeds meer achterstand zullen oplopen. Zoals omschreven in paragraaf 4.3 speelt een mild mattheuseffect ook een rol bij digitale ongelijkheid, omdat degenen die al profiteren van digitale middelen dat steeds meer doen, waardoor mensen die minder profiteren steeds verder gaan achterlopen en er een steeds groter verschil ontstaat. De deskundigen spreken hun zorgen over dit effect uit, waarbij die zorgen vooral gaan over het risico dat in de toekomst het onderscheid toeneemt tussen burgers die zich goed kunnen redden op het gebied van digitalisering en burgers die zich steeds minder goed kunnen redden. Ook leggen de deskundigen een link tussen individuele vaardigheden en thema's als autonomie en zelfbeschikking, waarbij zij nog een ander risico zien: dat mensen die zich beter digitaal kunnen redden ook betere beslissingen zouden kunnen nemen over hun persoonlijke data en daardoor digitaal weerbaarder zijn.

5.6.2 Overheidsregulering als oplossing?

Waar het in de sessies met de burgers wat betreft ongelijkheid voornamelijk ging over het beter verdelen van middelen en gelijkwaardige behandeling, zien de deskundigen ook een belangrijke rol weggelegd voor de overheid: namelijk het voorzien in (betere) regulering en het beperken van marktwerking, voor socialemediaplatforms maar ook voor andere digitale diensten. Daarmee moet en kan volgens hen worden voorkomen dat de ongelijkheden tussen burgers in de toekomst nog groter worden. Ook vindt een aantal deskundigen een andere invulling van autonomie belangrijk, waarbij autonomie niet alleen op individueel niveau maar ook op collectief niveau geregeld kan worden. Daarmee zouden mensen beter in staat kunnen worden gesteld om elkaar te ondersteunen. Voor de deskundigen is er een relatie tussen mate van regulering en toename of afname van digitale en sociale ongelijkheid. Zij lijken daarmee ook een complexere rol te zien weggelegd voor de overheid, een waarbij burgers niet alleen als individu maar ook als collectief moeten worden betrokken om het vergroten van digitale ongelijkheid te voorkomen. Wel werd er ook hier nog in mindere mate nagedacht en gesproken over de manier waarop dit alles vervolgens weer is gerelateerd aan sociale cohesie.

Opvallend is dat er in de sessies met burgers duidelijk minder overeenstemming was over de rol van de overheid wat betreft regulering, maar ook over publieke alternatieven en publieke waarden. Deelnemers vragen zich bijvoorbeeld af wie dan bepaalt wat wel of niet publieke waarden zijn. De deelnemers zagen, wanneer regulering zou toenemen, een risico in een omslag richting een totalitaire staat en hadden bovendien ook vraagtekens bij het vermogen van de overheid om adequaat met dit risico om te gaan. Dergelijke zorgen of scenario's werden onder de deskundigen niet echt benoemd. Hoewel er onder de groep burgers een relatief groot vertrouwen leek te zijn in de responsiviteit en procedurele rechtvaardigheid van de overheid (zie § 5.5), lijken zij ook minder vertrouwen te hebben in de mate waarin de overheid resultaten boekt, of dit in de toekomst zou kunnen doen. Bovendien spraken zij ook voornamelijk over een rolverdeling tussen de overheid en het bedrijfsleven, terwijl het maatschappelijke middenveld een stuk minder uitgebreid expliciet ter sprake kwam. In de groep deskundigen was dit anders en werd het maatschappelijke middenveld wel vrij regelmatig genoemd. Daarmee ontstond ook een wat complexer veld met nog meer verschillende belangen, waarbij zij ook een minder scherp onderscheid maakten tussen het risico op een totalitaire overheid enerzijds en een totaal losgeslagen techindustrie anderzijds.

5.7 China: een technologische dystopie?

De angst voor een totalitaire overheid hangt ook samen met een ander angstbeeld dat onder de deelnemers lijkt te leven. Tijdens het (her)bekijken van de registraties viel op dat er tijdens de workshops (met name die met burgers) regelmatig wordt gerefereerd aan China, waarbij vooral de inzet van technologie in China voor veel van de deelnemers een referentiekader is voor een dystopische toekomst: een voor hen compleet onwenselijk toekomstbeeld. In deze laatste paragraaf van de discoursanalyse

doen we een korte aanzet tot een discussie over de relatie tussen denkbeelden, beeldvorming en zelfbeelden rondom technologie. Daarmee komen we niet tot een conclusie, maar geven we een inzicht in de potentie van een discoursanalyse binnen een toekomstverkenning.

Binnen de workshop functioneert China als het schrikbeeld: het beeld van een mogelijke toekomst waarin steeds verdere digitalisering samengaat met een totalitaire overheid en een grote mate van surveillance, waarbij burgers steeds minder inspraak en autonomie hebben. Voordat we verder ingaan op de manieren waarop China binnen de workshop opduikt, is het belangrijk om te benoemen dat het in het kader van een discoursanalyse niet zozeer gaat over wat de situatie in China precies is, en over de feitelijkheid van de uitspraken van deelnemers. Daar kunnen we op basis van deze onderzoeksmethode geen uitspraken over doen, en dat is dan ook niet het doel van deze methode. Het legt eerder een ander interessant aspect bloot, namelijk de manier waarop een onderscheid wordt gemaakt tussen ‘wij’ Nederlanders en ‘zij’ Chinezen.⁹⁶ Het analyseren van de manier waarop en wanneer we spreken over China, kan een interessante insteek zijn om bovendien ook na te denken over ons zelfbeeld.

5.7.1 *Passieve Chinese burgers en mondige Nederlandse burgers*

Met name het Chinese sociaalkredietstelsel wordt in de groep burgers regelmatig genoemd als een onwenselijk scenario, waarbij ook wordt gesproken over hoe de Chinezen zich daartoe zouden verhouden. De deelnemers spreken over Chinezen als volgzzaam en passief, mensen die anders dan Nederlanders in mindere mate tegen autoriteit durven in te gaan. Daartegenover staat dan de kritische Nederlandse burger, die zich niet passief aanpast aan de wil van diens overheid. Die visie is overigens niet per se uniek voor deze groep deelnemers, maar sluit aan bij een lange geschiedenis van Westerse percepties en representaties van China (Martínez-Robles 2008), waarbij recentelijker de (digitale) surveillance (waaronder het sociaalkredietstelsel) door de Chinese overheid sterk tot de verbeelding spreekt en in veel media op aandacht kan rekenen.⁹⁷ Zoals gezegd gaat het er hier niet om of de uitspraken van de deelnemers over het Chinese sociaalkredietstelsel feitelijk juist zijn, maar geven deze een beeld van wat zij als nachtmerriescenario zien. Dat negatieve scenario is misschien voor de hand liggend, maar de tegenstelling die wordt gecreëerd tussen de mondigere Nederlanders met een uitgesproken mening en de passieve volgzaam Chinezen wijst ook op een bepaald zelfbeeld.⁹⁸ Bovendien biedt het ook inzicht in de manier waarop deelnemers verwachten dat Nederlanders zich verhouden tot toekomstscenario's met een hoge mate van surveillance en overheidsinterventie, namelijk dat wij ons dat niet zomaar laten overkomen. Daarmee is China niet alleen een metafoor voor een onwenselijke toekomst, maar ook voor een manier van omgaan met technologie, digitalisering, en een verhouding tussen overheid en burgers die niet past bij het Nederlandse zelfbeeld van kritische en mondige burgers.

5.8 Belangrijkste bevindingen

Er zijn tijdens de workshops een heleboel thema's besproken. We vatten nog een aantal belangrijke bevindingen samen. Daarmee worden ook de onderzoeksvragen voor de discoursanalyse beantwoord. Allereerst viel bij de groep burgers op dat er een overwegend positieve houding was ten opzichte van de overheid, met name wanneer het gaat om het de potentie om de communicatiestijl aan te passen aan de wensen van burgers en daarmee de verticale verbindingen te verbeteren. Tegelijkertijd was er onder burgers minder consensus over het probleemoplossend vermogen van de overheid. Zo leek niet iedereen ervan overtuigd dat een hogere mate van overheidsinterventie op het gebied van digitalisering een onverdeeld positief effect zou hebben, en bevroegen deelnemers ook in hoeverre de motieven van

⁹⁶ Daarbij gaat het ook niet alleen over bewuste processen, taal is ook vaak een van de onbewuste mechanismen waarmee groepen zich van elkaar onderscheiden en is daarom veel onderzocht door wetenschappers binnen onder andere de sociolinguïstiek (o.a. Eastman 1985; Edwards 2009).

⁹⁷ Zo was er in de media bijvoorbeeld ook veel aandacht voor China's respons op de COVID-19-pandemie en de inzet van (digitale) surveillancemiddelen en grootschalige dataverzameling (Liang 2020). Dat heeft mogelijk ook een effect gehad op de beeldvorming rondom China en technologie.

⁹⁸ Het gaat hier natuurlijk om niet-empirische en zeer algemene uitspraken over 'de Nederlander' die uiteraard geen recht doen aan de diversiteit van de Nederlandse bevolking. Wanneer we onderzoek doen naar dergelijke taaluitingen en beeldvormingen dan gaat het per definitie vaak om een versimpeling van de werkelijkheid.

de overheid en het bedrijfsleven hierbij van elkaar verschillen. Zij zijn het dus minder eens over de mate waarin de overheid burgers kan beschermen tegen de negatieve effecten van digitalisering. Dat staat in contrast met de manier waarop deskundigen in dit gesprek publieke waarden centraal stelden, waarbij die publieke waarden bijna vanzelfsprekend als leidend gelden. Een deel van de deskundigen sprak bovendien ook meer vanuit interne kennis over de gang van zaken binnen verschillende geledingen van de overheid (zoals verschillende ministeries), waardoor zij ook een complexer beeld schetsen van de manieren waarop verschillende belangen van verschillende (overheids-)organisaties – maar ook het maatschappelijk middenveld – soms met elkaar in conflict staan.

5.8.1 Onbesproken ongelijkheden

Een thema dat gegeven het onderwerp van de workshop opvallend minder ter sprake is gekomen, of waaraan voor de deelnemers misschien minder makkelijk vorm te geven was, is dat van digitale ongelijkheden en daarmee samenhangende sociale ongelijkheden. In abstractere termen is er wel gesproken over de verdeling van macht, en welk effect bepaalde toekomstsituaties – zoals meer of minder regulering of marktwerking – hebben op de mate van ongelijkheid in de samenleving. Dat gold voor zowel de workshops met burgers als die met deskundigen. Minder werd gesproken over langs welke lijnen die ongelijkheden dan zouden ontstaan, over welke (groepen) mensen we het dan hebben, en hoe toekomstontwikkelingen zouden kunnen aansluiten op huidige al bestaande ongelijkheden. Dat kan deels te maken hebben met de samenstelling van de groep, maar ook met de breedte van de opdracht die zij kregen.

5.8.2 Individuele kenmerken en collectieve problemen

Toekomstbeelden met een hoge mate van overheidsinterventie, zoals het Big-Brother-scenario, zorgden in de groep met burgers onder andere voor een associatie met China. Vooral het sociaalkredietstelsel sprak daarbij sterk tot de verbeelding. Het gaf handvatten om te praten over surveillance, maar ook om uiting te geven aan een bepaald zelfbeeld (zie § 5.7). Zij spraken dan ook veel vaker dan de deskundigen zorgen uit over toekomstbeelden met een totalitaire overheid. Bij de groep deskundigen leek diezelfde huiver juist meer te bestaan over toekomstbeelden waarin efficiëntie een grote rol speelt en waarin de bureaucratie een 'eigen leven gaat leiden'. Het Wild-West-scenario zorgde dan binnen de groep burgers weer voor een discussie over de verdeling van macht, het belonen van bepaalde vaardigheden en de verschillen of overeenkomsten tussen gelijke behandeling en gelijkwaardigheid. Daarin was ook de invloed van het meritocratische denken en van de netwerkmaatschappij terug te zien. Voor allebei de groepen zorgde het ook voor een gesprek over de mate waarin sociale ongelijkheid moet worden gezien als individueel kenmerk, of als een collectief probleem. Waar de groep deskundigen eerder richting de tweede interpretatie neigt, is bijvoorbeeld bij hen ook niet altijd duidelijk of het uitgangspunt dan is om de 'onderkant' als het ware omhoog te trekken, of juist andersom. Daarnaast riep dit scenario ook veel associaties op met filterbubbels, polarisatie, de verspreiding van desinformatie op sociale media en een vermindering van sociale cohesie.

5.8.3 Tot slot: het kritische potentieel van meer diversiteit

Een van de onderzoeksvragen voor de discoursanalyse was ook om te kijken naar de manier waarop deelnemers spraken over hun rol in de samenleving en in verschillende toekomstbeelden. Daarbij moeten we opmerken dat er relatief weinig direct is gesproken over de positie en rol die deelnemers voor zichzelf zien, behalve dat er (zoals in § 5.6 besproken) wel werd gereflecteerd op het effect van opleiding. Wel was er een verschil tussen burgers en deskundigen, waarbij de groep burgers ondanks hun inhoudelijke affiniteit met het onderwerp toch ook nog net iets meer reflecteerden vanuit hun eigen leven en persoonlijke ervaringen. Binnen de groep deskundigen werd meer gesproken vanuit werkervaringen. Tot slot willen we hier wijzen op het belang van het organiseren van vergelijkbare workshops met een diverse groep deelnemers, zodat daarin ook andere thema's aandacht kunnen krijgen en er een divers perspectief ontstaat. Iedere samenstelling zorgt weer voor andere vormen van bias, dat is op zich geen probleem, maar aanvullende workshops zouden daarin kunnen compenseren.

Omdat mensen met andere ervaringen weer andere thema's, associaties of gedachten naar voren brengen, zal dit de gedachtenvorming over de toekomst verrijken. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat een onderwerp als etnische profilering door AI meer wordt benadrukt en bediscussieerd zodra er mensen meepraten die hiervan zelf de gevolgen hebben ondervonden, of die mensen in hun persoonlijke netwerk kennen bij wie dat is gebeurd.

6 Toekomstbeelden en beleidsperspectieven

'Any attempt to create a new sense of social cohesion has to start from the recognition that individualism, diversity and scepticism are written into Western culture.'

Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim – *Individualization*

6.1 Naar de oogst van onze workshops

Het vorige hoofdstuk maakt duidelijk dat de dialogen die ten grondslag liggen aan de resultaten van onze scenarioworkshops, zoals elke discussie over technologie en ongelijkheden, niet vrij zijn van sturende beelden, symbolen en normatieve visies. Het is zaak hierop kritisch te zijn en hieruit voortvloeiende *biases* zo goed mogelijk te verdisconteren in de bespreking van de eindresultaten. Maar dit is zeker geen reden om zulke exercities maar beter te laten omdat ze weinig objectief zouden zijn. De oogst van onze workshops, met deelnemers die open jegens elkaar waren en die gemotiveerd samenwerkten, laat zich aangevuld met een kritische (discours)blik juist beter op waarde schatten.

In de eerste twee paragrafen introduceren we de uitkomsten van de workshops: de digitale trends en drivers die voor de toekomst het meest belangrijk worden geacht (§ 6.2) en de vier omgevingsscenario's die zijn ontwikkeld: *User Utopia*, *Wild West*, *Big Brother* en *Big Business* (§ 6.3). Vervolgens bespreken we de overeenkomsten tussen deze toekomstbeelden en de scenario's uit een andere recente toekomstverkenning (§ 6.4). In de paragraaf daarna (§ 6.5) construeren we vier verschillende typen burgers die kenmerkend zijn voor de toekomstbeelden en relateren die aan de drivers die in onze scenarioworkshops zijn geïdentificeerd. Deze (arche)typen, die zowel de diversiteit van mensen als de gelaagdheid van het menselijk gedrag verhelderen, bieden in zekere zin een kompas voor beleidsmakers. Vervolgens (in § 6.6) bespreken we het huidige digitaliseringsbeleid en of hierin alle vraagstukken rond sociale cohesie voldoende in beeld zijn. Aansluitend doen we (in § 6.7) een aantal aanbevelingen voor toekomstige beleidsagenda's, waarbij we ook aandachtspunten aangeven voor de langere termijn waar we als overheid en samenleving aan zouden moeten werken. Met een laatste reflectie over ongelijkheid, neoliberalisme en polarisatie sluiten we ons rapport af (§ 6.8).

6.2 Digitale trends en drivers

Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk (§ 5.2) werd burgers in de openingsfase van hun workshop een longlist van 25 digitale trends en ontwikkelingen (zie bijlage B) voorgelegd met het verzoek er zes uit te kiezen die naar verwachting veel maatschappelijke impact zouden hebben. Na overleg en afstemming, eerst in afzonderlijke groepjes en daarna gezamenlijk, kwam men uit op de volgende trends en ontwikkelingen die we hier in willekeurige volgorde weergeven:

- overheid: verdere digitalisering van dienstverlening overheidsorganisaties;
- controle: invoering sociaalkredietstelsel;
- zelfbeschikking: toename zelfbeschikking over data (o.a. via datakluisen);
- tegenmacht: ontwikkeling publieke alternatieven voor platforms big tech;
- onderwijs: doorontwikkeling digitaal onderwijs en onderwijs op afstand;
- arbeidsmarkt: automatisering banen theoretisch opgeleiden.

Deze trends en ontwikkelingen vormden het algemene raamwerk voor – of de achtergrond van – deze workshops. De volgende vraag was welke tegenstellingen of spanningsvelden hieruit waren te halen als men dieper nadacht over de gedigitaliseerde samenleving in de toekomst en mogelijke ongelijkheden. Met behulp van de ingevulde impact/scope-matrixen en implicatiebomen kwam men tot een reeks van tegenstellingen die we hier verder niet bespreken. Op basis van deze tegenstellingen werden vervolgens een select aantal drivers geïdentificeerd (geïnteresseerden kunnen deze tussentijdse resultaten

vinden in bijlage C). Drivers zijn te zien als belangrijke stuwende krachten die door meerdere factoren worden gevormd en zich kenmerken door een ingewikkeld samenspel van technologische, politieke en culturele ontwikkelingen. Ze duwen een samenleving als het ware een bepaalde kant op met moeilijk te voorspellen gevolgen, ook wat betreft de acceptatie van technologieën. De drivers waarop de burgers uitkwamen werden in de tweede workshop voorgelegd aan de experts, die zich in grote lijnen hierin konden vinden, maar die deze op onderdelen aanpasten en verfijnden en er nog een eigen driver (tech-optimistische cultuur) aan toevoegden. Uiteindelijk leverden de beide workshops de volgende vijf drivers op, die we hier ook inhoudelijk toelichten:

- Sturen op publieke waarden: ‘waarden’ gaat over de mate waarin publieke waarden het uitgangspunt zijn bij de ontwikkeling en inzet van digitale middelen. Publieke waarden zijn een afspiegeling van wat we als samenleving belangrijk vinden. Denk bijvoorbeeld aan gelijkheid, privacy en transparantie. Hierin is geen ruimte voor censuur of propaganda. Wanneer er wordt gestuurd op publieke waarden dan krijgen deze voorrang op commerciële belangen, zoals kostenefficiëntie en winstmaximalisatie.
- Digitale autonomie: ‘autonomie’ gaat over de mate waarin individuen in staat zijn om onafhankelijk en zelfstandig keuzes te maken in het digitale domein. Denk bijvoorbeeld aan het beschikken over je eigen data en identiteit. Autonome burgers kunnen zelf bepalen met wie ze hun gegevens delen, zonder dat er iemand ongewenst meekijkt. Digitale autonomie betekent ook de keuzevrijheid om géén gebruik te maken van een digitale dienst of tool en om niet gemonitord te worden.
- Gedragsbeïnvloeding door data: ‘beïnvloeding’ gaat over de mate waarin data worden ingezet om het gedrag van individuen of groepen te beïnvloeden. Het kan hierbij zowel gaan over positieve, als over negatieve gedragsbeïnvloeding. Denk bijvoorbeeld aan het stimuleren van een gezonde levensstijl of juist het afstraffen van een ongezonde levensstijl. In beide gevallen worden data verzameld en geanalyseerd. Ook kan de wetenschap dat je mogelijk wordt gemonitord (onbewust) van invloed zijn op het gedrag dat je vertoont.
- Private digitale infrastructuur: ‘privaat’ gaat over de mate waarin de digitale infrastructuur door particuliere bedrijven wordt beheerd. Onder de digitale infrastructuur vallen bijvoorbeeld de fysieke netwerken (zoals zeekabels en glasvezel), datacenters, ‘cloudconnectiviteit’ en hostingproviders. Kortom, alles wat er nodig is om ervoor te zorgen dat we gebruik kunnen maken van het internet en aanverwante producten en diensten. Deze digitale infrastructuur is vaak niet zichtbaar en het internet wordt steeds meer gezien als ‘water uit de kraan’.
- Tech-optimistische cultuur: ‘optimisme’ gaat over de mate waarin er in de samenleving positief wordt gedacht over de mogelijkheden van technologie. In een tech-optimistische cultuur wordt technologie gezien als oplossing voor uiteenlopende problemen. Zowel voor persoonlijke voordelen (efficiëntie en gemak) als voor het oplossen van maatschappelijke problemen, zoals klimaatverandering. De acceptatie van nieuwe technologieën is hoog en er is minder oog voor de mogelijke negatieve implicaties.

Deze set van drivers vormt een belangrijke neerslag van ervaringen en expertise wanneer we ons ‘lerend’ op de toekomst van digitalisering en sociale cohesie willen voorbereiden en is minstens zo interessant als de scenario’s die als eindresultaat uit de workshops kwamen. De drivers bepalen het ontwerp van de toekomstbeelden. Talloze scenario’s zijn hiermee te maken, afhankelijk van hoe men de drivers combineert. Maar slechts een beperkt aantal van die combinaties kan gegeven de beschikbare tijd worden uitgewerkt. Het kwartet scenario’s dat uiteindelijk uit de workshops rolde, is daardoor in zekere zin arbitrair.

6.3 User Utopia, Wild West, Big Brother en Big Business

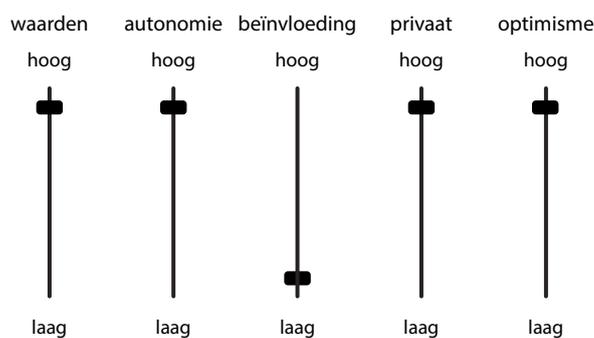
Voortbouwend op de drivers die de deelnemers hadden vastgesteld, werden in beide workshops vier scenario’s uitgewerkt. Dit gebeurde in het afsluitende deel van de workshops. In het ‘morfologisch veld’ – de scenariomethodiek waarop we tijdens de eerste workshop overstapten omdat die de complexiteit van de thematiek meer recht deed (zie § 6.2) – worden drivers vaak weergegeven als een mengpaneel waarin de schuiven per driver hoog of laag staan. Dit helpt om bepaalde effecten door te denken en daaruit mogelijke toekomstbeelden af te leiden. Bijvoorbeeld: wanneer de tech-optimistische cultuur op

een lage stand wordt gezet, kan dat in het bijbehorende scenario ertoe leiden dat mensen bij ongewenste gevolgen van een digitale innovatie snel(ler) twijfels zullen hebben en zich mogelijk zelfs afzetten tegen nieuwe technologieën. De (spel)regel bij deze methodiek is dat de knoppen of schuiven niet even de andere kant op kunnen worden gezet om ongewenste effecten tegen te gaan. De idee is dat de kracht van de drivers niet zomaar teniet kan worden gedaan als ze eenmaal in een bepaalde stand staan.

Zoals uiteengezet in het vorige hoofdstuk leverde de eerste workshop met burgers interessante resultaten op die als input zijn gebruikt voor de tweede workshop met experts. De experts ontwikkelden, verder bouwend op de drivers die in de eerste workshop werden geïdentificeerd, vier naamloze scenario's die bestcase- en worstcasescenario's verbeeldden (zie voor een meer specifieke beschrijving bijlage D). De toekomstbeelden die we op de volgende pagina's presenteren zijn het eindresultaat van deze tweede workshop. Deze bleken, enigszins tot onze verrassing, in grote lijnen overeen te komen met de scenario's ontwikkeld in de eerste workshop. We presenteren ze daarom onder de namen waarmee de scenario's in de eerste workshop werden gedoopt; dit waren alliteraties die zich makkelijk lieten onthouden. Inhoudelijk is dit naar ons idee te rechtvaardigen omdat de alliteraties ook de kernverschillen (of het basale karakter) van de bestcase- en worstcasescenario's van de experts goed treffen.

Elke presentatie begint met een figuur waarin het mengpaneel van het betreffende scenario is weergegeven, met van links naar rechts van vijf drivers: waarden, autonomie, beïnvloeding, privaat, optimisme. Daarin is te zien welke driver krachtig is (het bolvormige 'schuifje' staat hoog) en welke driver zwak (het schuifje staat laag).⁹⁹ We schetsen vervolgens hoe de samenleving er dan uit zou kunnen zien. Vooraf willen we ter nuancering nog opmerken dat het gaat om toekomstbeelden waarin de effecten van bepaalde drivers in scherpe zin zijn doorgetrokken, zodat de verschillende ontwikkelingsrichtingen volledig tot wasdom komen. In werkelijkheid zal dat niet of zelden voorkomen. Waarschijnlijker is dat de toekomst, die ongewis blijft, een combinatie is van elementen uit meerdere scenario's.

Figuur 6.1 Scenario User Utopia: hoogte van de drivers

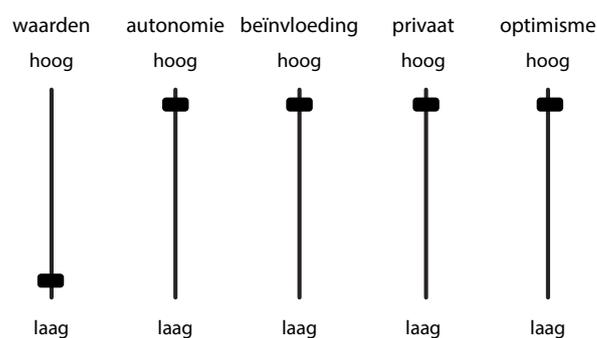
Bron: STT in opdracht van het SCP

In dit scenario heeft de overheid vooral een regulerende functie. Zij schept de randvoorwaarden en stelt de kaders voor de markt. De overheid heeft zich er grotendeels bij neergelegd dat een publieke digitale infrastructuur waarschijnlijk niet haalbaar is. Er is simpelweg te weinig kennis en kunde aanwezig en de achterstand is te groot voor een serieuze inhaalslag. De overheid is daarom samenwerkingen aangegaan met private organisaties die publieke waarden onderschrijven. Hiermee probeert ze een digitale infrastructuur te realiseren die weliswaar niet in publieke handen is, maar publieke waarden wel zoveel mogelijk waarborgt. Burgers worden steeds meer betrokken bij politieke besluitvorming. Digitale inspraaktools maken het mogelijk dat een grote groep burgers kan meedenken en -doen. Algoritmen worden ingezet om consensus te vinden tussen groeperingen in de samenleving die ogenschijnlijk ver uit

⁹⁹ Duidelijkheidshalve: de vijf drivers (zie § 6.2) zijn met een trefwoord aangeduid.

elkaar staan. Zo zijn boeren en klimaatactivisten nader tot elkaar gekomen om de klimaatproblematiek te bestrijden. Deze benadering draagt bij aan meer vertrouwen in de overheid en gaat polarisatie tegen. Onbewust zorgt een toename van de verschillende digitale inspraaktools paradoxaal genoeg voor een vergroting van de digitale ongelijkheid. De mogelijkheden voor digitaal vaardige burgers worden vergroot, terwijl mensen die niet mee kunnen komen juist nog minder worden gehoord. Deze kloof zorgt voor een scheve vertegenwoordiging.

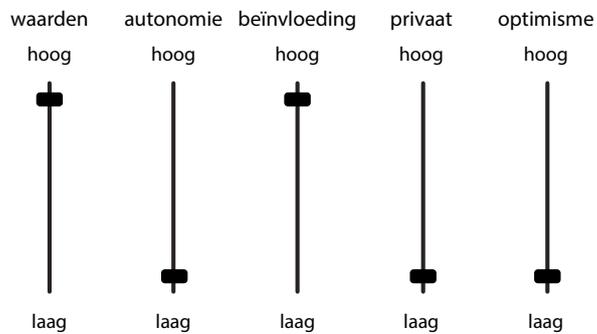
Figuur 6.2 Scenario Wild West: hoogte van de drivers

Bron: STT in opdracht van het SCP

In dit scenario heeft de overheid een beperkte rol. Zij stuurt vooral aan op marktwerking in het digitale domein. De digitale economie is de motor van de samenleving en wordt gezien als cruciaal voor de internationale concurrentiepositie van Nederland. De markt krijgt hierdoor vrij spel. Door het gebrek aan regulering lijkt het digitale domein steeds meer op het Wilde Westen. We bewegen naar een sterk geïndividualiseerde samenleving met efficiëntie als sturingsprincipe. Big tech maakt van het onderwijs een dataknooppunt en *smart cities* zijn de nieuwe norm. De interactie tussen burger en overheid vindt alleen nog digitaal plaats. Fysieke overheidskantoren verdwijnen en chatbots nemen de rol van ambtenaren over. Door de komst van digitale kluizen kunnen burgers hun eigen data beheren. Hierdoor komt veel verantwoordelijkheid bij het individu te liggen. Maar niet iedereen kan deze verantwoordelijkheid aan. De keerzijde is dat een sociaal vangnet ontbreekt. Dit zorgt voor een ongelijke verdeling van macht en middelen in de samenleving. Er ontstaat een ratrace waarin alleen de sterksten overleven. De samenleving versnippert hierdoor en raakt gefragmenteerd. Er is alleen cohesie binnen de verschillende groepen, maar niet tussen deze groepen. Deze ontwikkelingen leiden tot willekeur, waardoor verschillende groeperingen in de samenleving achtergesteld raken.

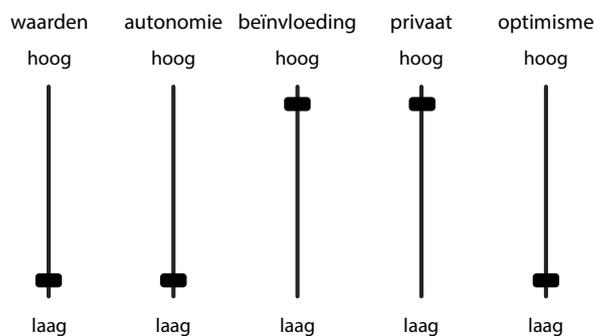
Figuur 6.3 Scenario Big Brother: hoogte van de drivers

Bron: STT in opdracht van het SCP

In dit scenario draait de overheid aan de knoppen. Digitale technologieën worden ingezet om burgers te ontzorgen. Er is flink geïnvesteerd in een nationale digitale infrastructuur. Zo worden de data van Nederlandse burgers alleen opgeslagen in Nederlandse datacenters. Om de kwaliteit van de eigen infrastructuur te waarborgen wordt er sterk ingezet op Nederland als kennisland. Technische studies worden gestimuleerd door subsidieregelingen en promotiecampagnes vanuit de overheid. Om de veiligheid en leefbaarheid te kunnen garanderen vindt er op grote schaal digitale surveillance plaats. Nederland is het veiligste land van Europa, maar hangt wel vol met camera's met gezichtsherkenning. Burgers worden geacht hierin mee te gaan en moeten hun data afstaan aan de overheid. Dit wordt in de volksmond ook wel de 'datadienstplicht' genoemd. Big data worden ingezet om de behoeften van burgers in kaart te brengen. Hierdoor komen achtergestelde burgers eerder op de radar en vallen zij minder snel door de 'gaten van het systeem'. De keerzijde is dat er weinig transparantie bestaat rondom de datagedreven besluitvorming. Er wordt ook wel gesproken over een black-box-overheid. De complexiteit van de systemen is groot, waardoor de digitale ongelijkheid wordt vergroot. Om mee te kunnen in deze leefwereld heb je veel digitale vaardigheden nodig. Het streven van de overheid om positieve gedragsverandering bij burgers teweeg te brengen leidt tot een 'mal van de ideale burger'. Voldoe je hier niet aan dan val je buiten de boot. Dit vormt onbewust een eerste aanzet tot een sociaal-kredietsysteem. Er is minder ruimte voor initiatief en ondernemerschap.

Figuur 6.4 Scenario Big Business: hoogte van de drivers

Bron: STT in opdracht van het SCP

In dit scenario wordt de overheid grotendeels buitenspel gezet door grote techbedrijven. Door het gebrek aan regulatie hebben zij een grenzeloze groei kunnen doormaken. De innovatieve oplossingen van big tech hebben vrijwel alle maatschappelijke domeinen overgenomen. Denk aan het onderwijs en de zorg. Zij bezitten alle data en daarmee alle macht. Niet de overheid, maar bedrijven bepalen de ethische kaders (ingefluisterd door aandeelhouders op zoek naar rendement). Voormalige techidolen worden de nieuwe wereldleiders. Zij vergaren steeds meer politieke macht. Niet alleen in de vorm van een lobby, maar in de vorm van tastbare controle. Denk bijvoorbeeld aan Elon Musk die de Starlink-satellieten liet uitzetten op het moment dat Oekraïne een droneaanval uitvoerde op het door de Russen bezette schiereiland De Krim. Dit leidt tot een centralisatie van de macht en ongelijkheid: de samenleving wordt in toenemende mate verdeeld in *cans* en *cannots*. Mensen komen erachter dat ze steeds vaker worden afgerekend op hun data. Het wel of niet afstaan van data heeft daarbij invloed op de mogelijkheden en kansen die je in het leven krijgt. Het afstaan van data zorgt bijvoorbeeld voor lagere verzekeringspremies. Wanneer je weinig geld te besteden hebt, kies je uit moedeloosheid bijna als vanzelfsprekend ervoor om je data af te staan. Privacy wordt hierdoor steeds meer een luxe product, dat alleen voor een kleine groep beschikbaar is. Dit zorgt voor meer defaitisme en een groeiende groep van *wantnots* die zich wantrouwig tegen de techbedrijven afzetten. Er ontstaat een vorm van 'datacynisme'.

6.4 Normativiteit, het aanwezige heden en efficiëntiedenken

Wie regelmatig kennis neemt van scenariostudies weet dat bepaalde dimensies of tegenstellingen regelmatig opduiken. Bekend zijn bijvoorbeeld de tegenstellingen particuliere versus collectieve belangen of waarden, en overheidssturing versus vrije markt. Dit zijn algemene schema's waar veel mensen op terugvallen om mogelijke toekomstige ontwikkelingen te ordenen. Dat toekomstbeelden uit scenariostudies niet zelden een grote gelijkenis vertonen, is daarom niet vreemd. In 2023 ontwierp De Argumentenfabriek (Gehem en Van den Berg 2023) in opdracht van het ministerie van BZK vier toekomstbeelden over hoe de digitale samenleving zich zou kunnen ontwikkelen. Ook hier ging het om omgevingsscenario's die zowel wenselijke als onwenselijke toekomsten schetsen. Wie deze studie leest zal het opvallen dat de scenario's die hieruit kwamen veel overeenkomsten hebben met die van ons.¹⁰⁰ Dit ter illustratie dat onze toekomstbeelden geen unicum zijn en dat scenarioworkshops waarschijnlijk verwachtingen naar boven halen die breder leven.¹⁰¹

6.4.1 Normatieve geladenheid

Hoewel omgevingsscenario's idealiter toekomstige situaties beschrijven zonder normatieve oordelen te vellen, schemeren die oordelen er toch doorheen. *Big Business* en *Wild West* zijn dystopisch geladen toekomstbeelden die deelnemers ons als te vermijden doemscenario voorhouden, terwijl *User Utopia* lonkt als een wenselijke toekomst, waarbij we alert moeten zijn op nadelige maatschappelijke of economische effecten, die we moeten inperken of voorkomen. Ertussenin zweeft het scenario *Big Brother* dat ons een ambivalent toekomstbeeld toont: enkele aspecten zijn aantrekkelijk, maar andere zaken niet als we diversiteit, tolerantie en emancipatie als belangrijke componenten beschouwen van een moderne digitale samenleving. Impliciet geven de omgevingsscenario's dus aan in welke richting we het als overheid en samenleving het beste zouden kunnen zoeken, al wordt niet uitgesloten dat toekomstige ontwikkelingen ook een route kunnen nemen die zich kenmerkt door ambivalenties.

¹⁰⁰ Deze toekomstverkenning van de Argumentenfabriek (Gehem en Van den Berg 2023) resulteerde in vier omgevingsscenario's: 'Autonome Allianties', 'Krachtig Collectief', 'Sturende Staat' en 'Machtige Markt'. Krachtig Collectief komt sterk overeen met *User Utopia*, Sturende Staat met *Big Brother*, en Machtige Markt met *Big Business*. Autonome Alliantie heeft raakvlakken met *Wild West*: ook hier speelt de overheid een beperkte rol, maar in het scenario van de Argumentenfabriek leidt dit tot lokale en digitale gemeenschappen die naast elkaar leven en elk hun eigen belang nastreven, ofwel een vorm van 'moderne verzuiling'.

¹⁰¹ Deze these is echter lastig in meer precieze zin te staven, omdat scenarioworkshops maar beperkt worden georganiseerd en het dus ook maar om een beperkt aantal mensen gaat die hierbij betrokken zijn. In hoeverre de geselecteerde deelnemers representatief zijn voor de grote populatie of meer specifiek de groepen of domeinen waar ze deel van uitmaken, blijft bij participatieve workshops altijd een lastige kwestie. Meer precies zou de claim voor onze workshops zijn dat deze in bredere zin percepties weerspiegelen van professionals die beroepsmatig geïnvolveerd zijn en betrokken burgers met een hbo- of wo-opleiding.

6.4.2 Toekomstscenario's herbergen ook veel 'heden'

Alle scenario's, zo valt op als men er langer naar kijkt, weerspiegelen hedendaagse of recente ontwikkelingen of bevatten projecties, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. *Wild West* staat voor een ontwikkeling waarin de markt volledig de vrije hand heeft zonder veel inmenging van de overheid, zoals dat aanvankelijk ook is gegaan met ICT-ontwikkelingen; de verbeelding is hier dat een dergelijke ontwikkeling, wanneer die niet wordt afgeremd, uitmondt in een samenleving waarin verschillende groepen burgers elkaar beconcurreren en waarin degenen met weinig hulpbronnen en digitale vaardigheden het onderspit delven, en de sociale cohesie van de samenleving als geheel uiteindelijk zal aftakelen. *Big Business* toont ons een soortgelijk scenario, met dit verschil dat de grote techbedrijven hier politiek en maatschappelijk de touwtjes in handen hebben gekregen, waardoor de meeste burgers hun digitale autonomie ook hun tech-optimisme hebben verloren, zodat er een algemene stemming is gegroeid van defaitisme en cynisme. Dit beeld is geënt op de huidige zorgen over de macht van big tech. Kijken we naar de huidige situatie in de Verenigde Staten met al hun sociale tegenstellingen en politieke spanningen, dan lijkt dit scenario de realiteit zelfs akelig dicht te naderen. Men zou zelfs kunnen zeggen dat dit toekomstbeeld de laatste twintig jaar steeds meer een algemene realiteit is geworden (Schaake 2024). In Europa zien we evenwel de laatste jaren verschillende vormen van wettelijke regulering die beogen de macht van de markt te beperken en democratische controle te versterken, zoals ook in *User Utopia* naar voren komt. De EU onderneemt dus al initiatieven die aansluiten bij dit toekomstbeeld. De spannende vraag is hoe effectief de nieuwe maatregelen zullen zijn. Tot slot is er *Big Brother*, waarin de zorgen naar voren komen over een machtige overheid die haar burgers technocratisch (be)stuurt en controleert. Een beeld dat we gemakkelijk op China projecteren (zie § 5.7).

6.4.3 Neiging tot efficiëntiedenken

Wat alle scenario's tot op zekere hoogte kenmerkt, is een vorm van efficiëntiedenken waardoor culturele zingevingsprocessen naar de achtergrond verdwijnen of zelfs uit zicht raken. De sociale relaties van de mensen hebben vaak een functioneel karakter, staan ten dienste van bepaalde doelen of die nu economisch, politiek of maatschappelijk zijn. Deels kan dit worden verklaard door de achtergrondkenmerken van de deelnemers, van wie het merendeel een hbo- of wo-opleiding heeft gedaan en die in algemene zin als kenniswerkers zijn te kwalificeren. Een ander deel van de verklaring betreft de inrichting en uitvoering van scenarioworkshops waaraan deelnemers altijd onderworpen zijn. Tijdens onze workshops werden de deelnemers van harte aangemoedigd om out of the box te denken, maar hadden ze ook de adem van het tijdschema steeds in hun nek ('neem je tijd, als je maar opschiet') om bij elke stap (vaak in subgroepjes) tot een resultaat te komen en dat vervolgens aan de andere deelnemers beknopt en helder toe te lichten. Wanneer sommige aspecten in de scenario's wat platgeslagen lijken, is dit niet vreemd gezien de setting waarin men steeds op vriendelijke doch besliste wijze werd aangespoord tot (vlotte) beslissingen en compromissen. De eindresultaten in de vorm van vier scenario's zijn in die zin niet representatief voor ieders gedachten. In werkelijkheid waren er veel nuanceringen bij de deelnemers aan te treffen en soms ook eigenzinnige visies die vooral in informele gesprekken naar boven kwamen.

Achteraf terugkijkend hadden we als organisatoren meer nadruk kunnen leggen op culturele zingevingsprocessen die verbonden zijn met digitale ontwikkelingen. Bijvoorbeeld door meer specifieke vragen over wat digitale technologieën kunnen of zouden moeten betekenen voor de samenleving, voor onze persoonlijke levens en onze sociale omgang met anderen. Dat had waarschijnlijk tegengas gegeven aan de neiging tot efficiëntiedenken die bij beleidsmedewerkers en veel theoretisch geschoolde professionals sterk aanwezig is omdat hun werk daar vaak om vraagt.

6.5 Burgers: mondig, pionierend, passief, moedeloos

Een andere interessante opbrengst zijn de verschillende perspectieven op burgers die uit de toekomst-scenario's van onze workshops zijn te halen. Elk scenario laat een bepaald type burger zien dat voor dat toekomstbeeld kenmerkend is. Elk scenario refereert in het verlengde hiervan ook aan bepaalde ongelijkheden die zich dan (waarschijnlijk) zullen voordoen, zij het wel dat de bespreking daarvan vrij abstract bleef (zie § 5.6). De burgertypen die hierna volgen zijn niet direct afkomstig van de deelnemers, ze komen dus niet linea recta uit de workshops zelf. We construeren ze uit de beschrijvingen waarin de rollen van burgers en overheden op een specifieke manier zijn verbeeld en ingevuld.

- *User Utopia* kenmerkt zich door 'mondige burgers' die een controlerende functie uitoefenen en daartoe ook in staat zijn. Digitale inspraaktools en algoritmen die worden ingezet om consensus te bevorderen, maken het mogelijk dat een grote groep burgers bij politieke besluitvormingsprocessen is betrokken en dat het vertrouwen in de overheid toeneemt.
- *Wild West* kenmerkt zich door 'pionierende burgers' ofwel digivaardige burgers die steeds meer tools in eigen handen nemen. Deze komen zonder (veel) tussenkomst van de overheid voor zichzelf op en regelen de zaken zelf. De pionierende burger is zelf verantwoordelijk voor het beheer van zijn data en concurreert met andere burgers om macht en middelen.
- *Big Brother* kenmerkt zich door 'passieve burgers' die ontzorgd worden door een overheid die de touwtjes stevig in handen heeft. Digitale technologie wordt ingezet als sociaal vangnet en er is een (zachte) plicht om data af te staan. Datagedreven besluitvorming, die weinig transparant is, is erop gericht de burger te bewegen tot gedragsverandering die positief is voor de samenleving.
- *Big Business* kenmerkt zich door 'moedeloze burgers' die zich machteloos voelen tegenover grote techbedrijven die mensen steeds meer data afhandig maken, waardoor privacy en zelfbeschikking schijn zijn geworden. De overheid is grotendeels buitenspel gezet en de moedeloze burger voelt zich beroofd. Hij is wantrouwig jegens digitalisering en is een datacynicus geworden.

6.5.1 Burgertypen als aanzet voor een sensibiliteitskompas

De mondige, pionierende, passieve en moedeloze burger zijn archetypen die voor de respectievelijke toekomstbeelden en scenario's het meest karakteristiek zijn. In werkelijkheid zullen dergelijke archetypische burgers in welke toekomst dan ook naast elkaar bestaan, waarbij het aantal en de variaties waarin ze voorkomen afhankelijk zal zijn van een kluwen van ontwikkelingen (zie deel A). En om het nog gecompliceerder te maken: bij menig individu zullen de karakteristieken door elkaar heen lopen of zich met elkaar vermengen, omdat mensen in de digitale samenleving meerdere maatschappelijke rollen vervullen, waarbij het kan wisselen in hoeverre ze mondig, pionierend, passief of moedeloos zijn.¹⁰² De archetypen zijn gebaseerd op een beperkt aantal observaties en overwegingen van een selectieve groep burgers en deskundigen. Ze hebben dus een beperkte empirische grondslag. Voorzichtigheid is daarom geboden bij de vraag in hoeverre deze beelden van burgers valide zijn. Maar de archetypen die uit de vier toekomstscenario's zijn gehaald (of daarin verstopt lijken te zitten), maken in beginsel gevoelig voor de diversiteit van mensen en de gelaagdheid van het menselijk gedrag.

¹⁰² Wie achter de gemiddelde scores kijkt van de laatste monitoringsstudie naar digitale ongelijkheid (Van Deursen 2023b, zie verder § 4.3), ziet ook allerlei verschillen en variaties: gemiddelden blijven gemiddelden van variabele scores en representeren kansberekeningen. Sommige uitkomsten gaan ook tegen verwachtingen in, bijvoorbeeld dat de scores voor vaardigheden met betrekking tot contentcreatie voor de overgrote meerderheid laag zijn (figuur 4.1), dus ook voor groepen die op andere vlakken wel digitaal vaardig zijn. Niettemin blijft het patroon dat, door de bank genomen, opleiding en inkomen bepalende factoren zijn voor digitale en sociale ongelijkheid.

Tabel 6.1 Burgertypen in relatie tot de drivers

	publieke waarden	digitale autonomie	beïnvloeding door data ^a	private infrastructuur	tech-optimisme
mondig <i>User Utopia</i>	+	+	-	+	+
pionierend <i>Wild West</i>	-	+	+	+	+
passief <i>Big Brother</i>	+	-	+	-	-
moedeloos <i>Big Business</i>	-	-	+	+	-

a Een plusteken wil hier zeggen dat de macht van datarijke organisaties om gedrag van burgers te beïnvloeden aanzienlijk is, een minteken dat die macht beperkt is.

Tabel 6.1 geeft dit schematisch weer en biedt een aanzet voor een ‘sensibiliteitskompas’ dat beleidsmakers bewuster kan maken van hun mogelijk eenzijdige aannames omtrent burgers, waardoor (goedbedoelde) maatregelen om de sociale cohesie te bevorderen minder effectief uitpakken dan verwacht of gehoopt, of zelfs ongewenste effecten hebben. We geven enkele voorbeelden hoe dit schema kan helpen deze aannames expliciet te maken en de mogelijke effecten van beleidsmaatregelen op verschillende typen burgers scherper voor ogen te krijgen. Benadrukt zij dat deze voorbeelden louter illustratief zijn bedoeld en geen SCP-standpunten behelzen:

- Men kan inzetten op digitale vaardigheden en educatieve initiatieven die aanhaken bij de ‘mondige burger’ en sterk verwant zijn met de normen en standaarden van een goed opgeleide middenklasse, maar de ‘passieve burger’ is misschien meer gebaat bij ontzorging – om dit wat vervelende woord toch maar te gebruiken – dan allerlei aanmoedigingen om digitale vaardigheden te ontwikkelen en positief te denken over de mogelijkheden van technologie. Cohesiebeleid voor de minder kansrijken kan ook inhouden dat men ‘verschillen in motivatie’ respecteert en actief datakennis inzet om personen te helpen. *Big Brother* die met data bepaald gedrag van mensen beïnvloedt of situaties naar zijn hand zet, kan ook een ‘Vriendelijke Broer’ zijn, die mede door zijn datakennis ziet waar de knelpunten zitten en proactief (en wellicht ook wat paternalistisch) voorkomt dat er een opstapeling of spiraal van sociale problemen ontstaat bij individuele mensen of in bepaalde wijken. Uiteraard liggen hier gevoelige discussies over de leidraad die daarbij wordt gebruikt; *ethical designs* zijn hier van groot belang om de normerende kaders helder te krijgen en een onverantwoord gebruik van data tegen te gaan.
- Ander voorbeeld: wanneer men door allerlei initiatieven, opleidingen en subsidies de digitale vaardigheden en commerciële mogelijkheden op dit vlak voor mensen vergroot, maar de publieke waarden laat ondersneeuwen, dan is de kans aanwezig dat de ‘pionierende burger’ in aantal toeneemt. Die burger is minder geneigd om zich te verbinden met maatschappelijke organisaties die het geheel van de samenleving op het oog hebben en bekommert zich vooral om zijn eigen leven en belangen. Dit zijn doorgaans niet de houdingen die de sociale cohesie in een samenleving, die voor een belangrijk deel draait om verbindingen die de economische relaties die mensen uit eigenbelang met elkaar onderhouden overstijgen, veel goed doen.

Tabel 6.1 is geen kant-en-klaar kompas. De archetypen van burgers die hier als ‘naalden’ fungeren, hebben zoals gezegd een beperkte empirische grondslag. Deze behoeven verdere uitwerking, reflectie en nadere toetsing. Aanvullende workshops met meer diverse groepen van burgers en mogelijk ook nog met andere deskundigen, kunnen mogelijke *biases* corrigeren: mensen met andere achtergronden en ervaringen kunnen nieuwe associaties en gedachten naar voren brengen die de gedachtenvorming over een dergelijk sensibiliteitskompas verrijken (zie hoofdstuk 5). Een dergelijk kompas zal ook steeds herijk moeten worden: aannames over en typeringen van burgers zullen altijd onderwerp van discussie blijven. Vandaar ook het blijvende belang van kritische discoursanalyses.

6.5.2 Typische vooronderstellingen

De onderscheiden drivers en burgertypen bieden, samen met de scenario's die zijn beschreven, waardevolle inzichten over waar beleidsmakers rond digitalisering op moeten letten in het kader van sociale cohesie. Maar tegelijkertijd moet worden gezien dat aandacht voor de impact van culturele waarden en belevingen karig is, waardoor er samenhangen worden gemist. Bijvoorbeeld: het denken in termen van winnaars en verliezers dat viel aan te treffen, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk (§ 5.6), staat niet los van een meritocratisch getint discours waarin individuen en hun individuele verdiensten centraal staan (§ 3.6). Ook deze aspecten verdienen grondige aandacht in beleid dat is gericht op toekomstige digitale samenlevingen en de mogelijke impact daarvan op de sociale cohesie. En hoewel de beelden van de passieve of moedeloze burger een kern van waarheid hebben, schieten ze mogelijk tekort omdat achter deze passiviteit of moedeloosheid veel meer actief verzet schuil kan gaan dan men misschien verwacht. Ook bij de burgertypen komt naar voren dat de invloed van big tech te groot is of dreigt te worden. Bij drie van de vier typen beheren grote techbedrijven voor een belangrijk deel de digitale infrastructuur. Frappant is dat bij de passieve burger, die bij *Big Brother* hoort waarbij de digitale infrastructuur grotendeels in handen is van de overheid, al snel het beeld opduikt van een Chinese staat die het leven van zijn gewillige burgers in verregaande mate kan sturen en controleren. Zoals we eerder deden, is op deze China-metafoor kritiek te geven (§ 5.7), maar ook de gedachte dat burgers die digitaal minder autonoom zijn alles (passief) over zich heen laten komen kan bekritiseerd worden. De overlevingspraktijken van de zogenaamde 'verliezers' zijn fenomenen die de zogenaamde 'winnaars' voor een groot deel kunnen ontgaan. Vanuit cultureel- en rechtsantropologisch onderzoek is bekend dat mensen vaak verborgen agenda's hanteren en tussen de coulissen hun eigen normatieve transcripten creëren, als ze zien dat het openlijk voeren van de strijd weinig zin heeft en weinig brengt (De Bakker 2001; Scott 1990). Ook in de (meer) digitale samenleving zal dat zo zijn. De term 'datacyanisme', die een deelnemer naar voren bracht, is in dit verband een studie waard.

6.6 Het digitaliseringsbeleid en sociale cohesie

De digitale veranderingen die zich in rap tempo kunnen voltrekken, zijn de laatste jaren meer in het blikveld gekomen van beleidsmakers. Bij de daarvoor verantwoordelijke bewindslieden in het vorige kabinet-Rutte IV ontbrak het niet aan bewustzijn dat digitalisering gevaarlijke kanten heeft en verbonden is met macht.¹⁰³ Er ontstond zelfs een discussie of er geen ministerie van Digitale Zaken moest komen dat al het beleid op dit terrein zou coördineren.¹⁰⁴ Die discussie leefde binnen de ministeries, maar ook daarbuiten: in de verkiezingsprogramma's voor de laatste Tweede Kamerverkiezingen kan men bij verscheidene partijen (D66, GroenLinks-PvdA en BBB) een pleidooi vinden voor een minister van Digitale Zaken (of Digitalisering).

Uit het digitaliseringsbeleid ontwikkeld onder het kabinet-Rutte IV spreekt ook een uitdrukkelijke wil tot anticiperen, wat bijvoorbeeld naar voren komt in de nadrukkelijke aandacht voor toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot de Nederlandse digitale samenleving.¹⁰⁵ In onze beknopte weergave focussen we op het beleid dat gericht is op maatschappelijke opgaven of sociale vraagstukken die raken aan sociale cohesie.

¹⁰³ Toenmalig minister Dijkgraaf van OCW wees in een interview bijvoorbeeld op de gevaren van desinformatie (opzettelijk vervalste informatie) en misinformatie (onjuiste informatie die niet opzettelijk is) door de snelle opgang van AI en ook op het risico van sociale ongelijkheid bij digitalisering (Bronzwaer 2023). In haar laatste werkweken benadrukte staatssecretaris Koninkrijksrelaties en digitalisering Van Huffelen dat we op het gebied van digitalisering minder afhankelijk moeten willen zijn van China en de Verenigde Staten. Volgens haar heeft Europa het stuur ook meer zelf in handen genomen (Bronzwaer 2024).

¹⁰⁴ Op de website van iBestuur (z.d.) kan men hierover meerdere artikelen vinden als men zoekt op de trefwoorden 'minister digitale zaken' of 'minister digitalisering'.

¹⁰⁵ In de agenda *Coalities voor de digitale samenleving* zijn toekomstbeelden een van de twee onderdelen die men periodiek wil actualiseren (TK 2022/2023b: 3).

6.6.1 Het digitaliseringsbeleid onder Rutte IV

Bij de digitale transitie die wordt geambieerd zijn grondrechten en publieke waarden – veiligheid, democratie, zelfbeschikking, non-discriminatie, participatie, privacy en inclusiviteit – belangrijke aandachtspunten (TK 2022/2023b). Een uitgebreide lijst van actiepunten is te vinden in de *Werkagenda Waardengedreven Digitaliseren* (Rijksoverheid 2022) die eind 2022 het licht zag en die jaarlijks wordt geactualiseerd (Rijksoverheid 2023). Aansluitend werd in de zomer van 2023 een gezamenlijke aanpak geïnitieerd voor de maatschappelijke vraagstukken rond digitalisering met de agenda Coalities voor de digitale samenleving (TK 2022/2023a).¹⁰⁶ Deze is gericht op twee ambities:

De eerste is voorbereid zijn op mogelijke ontwikkelingen van de digitale transitie met maatschappelijke impact en een kabinetbrede reactie daarop formuleren. De tweede is sneller tot gezamenlijke oplossingen komen als digitalisering kansen biedt of risico's vormt bij maatschappelijke opgaven.

(TK 2022/2023a: 1)

In het kader van deze doelen zijn toekomstbeelden cruciaal, getuige ook de volgende vraag in de agenda *Coalities voor de digitale samenleving* waaruit een wil tot anticiperen spreekt (en waarop onze toekomstverkenning in wezen ook aansluit): 'Wat zijn voorstelbare toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot de Nederlandse digitale samenleving en waar moeten we als overheid en als samenleving aan werken?' (TK 2022/2023a: 3).

De brief *Hoofdpijnen beleid voor digitalisering* (TK 2021/2022), *Werkagenda* (Rijksoverheid 2022, 2023; TK 2022/2023b) en de agenda *Coalities voor de digitale samenleving* (TK 2022/2023a), en ook de *Strategie Digitale Economie* (EZK 2022, 2024), laten een bestuur zien dat ruimschoots aandacht schenkt aan digitale ongelijkheid en de ontwikkelingen op dit vlak niet passief afwacht. De schatting volgens het beleid is dat circa 2,5 miljoen Nederlanders onvoldoende digitale basisvaardigheden hebben. Kijken we behalve basisvaardigheden ook naar administratieve vaardigheden, zoals het digitaal aanvragen van een toeslag en andere vaardigheden die nodig zijn om zelfstandig zaken te kunnen regelen met de overheid of private bedrijven, dan wordt de groep die onvoldoende vaardigheden heeft geraamd op ongeveer 3 miljoen. Naar schatting zo'n 5 miljoen volwassen Nederlanders hebben moeite om bewust, kritisch en actief om te gaan met sociale media (Rijksoverheid 2022: 8). Door op meerdere manieren te zorgen voor laagdrempelige informatie- en ondersteuningspunten in bibliotheken of wijkgebouwen (zogenoemde IDO's: Informatiepunt Digitale Overheid) wil men de onderkant van digitaal minder geletterden meenemen in de ontwikkelingen die gaande zijn, zodat het doel van 'een veilige, inclusieve en kansrijke digitale samenleving' bereikt wordt (TK 2021/2022: 18). Naast het vergroten van digivaardigheden, kennis en bewustwording, zijn er actieplannen die publieke waarden moeten borgen (zoals menselijke waardigheid, autonomie, non-discriminatie, privacy), verantwoord datagebruik en transparantie over gegevensverwerking en -uitwisseling moeten vergroten, cybersecurity moeten versterken en regie op eigen gegevens moeten bevorderen. Ook de overheid zelf moet haar informatiehuishouding en ICT-systemen verbeteren.

6.6.2 Voortvarende beleidsagenda's... maar smal blikveld

Benadrukt zij nogmaals dat dit rapport geen evaluatie inhoudt van het gevoerde beleid. De tijd zal leren of volgende kabinetten deze voortvarende beleidsagenda's zullen doorzetten en in hoeverre de gestelde doelen worden behaald. De vraag die wij in globale zin stellen is of het uitgezette beleid zoals beschreven in de aangehaalde documenten voldoende anticipeert op vraagstukken of problemen van sociale cohesie die in de toekomst mogelijk op ons af komen. Uitgaande van deze vraag constateren we het volgende in het licht van de bevindingen van dit rapport:

¹⁰⁶ Volledigheidshalve: in januari 2024 presenteerde het ministerie van Economische Zaken en Klimaat, dat eerder al een strategie neerlegde voor 'een weerbare en welvarende digitale economie' (EZK 2022), ook nog een herijkt plan voor de digitale infrastructuur in Nederland die volop in beweging is (EZK 2024).

- Het huidige digitaliseringsbeleid behelst een reeks van voortvarende plannen, initiatieven en acties die de digitale transitie in goede banen wil leiden, waarmee men burgers met de benodigde middelen en vaardigheden wil toerusten en samen met hen de vraag wil beantwoorden in welke gedigitaliseerde samenleving we willen leven. Dit is en blijft ook nodig om digitale ongelijkheid te bestrijden. Bezieet men sociale cohesie echter vanuit een breder perspectief, dan ligt de focus, net zoals in veel sociologisch onderzoek naar sociale cohesie, te zeer op de onderkant of zwakke(re) groepen in de samenleving. Sociale cohesie is meer dan armoedeproblematiek, concludeerden we. In een parallelle zin geldt dit ook voor cohesie in relatie tot digitalisering: beleid op dit vlak dat de sociale cohesie in Nederland wil bewaren of bevorderen, zal een breder blikveld moeten ontplooiën wil men teleurstellingen over de effecten voorkomen. Volgen we inzichten met betrekking tot de verwevenheid van sociale en digitale ongelijkheid, dan is digitaal inclusiebeleid dat zich in hoofdzaak richt op de toegankelijkheid van digitale toepassingen en de versterking van de digitale vaardigheden van de groepen die deze onvoldoende bezitten, slechts beperkt effectief of gedoemd te mislukken, omdat hierin de wortels van de digitale ongelijkheid onvoldoende in beeld zijn. Aan de basis van digitale ongelijkheid ligt sociale ongelijkheid en digitalisering werkt hier als een trendversterker. En het gaat, zoals gezegd, niet alleen om de onderste sociale lagen van de samenleving. Zorgelijk is bijvoorbeeld ook dat de leefwereld van de rijkste Nederlanders zich kenmerkt door een trend van meer gescheidenheid.
- Daarnaast valt op dat het beleid vooral neigt naar een ‘individualiserende aanpak’: het versterken namelijk van individuele hulpbronnen van specifieke groepen en het borgen van publieke belangen waarbij privacy, cybersecurity en regie over eigen data centrale aandachtspunten zijn. Hier is in principe niets mis mee en het siert Nederland zelfs dat het vooraan lijkt te lopen in de borging van deze publieke belangen. Maar het voor sociale cohesie belangrijke spanningsveld tussen de massa-maatschappij en de netwerkmaatschappij ontbreekt volledig in alle beschouwingen. Het algemene richtsnoer of uitgangspunt dat de beleidsteksten suggereren, lijkt zelfs te zijn dat ieder individu moet (leren) meebewegen met de dynamiek en voortgang van de netwerkmaatschappij. Daarmee ziet men over het hoofd hoe groepen en sociale verbanden verschillend worden geraakt door technologische ontwikkelingen en het (voortgaande) proces van individualisering. Dit te zien is echter essentieel om de weerstand en maatschappelijke onvrede te begrijpen die kunnen voortkomen uit een netwerkmaatschappij die sterk steunt op neoliberale organisatieprincipes en meritocratische waarden. Deze principes en waarden, die de nadruk leggen op de eigen individuele verantwoordelijkheid voor maatschappelijk succes of falen, kunnen psychosociale mechanismen triggeren die de tegenstellingen en scheidslijnen tussen burgers kunnen vergroten en verdiepen. Verder moet scherper in beeld komen hoe digitalisering de individualisering in moderne samenlevingen verder versterkt en welke nadelige effecten onlineplatforms en sociale media kunnen hebben voor de cohesie. Deze platforms en media maken de maatschappelijke ordening ondoorzichtiger en verstoren de communicatie tussen burgers doordat ze vrij baan geven aan ongeremde emoties, die de kiemen zijn van ruw en antisociaal gedrag waaruit allerlei vormen van polarisatie kunnen voortkomen.
- Tot slot zien we een onevenwichtigheid in de betrokkenheid van ministeries die problematisch is als men de bovenstaande punten wil aanpakken. Momenteel wordt het digitaliseringsbeleid primair getrokken door ministeries die de brief *Hoofdlijnen beleid voor digitalisering* hebben ondertekend: BZK, EZ en J&V. De ministeries van SZW of OCW spelen een meer secundaire rol.

6.7 Aanbevelingen voor beleid

De weg die met de huidige beleidsagenda's is ingeslagen, moet zeker niet worden verlaten. Ook onderschrijven we de algemene politieke lijn dat de overheid veel meer dan voorheen de regie moet nemen bij het reguleren van digitale ontwikkelingen. De voortvarendheid die hierin aan de dag wordt gelegd, moet worden vastgehouden. De aandacht voor digitale inclusie en voor thema's zoals privacy en transparantie over hoe er met data van burgers wordt omgegaan, om maar een paar voorbeelden te noemen, kwam ook in onze scenarioworkshops als een constante naar voren. Beleidsinitiatieven op het vlak van digitale autonomie (zeggenschap over je data), het bevorderen van digitale geletterdheid en van publieke alternatieven voor commerciële platforms waarin overheid, maatschappelijke organisaties en bedrijven samenwerken om publieke waarden te verstevigen – om maar een paar voorbeelden te

noemen – zijn en blijven hard nodig om de digitale transitie in goede banen te leiden. Ook EU-wetgeving, zoals de Wet inzake digitale markten (Digital Markets Act) en de Wet inzake digitale diensten (Digital Services Act), is onmisbaar om de macht van grote techbedrijven in te perken en een betere balans te vinden tussen commerciële en collectieve belangen. Onze toekomstverkenning wil niets afdoen aan het belang van het huidige nationale en internationale digitaliseringsbeleid waarin relevante onderwerpen en knelpunten geadresseerd worden. Maar kijkend vanuit het perspectief van sociale cohesie en met een langere blik vooruit (15 à 25 jaar) doen we daarnaast wel een viertal aanbevelingen om te voorkomen dat we als land op termijn worden verrast door geleidelijke of sluipende ontwikkelingen die voor de cohesie nadelig zijn en door digitalisering mogelijk versterkt worden. Onze aanbevelingen sluiten aan op de constateringen en reflecties hiervoor met betrekking tot het huidige digitaliseringsbeleid.

Aanbeveling 1: Versterk de rol van andere ministeries

Momenteel wordt het digitaliseringsbeleid door drie ministeries getrokken: BZK, EZ en J&V. Zoals onze literatuurstudie laat zien, zijn sociale en digitale gelijkheid sterk met elkaar verweven en zijn deze ongelijkheden weer sterk verweven met vraagstukken van sociale cohesie. Wie zich in sociale zin meer onderaan de maatschappelijke ladder bevindt (wat betreft de posities op het vlak van bv. educatie en inkomen), heeft een grote kans ook digitaal meer achterop te lopen. Digitalisering werkt hier als een trendversterker die bestaande ongelijkheden in de samenleving vergroot (zie § 4.5). Streef er daarom de komende jaren naar dat ook de ministeries van SZW en OCW een sterke rol krijgen in de ontwikkeling en uitvoering van het digitaliseringsbeleid en waak hier voor ‘kennis- en uitvoeringsschotten’ die een gezamenlijke aanpak belemmeren. Zoals hiervoor naar voren kwam is er een discussie gevoerd of er een ministerie van Digitale Zaken zou moeten komen dat al het beleid op dit terrein gaat coördineren. Deze kunnen we op basis van dit rapport niet beslechten. De discussie hierover en de pleidooien voor een dergelijk ministerie in de laatste verkiezingsprogramma’s van verscheidene politieke partijen illustreren echter wel de toegenomen erkenning van de grote maatschappelijke betekenis van digitalisering, die naar onze mening meer dan terecht is.

Aanbeveling 2: Beperk cohesiebeleid niet tot armoede- of inclusiebeleid

Bij sociale cohesie gaat het evenzeer om de bovenkant als om de onderkant van de samenleving. Groeiende ongelijkheden hebben als risico dat verschillende lagen (of strata) van burgers eerder gesegregeerd raken, omdat de kans op overlappende contacten door de grotere sociale afstand kleiner is; ook zullen dan de (top)lagen aan de bovenkant, die doorgaans het politieke bestuur sterk bepalen, minder voeling hebben met de andere lagen van de samenleving, waardoor ook de verticale verbindingen tussen burgers en de overheid eerder kunnen eroderen (zie § 3.4). Niet alleen bij de onderste maar ook bij andere strata zijn psychosociale mechanismen en culturele waarden te traceren die begrijpelijk maken waarom sociale afstanden en onderlinge competitie slecht of minder goed uitpakken voor gemeenschapszin en sociaal vertrouwen. Vandaar dat vanuit het oogpunt van sociale cohesie moet worden ingezet op een beleid- en uitvoeringsapparaat dat sociale cohesie breder opvat dan armoedeproblematiek (zie § 3.2) en alert is op de sluipende tendensen die zich mogelijk op het vlak van ongelijkheid voltrekken.

Aanbeveling 3: Zie de januskoppen van individualisering

Het proces van individualisering, dat met de opkomst van de netwerkmaatschappij nieuwe vormen heeft aangenomen, is bij sociale cohesie verbonden met meerdere ambivalenties die in het beleid meer aandacht moeten krijgen. De voortschrijdende digitalisering heeft ook de individualiserende tendensen in moderne samenlevingen verder doen toenemen. Ook hier blijkt digitalisering te werken als een trendversterker. Nauw verwant met het fenomeen van individualisering is het meritocratisch narratief dat in de laatste decennia opgang heeft gemaakt. Kort gezegd proclameert het waardenstelsel van meritocratie dat elk individu voor zijn maatschappelijk succes of falen zelf verantwoordelijk is. Waarden als solidariteit en wederzijdse betrokkenheid raken bij een sterk geloof in meritocratische waarden in het gedrang, en deze waarden zijn als normatief handelingskader onmisbaar voor sociale cohesie. De toekomstdiscussie over sociale cohesie en digitalisering, die ook door de samenleving moet worden gevoerd, is gebaat bij beleidsvorming en kennisontwikkeling met oog voor de besproken januskoppen van individualisering, die grote invloed uitoefenen op de sociale verbindingen die we met elkaar hebben (zie § 3.5 en § 4.4). Om de diversiteit van sociaal-culturele perspectieven goed te zien en te begrijpen,

is het zaak deze thematiek met diverse groep burgers te bediscussiëren, of dit nu in scenarioworkshops is of in andere participatieve vormen waarin deelnemers worden betrokken in de toekomstdiscussie over sociale cohesie en digitalisering.

Aanbeveling 4: Heb oog voor diversiteit en gelaagdheid

Bij een breder ingestoken beleid dat zich richt op cohesie en digitalisering is het van belang oog te hebben voor zowel de diversiteit van mensen als de gelaagdheid van het menselijk gedrag. Uit onze scenario's haalden we vier (arche)typen van burgers die dit illustreren: de mondige, pionierende, passieve en moedeloze burger. Tabel 6.1, waar deze vier burgertypen zijn verbonden met de drivers van de scenario's, biedt in rudimentaire vorm een sensibiliteitskompas voor digitaliseringsbeleid dat gevoel kan kweken voor de diversiteit van burgers waar beleidsmakers rekening mee hebben te houden. Het kan helpen om te zien waarom bepaalde beleidsmaatregelen ongunstige (bij)werkingen hebben voor de sociale cohesie, omdat men mogelijk (onbewust) uitgaat van een bepaald type burger terwijl de werkelijkheid complexer is (zie de voorbeelden in § 6.3). Wel met de disclaimer dat dit kompas verdere uitwerking, reflectie en nadere toetsing behoeft omdat het (vooralsnog) is gebaseerd op een beperkt aantal observaties van een selectieve groep burgers en deskundigen.

Volledigheidshalve willen we de lezer er hier nog aan herinneren dat discussies over sociale cohesie altijd zijn verbonden met politieke conflicten en culturele zingevingsprocessen waarbij de kwestie centraal staat hoe we zelf willen leven en hoe we met elkaar willen leven (zie § 2.4). Heel beknopt gaat het bij cohesie over drie basale vragen: wat verbindt en scheidt mensen, wie krijgt wat, wie zijn wij? Of en in hoeverre men de sociale cohesie van de samenleving waarin men leeft als voldoende kwalificeert, is sterk afhankelijk van de mens- en wereldbeelden die men aanhangt. Bij al onze aanbevelingen, bij de invulling die men daaraan geeft, dient men zich van deze normatieve dimensie bewust te zijn.

6.8 Tot slot: ongelijkheid, vrijemarktdenken en polarisatie

Hoewel de felle politieke debatten die ons haast dagelijks bereiken iets anders suggereren, is Nederland nog altijd een high-trust-samenleving. Ook geldt voor ons land dat zowel de sociale als digitale ongelijkheid klein of mild is in vergelijking met andere EU-landen. Het beleid op het gebied van digitalisering valt in vergelijking met andere landen verder in positieve zin op met de aandacht voor het borgen van publieke waarden. In onmiddellijke zin is er omtrent sociale cohesie dan ook geen reden om in paniek te raken of iets dergelijks. Maar al is de sociale ongelijkheid in het relatief egalitaire Nederland stabiel te noemen, dit neemt niet weg dat de verschillen tussen de sociale klassen (zoals het SCP die onderscheidt) fors zijn te noemen en dat sinds 1980 sprake is van een omslag in de vermogensongelijkheid; was er tot die tijd sprake van nivellering, sindsdien nam daar de ongelijkheid weer toe. Enkele jaren terug noemde de Commissie-Van Geest (2022) de hoge concentratie van privé-vermogens zelfs een zorgelijke ontwikkeling en in een recente studie naar de vermogensmobiliteit achtte het CPB (2024) de kans aanwezig dat de ongelijkheid op het gebied van vermogens in de toekomst zal toenemen. Waar iedereen het over eens is, zijn de toegenomen ongelijkheden op de woningmarkt. Vooral jongvolwassenen en particuliere huurders trekken aan het kortste eind. In het politieke en maatschappelijke debat, waarin het tekort aan betaalbare woningen regelmatig als argument wordt ingezet tegen de komst van asielzoekers en migranten, is dit onderwerp een splijtzwam waarbij de strijdende facties of partijen felle standpunten kunnen innemen en onverzoenlijk tegenover elkaar staan.

De andere geleidelijke ontwikkeling is de invloed van het vrijemarktdenken dat de inrichting van onze economie sinds 40 jaar voor een belangrijk deel heeft bepaald en in het kielzog daarvan de opkomst van meritocratische waarden. De culturele invloed daarvan is moeilijk te doorgronden, maar deze zaken hebben zeker invloed gehad op hoe we ons in de samenleving tot elkaar zijn gaan verhouden. In zijn laatste boek betoogt de econoom Joseph Stiglitz zelfs dat neoliberale waardenkaders de gemeenschapszin hebben aangetast:

Het heeft geleid tot grotere maatschappelijke polarisatie, tot de opkomst van egoïstische, materialistische en vaak oneerlijke burgers en afbreuk gedaan aan het onderlinge vertrouwen. Ook al verwijst de benaming neoliberalisme naar het idee van vrijheid, het heeft een groot deel van de bevolking geen vrijheid van betekenis opgeleverd.
(Stiglitz 2024: 235)

Stiglitz' stellingheid moeten we zien tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen in de Verenigde Staten waarin de sociale ongelijkheden groot zijn en de democratie door de gepolariseerde verhoudingen lijkt te wankelen, maar de gebeurtenissen in Amerika tonen ons op alarmerende wijze hoe de sociale cohesie van een samenleving in gevaar kan komen als er te weinig wordt gedaan tegen groeiende ongelijkheden en de schaduwkanten van digitalisering. Wanneer mensen het onderspit delven in een maatschappelijk systeem met meritocratische waarden dat naar hun idee niet werkt en onrechtvaardig is, kunnen ze zich afkeren van de instituties die ze daarvoor verantwoordelijk achten en mogelijk zelfs van de samenleving zelf. Gebeurt dit in groten getale, dan staat de sociale cohesie van die samenleving op het spel. Auteurs zoals Stiglitz wijzen ons op sociale, culturele en economische verschuivingen die zich deels onder de radar voltrekken, en op hoe belangrijk het is deze in het vizier te krijgen. Gedegen kennis hierover kan ervoor zorgen dat de maatschappelijke spanningen die hieruit voortkomen adequater worden begrepen en aangepakt, en kan zo een mogelijke erosie van de sociale cohesie voorkomen.

Literatuur

- Adam, B. en C. Groves (2007). *Future matters: Action, knowledge, ethics*. Leiden/Boston: Brill.
- Alvial-Palavicino, C. (2015). The Future as Practice: A framework to Understand Anticipation in Science and Technology. In: *Technoscienza*, jg. 6, nr. 2, p. 135-172.
- Anderson, B. (2007). Hope for nanotechnology: anticipatory knowledge and the governance of affect. In: *Area*, jg. 39, nr. 2, p. 156-165.
- Andersson, J. en A.-G. Keizer (2014). Governing the future: science, policy and public participation in the construction of the long term in the Netherlands and Sweden. In: *History and Technology*, jg. 30, nr. 1-2, p. 104-122.
- Andriessen, I., J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema en M. de Voogd-Hamelin (2020). *Ervaren discriminatie in Nederland II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Asselt, M.B.A. van, A. Faas, F. van der Molen en S.A. Veenman (red.) (2010). *Uit zicht: toekomstverkennen met beleid*. Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Amsterdam University Press.
- Bader, V.M. en A. Benschop (1988). *Ongelijk-heden. Sociale ongelijkheid en collectief handelen* (eerste deel). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bakker, E. de (2001). *De cynische verkleuring van legitimiteit en acceptatie. Een rechtssociologische studie naar de regulering van seizoensarbeid in de aspergeteelt van Zuidoost Nederland*. Amsterdam: Aksant.
- Bakker, E. de, L. Thijssen en W. Portegijs (2023). *Samenleving in beweging. Diversiteit en sociale cohesie nader beschouwd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bavel, B. van (2014). Vermogensongelijkheid in Nederland. De vergeten dimensie. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.), *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid* (p. 79-100). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society. Towards a new society*. Londen: Sage.
- Beck, U. (1994). The reinvention of politics: Towards a theory of reflexive modernization. In: U. Beck, A. Giddens en S. Lash, *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (p. 1-55). Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (2001). *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage.
- Beer, P. de (2007). How individualized are the Dutch? In: *Current Sociology*, jg. 55, nr. 3, p. 389-413.
- Beer, P. de (2016). *De arbeidsmarkt in 2040. Ingrijpende veranderingen, maar ook veel continuïteit* (AIAS working paper, nr. 162). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies.
- Belkom, R. van (2022). *Alive and clicking. Er is hoop voor de democratie*. Den Haag: Stichting Toekomstbeeld der Techniek/Bot Uitgevers.
- Berg, E. van den, P. van Houwelingen en J. de Hart (red.) (2011). *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Borup, M., N. Brown, K. Konrad en H. van Lente (2006). The sociology of expectations in science and technology. In: *Technology Analysis & Strategic Management*, jg. 18, nr. 3-4, p. 285-298.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2003). *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2010). *Toekomstverkenning kunstbeoefening. Een essay over de mogelijke betekenis van sociaal-culturele ontwikkelingen voor volume, voorkeuren en vormgeving van kunstbeoefening in de vrije tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bronzwaer, S. (2019). Praten over de buurt? Pas op wat je deelt. In: NRC, 24 september 2019.
- Bronzwaer, S. (2023). De ontwikkelingen in AI gaan sneller dan het tempo waarin de overheid werkt. In: NRC, 7 september 2023.
- Bronzwaer, S. (2024). We zeggen niet meer: Big Tech bepaalt hoe onze wereld eruitziet. In: NRC, 1 juli 2024.
- Chan, J., H.P. To en E. Chan (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. In: *Social Indicators Research*, jg. 75, nr. 2, p. 273-302.

- Charim, I. (2023). *Narcisme. Over vrijwillige onderwerping*. Amsterdam: Athenaeum.
- Castells, M. (2000). *The rise of the network society. The information age: Economy, society and culture. Volume 1* (tweede editie). Oxford/Malden: Blackwell Publishers.
- CBS (2015). *Sociale samenhang: wat ons bindt en verdeelt*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2024a). *Mensen met Nederlandse herkomst hebben meest gesegregeerde netwerk*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd 12 juni 2024 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/08/mensen-met-nederlandse-herkomst-hebben-meest-gesegregeerde-netwerk.
- CBS (2024b). *Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2024*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd 20 juni 2024 via www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/monitor-brede-welvaart-en-de-sustainable-development-goals.
- Commissie sociaal minimum (2023a). *Een zeker bestaan. Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport I*. Den Haag: Commissie sociaal minimum.
- Commissie sociaal minimum (2023b). *Een zeker bestaan. Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport II*. Den Haag: Commissie sociaal minimum.
- Commissie-Van Geest (2022). *Licht uit, spot aan: de vermogensverdeling. Interdepartementaal beleidsonderzoek*. Den Haag: Ministerie van Financiën.
- CPB (2024). *De lange weg naar de top: vermogensmobiliteit in Nederland*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Custers, A. (2023). *Armoede in een rijk land*. Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon.
- Dagevos, H. en E. de Bakker (2008). *Consumptie verplicht: een kleine sociologie van consumeren tussen vreten en geweten*. Den Haag: LEI.
- Dagevos, J. en F. Vermeulen (2024). *Is de politiek er voor iedereen? Een onderzoek naar ervaren representatie, institutioneel vertrouwen en politieke participatie bij personen met een migratieachtergrond*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dawson, M. (2012). Reviewing the critique of individualization. The disembedded and embedded theses. In: *Acta Sociologica*, jg. 55, nr. 4, p. 305-319.
- Damasio, A.R. (1995). *De vergissing van Descartes. Gevoel, verstand en het menselijk brein*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Dammers, E., S. van 't Klooster, B. de Wit, H. Hilderink, A. Petersen en W. Tuinstra (2013). *Scenario's maken voor milieu, natuur en ruimte: een handreiking*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Dedding, C. en N.S. Goedhart (2023). *De Fabeltjes-krant. Elf fabels over digitale inclusie die kansenongelijkheid vergroten en een goede oplossing in de weg staan*. Amsterdam: Amsterdam UMC.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2021). Afkeer van de Haagse politiek. In: T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs (red.), *Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal Kiezersonderzoek 2021* (p. 28-36). Leiden: Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- Delhey, J. en G. Dragolov (2016). Happier together. Social cohesion and subjective well-being in Europe. In: *International Journal of Psychology*, jg. 51, nr. 3, p. 163-176.
- Delhey, J., C. Schneickert en L.C. Steckermeier (2017). Sociocultural inequalities and status anxiety: Redirecting the Spirit Level Theory. In: *International Journal of Comparative Sociology*, jg. 58, nr. 3, p. 215-240.
- Deursen, A. van (2023a). *De digitale inclusie paradox*. Enschede: Universiteit Twente.
- Deursen, A. van (2023b). *Trendrapport Digitale Inclusie: Kerncijfers en beleidsaanbevelingen*. Enschede: Universiteit Twente, Centrum voor Digitale Inclusie.
- Dijk, J. van, T. van Poell en M. de Waal (2016). *De platformsamenvleving. Strijd om publieke waarden in een online wereld*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dijk, J. van (2020a). *The network society* (vierde editie). Los Angeles/Londen/New Delhi/Singapore/Washington DC/Melbourne: Sage.
- Dijk, J. van (2020b). *The Digital Divide*. Cambridge: Polity Press.
- Dijk, J. van (2024). *Power and technology*. Cambridge: Polity Press.
- Dijk, J. van en K.L. Hacker (2018). *Internet and democracy in the network society*. New York: Routledge.
- Dijk, L. van, J. de Haan en S. Rijken (2000). *Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijk, T.A. van (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. In: *Discourse & Society*, jg. 4, nr. 2, p. 249-283.
- Dijk, T.A. van (1997). *Discourse as Structure and Process* (eerste volume). Londen: Sage.
- Dijn, A. de (2021). *Vrijheid. Een woelige geschiedenis*. Amsterdam: Alfabet Uitgevers.

- Draak, M. den (2024). *Op elkaar bouwen? Solidariteit in Nederland op het gebied van wonen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dragalov, G., Z. Ignácz, J. Lorenz, J. Delhey en K. Boehnke (2013). *Social Cohesion Radar: Measuring Common Ground. An International Comparison of Social Cohesion Methods Report*. Gütersloh: Bertelsman Stiftung.
- Duyvendak, J.W. (2017). *Thuis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Eastman, C. M. (1985). Establishing Social Identity Through Language Use. In: *Journal of Language and Social Psychology*, jg. 4, nr. 1, p. 1-20.
- Edwards, J. (2009). *Language and Identity: Key topics in sociolinguistics*. Cambridge: University Press Cambridge.
- Eijsvoogel, J. (2023). Dat AI de mens kan uitroeien, is marketing. In: NRC, 26 augustus 2023.
- Elchardus, M., B. Spruyt en C. Vanroelen (2021). *Sociologie. Een inleiding* (derde editie). Amsterdam: Pearson Benelux.
- Elias, N. (1982). *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (twee delen). Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. Londen: Longman.
- Fairclough, N. (1992). Discourse and Text: Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis. In: *Discourse & Society*, jg. 3, nr. 2, p. 193-217.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. Londen/New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Fairclough, N. (2013). *Critical Discourse Analysis The Critical Study of Language*. Second Edition. Londen/New York: Routledge.
- Fogteloo, M. (2024). Waarom reageer je niet? De crises van Generatie Z. In: *De Groene Amsterdammer*, jg. 148, nr. 25, p. 28-33.
- Fonseca, X., S. Lukosch en F. Brazier (2019). Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. In: *The European Journal of Social Science Research*, jg. 32, nr. 2, p. 231-253.
- Frissen, V. (2000). *De mythe van de digitale kloof. 'Advisor-in-residence' advies aan de staatssecretaris van OCenW*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Gehem, M. en D. van den Berg (2023). *Digitale Samenleving 2040. Vier toekomstbeelden over de invloed van digitalisering op hoe mensen in 2040 in Nederland samenleven*. Amsterdam: De Argumentenfabriek.
- Geuns, R.C. van (2022). *Vertrouwen en bestaanszekerheid: wensdroom of noodzaak?* Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Granjou, C., J. Walker en J.F. Salazar (2017). The politics of anticipation: On knowing and governing environmental futures. In: *Futures*, nr. 92, september 2017, p. 5-11.
- Granovetter, M.S. (1973). The Strength of Weak Ties. In: *American Journal of Sociology*, jg. 78, nr. 6, p. 1360-1380.
- Haan, J. de (2003). IT and social inequality in the Netherlands. In: *IT & Society*, jg. 1, nr. 4, p. 27-45.
- Haan, J. de (2008). Sociale contacten via digitale kanalen. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie* (p. 365-385). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haidt, J. (2024). *Generatie angststoornis. Wat sociale media met onze kinderen doen*. Utrecht: Ten Have.
- Harari, Y.N. (2017). *Homo Deus. Een kleine geschiedenis van de toekomst*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Hart, J. de en P. van Houwelingen (2014). De eenzame elite. In: Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Vershil in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2014* (p. 205-224). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de, F. Knol, C. Maas-de Waal en T. Roes (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Hajer, Maarten (2017). *The power of imagination. Inaugural lecture on the occasion of the acceptance of the distinguished Professorship in 'Urban Futures' at the Faculty of Geosciences*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Heilbron, W. (2024). *De toekomst van het verleden. Reflecties over Nederlands slavenerfgoed en -erfgoed* (heruitgave) (eerste druk 2006). Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Hertmans, S. (2022). *Verschuivingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Hoff, S., C. Vrooman, J. Iedema, J. Boelhouwer en J. Kullberg (2021). *Vershil in Nederland 2014-2020. Zes sociale klassen en hun visies op samenleving en politiek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Horne, C.M. (2014). Lustration, transitional justice, and social trust in post-communist countries. Repairing or wresting the ties that bind? In: *Europe-Asia Studies*, jg. 66, nr. 2, p. 225-254.

- Howard, C. (2007). Introducing individualization. In: C. Howard (red.), *Contested Individualization. Debates about temporary personhood* (p. 1-21). New York: Palgrave Macmillan.
- Hurenkamp, M. (2024). *Valse vrienden? Democratiearmoede en wat eraan te doen*. Utrecht: Universiteit van Humanistiek.
- Hurenkamp, M. en J.W. Duyvendak (2008). De zware plicht van de lichte gemeenschap. In: *Krisis*, jg. 28, nr. 1, p. 3-14.
- Huysmans, F., J. de Haan en A. van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- iBestuur (z.d.). iBestuur (website). Amsterdam: iBestuur. Geraadpleegd 10 december 2024 via ibestuur.nl.
- IBO (2024). *Naar een beter werkende schuldenketen*. Den Haag: Interdepartementaal Beleidsonderzoek problematische schulden, Rijksoverheid.
- Jasanoff, S. (2015). Future imperfect: Science, technology, and the imaginations of modernity. In: S. Jasanoff and S.-H. Kim (red.), *Dreamscapes of modernity. Sociotechnical imaginaries and the fabrication of power* (p. 1-33). Chicago/Londen: University of Chicago Press.
- Jasanoff, S. en S.-H. Kim (red.) (2015). *Dreamscapes of modernity. Sociotechnical imaginaries and the fabrication of power*. Chicago/Londen: University of Chicago Press.
- Jong, S. de (2023). Klassenstrijd maar dan heel anders. Kritiek op de klassenindeling die het SCP van Nederland maakte. In: *NRC*, 25 maart 2023.
- Kazmina, Y., E.M. Heemskerk, E. Bokányi en F.W. Takes (2024). Socio-economic segregation in a population-scale network. In: *Social Networks*, nr. 78, juli 2024, p. 279-291.
- Kool, L., J. Timmer, L. Royakkers en R. van Est (2017). *Opwaarderen. Borgen van publieke waarden in de digitale samenleving*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kullberg, J., L. van Noije, E. van den Berg, W. Mensink en M. Igalla (2015). *Betrokken wijken. Ervaringen van bewoners en professionals met wijkverbetering in vier (voormalige) aandachtswijken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J., R. Mouktadibillah en J. de Vries (2021). *Opgroeien in een kwetsbare wijk. Over buurteffecten en persoonlijke ervaringen van jongens en jonge mannen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lente, H. van (2010). Technologie in een zee van verwachtingen. In: M.B.A. van Asselt, A. Faas, F. van der Molen en S.A. Veenman (red.), *Uit zicht: toekomstverkennen met beleid* (p. 185-199). Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid /Amsterdam University Press.
- Liang, F. (2020). COVID-19 and Health Code: How Digital Platforms Tackle the Pandemic in China. In: *Social Media + Society*, jg. 6, nr. 3, p. 1-4.
- Mangnus, Astrid C., Jeroen Oomen, Joost M. Vervoort en Maarten Hajer (2021). Futures literacy and the diversity of the future. In: *Futures*, nr. 132, september 2021, p. 1-9.
- Martínez-Robles, D. (2008). The Western Representation of Modern China: Orientalism, Culturalism and Historiographical Criticism. In: *Digithum*, nr. 10. Geraadpleegd 10 februari 2024 via pdfs.semanticscholar.org/f955/6d702d553ba5708a949b3fed4ac8697d2b8d.pdf.
- Mau, S. (2019). *Lütten Klein. Leben in der ostdeutschen Transformationsgesellschaft*. Berlin: Suhrkamp.
- Mayer-Schönberger, V. en T. Ramge (2019). *De data-economie. Waarom data geld gaat vervangen, wat dit betekent voor onze economie en hoe je hierop in kunt spelen*. Amsterdam: Maven Publishing.
- EZK (2022). *Strategie Digitale Economie. Werken aan een weerbare en welvarende digitale economie*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.
- EZK (2024). *De staat van de digitale infrastructuur. De ruggengraat van onze digitale economie*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.
- Miltenburg, E., B. Geurkink, S. Tunderman, D. Beekers en J. den Ridder (2022). *Burgerperspectieven 2022*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Miltenburg, E., B. Geurkink, L. Herweijer en J. den Ridder (2023). *Burgerperspectieven 2023*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mügge, D. (2023). In wat voor digitale wereld willen we leven? In: *De Groene Amsterdammer*, jg. 147, nr. 22, p. 22-25.
- Muiderman, K. (2022). *The anticipatory governance of sustainable futures*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Mulligen, P.H. van (2020). *Met ons gaat het nog altijd goed: 8 sombere mythes over Nederland ontrafeld*. Amsterdam: Prometheus.

- Layard, R. (2009). *Waarom zijn we niet gelukkig?* Amsterdam: Olympus.
- NRC (2016). Het touwtje uit de brievenbus is weg. In: NRC, 1 december 2016. Geraadpleegd 16 februari 2024 via www.nrc.nl/nieuws/2016/12/01/het-touwtje-uit-de-brievenbus-is-weg-5602394-2-a1534615.
- Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023* (p. 98-123). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Onderwijsraad (2021). *Publiek karakter voorop*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oomen, J., J. Hoffman en M.A. Hajer (2021). Techniques of futuring: On how imagined futures become socially performative. In: *European Journal of Social Theory*, jg. 25, nr. 2, p. 252-270.
- Ouwerkerk, S., V. Schyns en H. Steketeer (2024). Zelfhem geeft het nieuwe kabinet voorlopig het voordeel van de twijfel. In: NRC, 21 september 2024.
- PEFD (2024). *Blind voor mens en onrecht. Rapport parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening*. Den Haag: Parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening, Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Peters, A.A.G. (1993). *Recht als kritische discussie*. Arnhem: Gouda Quint.
- Piketty, T. (2017). *Kapitaal in de 21ste eeuw* (achtste druk) (eerste druk 2013). Amsterdam: De Bezige Bij.
- POK (2024). *Ongekend onrecht. Verslag Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag*. Den Haag: Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. In: *Scandinavian Political Studies*, jg. 30, nr. 2, p. 137-174.
- Ragnedda, M. (2018). Conceptualizing digital capital. In: *Telematics and Informatics*, jg. 35, nr. 8, p. 2366-2375.
- Ras, M. en M. den Draak (2024). Analyse databestand WoON: ongelijkheden op de woningmarkt in cijfers. Achtergronddocument 1. In: M. den Draak, *Op elkaar bouwen? Solidariteit in Nederland op het gebied van wonen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, W. Huijnk en S. van Rijnberk (2019). *Burgerperspectieven 2019*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2022). *De Werkagenda Waardengedreven Digitaliseren* (november 2022). Den Haag: Rijksoverheid.
- Rijksoverheid (2023). *Geactualiseerde Werkagenda Waardengedreven Digitaliseren 2024* (december 2023). Den Haag: Rijksoverheid.
- Robeyns, I. (2023). *Limitarisme. Pleidooi tegen extreme rijkdom*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Roeters, A. en A. van den Broek (2022). *De toekomst in meervoud. Verhouding beleid-burgers dan en nu*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roggeveen, S., P. Flore, M.L. Sijpenhof en J.D. Vlasblom (2023). *Het SCP-methodeboek: inspiratie uit theorie, beleid en praktijk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rözer, J., A. van der Torre en A. Roeters (2021). *Platformisering en de kwaliteit van werk. Een kennissynthese*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sadin, E. (2021). *Het tijdperk van de ik-tiran. Het einde van een gemeenschappelijke wereld*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Safranski, R. (2023). *Einzeln sein. Eine philosophische Herausforderung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.
- Schaake, M. (2024). *De tech coup. Hoe tech is gaan regeren en we de macht weer terugwinnen*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Scheff, T.J. (2000). Shame and the social bond: A sociological theory. In: *Sociological Theory*, jg. 18, nr. 1, p. 84-99.
- Schiefer, D. en J. van der Noll (2017). The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. In: *Social Indicators Research*, jg. 132, p. 579-603.
- Schmeets, H. (2017). *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

- Schnabel, P., R. Bijl en J. de Hart (red.) (2008). *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scott, J.C. (1990). *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven/Londen: Yale University Press.
- SCP (2024). *Burgers over democratie en rechtsstaat. Kennisnotitie voor de Staatscommissie rechtsstaat*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sheik, H. (2017). *Embedding technopolis. Turning modernity into a home*. Amsterdam: Boom.
- SDO2050 (2024). *Gematigde groei. Rapport van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050*. Den Haag: Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050.
- Staatscommissie rechtsstaat (2024). *De gebroken belofte van de rechtsstaat. Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*. Den Haag: Staatscommissie rechtsstaat.
- Steyaert, J. (2012). Sociale wetenschappers over sociale netwerken. In: J. Steyaert en R. Kwekkeboom (red.), *De zorgkracht van sociale netwerken* (p. 25-35). Utrecht: Wmo-werkplaatsen, Movisie.
- Steyaert, J. en J. de Haan (2001). *Geleidelijk digitaal. Een nuchtere kijk op de sociale gevolgen van ict*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stiglitz, J. (2024). *De weg naar vrijheid. Economie en de goede samenleving*. Amsterdam/Antwerpen: Querido Facto.
- Thomas, C. (2024). Het einde. Daniel Kahneman, de gedragseconoom die de feilbaarheid van de mens blootlegde. In: *De Groene Amsterdammer*, jg. 148, nr. 14, p. 74.
- Tiemeijer, W. (2023). Niet alles in het leven is als een wasmachine. Bestaanszekerheid (3). In: *De Groene Amsterdammer*, jg. 147, nr. 40, p. 22-25.
- TK (2021/2022). *Informatie- en communicatietechnologie (ICT). Hoofdlijnen beleid voor digitalisering*. Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de ministers van Economische Zaken en Klimaat, van Justitie en Veiligheid en voor Rechtsbescherming van 8 maart 2022. Tweede Kamer, vergaderjaar 2021/2022, 26643, nr. 842.
- TK (2022/2023a). *Informatie- en communicatietechnologie (ICT). Agenda 'Coalities voor de digitale samenleving'*. Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 7 juli 2023. Tweede Kamer, vergaderjaar 2022/2023, 26643, nr. 1055.
- TK (2022/2023b). *Informatie- en communicatietechnologie (ICT). Werkagenda 'Waardengedreven Digitaliseren'*. Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 4 november 2022. Tweede Kamer, vergaderjaar 2022/2023, 26643, nr. 940.
- Uslaner, E.M. (2010). *The moral foundations of trust* (heruitgave) (eerste druk 2002). Cambridge: Cambridge University Press.
- Vermeij, L. en J. den Ridder (2016). Samenleven: veranderende verbanden en het risico van segregatie. In: Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en Cultureel Rapport 2016* (p. 143-173). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. en L. Thijssen (2024). *De leefwerelden van arm en rijk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vethaak, H. en E. Jongen (2024). *Stille wateren hebben diepe gronden: Een analyse van de inkomensverdeling en haar determinanten over de afgelopen veertig jaar*. Leiden: Universiteit Leiden, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.
- Vriens, E. en E. van Ingen (2018). Does the rise of the Internet bring erosion of strong ties? Analyses of social media use and changes in core discussion networks. In: *New Media & Society*, jg. 17, nr. 7, p. 2432-2449.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Idema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid: De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Vershil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer en M. Gijsberts (2024). A contemporary class structure: Capital disparities in the Netherlands. In: *PLoS ONE*, jg. 19, nr. 1, p. 1-42 (doi.org/10.1371/journal.pone.0296443).
- Waal, J. van der, P. Achterberg en D. Houtman (2007). Klasse is niet dood – Zij is levend begraven. Klassegebonden stemgedrag en cultureel stemgedrag in westerse samenlevingen (1956-1990). In: *Res Publica*, jg. 49, nr. 4, p. 559-576.

- Wellman, B., J. Boase en W. Chen (2002). The networked nature of community: online and offline. In: *IT & Society*, jg. 1., nr. 1, p. 151-165.
- Wilkinson, R. (2013). *The social impact of inequality* (WRR-lezing). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Geraadpleegd 7 februari 2024 via www.youtube.com/watch?v=sLdf7zKNYLo.
- Wilkinson, R. en K. Pickett (2010). *The spirit level. Why equality is better for everyone*. Londen: Penguin Books.
- Wilkinson, R. en K. Pickett (2019). *The inner level. How more equal societies reduce stress, restore sanity and improve everyone's well-being*. Londen: Penguin Books.
- Wilterdink, N. (2015). *Vermogensongelijkheid in Nederland. Ontwikkelingen sinds 1850* (tweede druk). Amsterdam: Van Gennep.
- Woittiez, I., B. van Hulst, L. Putman, I. Ooms, K. Sadiraj en M. Versantvoort (2024a). *Samenvatting en conclusie. Samenleven in de toekomst. Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderde bevolkingssamenstelling in 2050*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Woittiez, I., B. van Hulst, L. Putman, I. Ooms en K. Sadiraj (2024b). *Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderde bevolkingssamenstelling in 2050*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WRR (2020). *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WRR (2024). *Nederland in een fragmenterende wereldorde*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Young, M. (2022). *De opkomst van de meritocratie* (heruitgave) (eerste druk 1958). Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism. The fight for a human future at the new frontier of power*. Londen: Profile Books.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Stichting Toekomstbeeld der Techniek

Koninginnegracht 19

2514 AB Den Haag

www.stt.nl

info@stt.nl